

Heuteranističko-beletristički venac
Vladimira Kirde Bolhorvesa

KNJIŽEVNOST I DOGMA
četrdeset šesti tom venca,
ujedno i njegov dvadeset deveti
dokumentarni tom

Vladimir Kirda Bolhorves

heuteranističko-beletristički venac

**SNEVAJUĆI ZVEZDU
HEUTERANIJE**

dvadeset deveti dokumentarni tom

KNJIŽEVNOST I DOGMA

drugi tom Naučne tetralogije

Novi Sad, 2014.

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU

Rado čitam književnoteorijske, književnoistorijske i književnosociološke studije. Propuštanje prilike da studiram književnost tretiram kao jednu od većih grešaka u vlastitom životu.

Na postdiplomske studije sociologije kulture upisao sam se, nakon završetka studija ekonomije, iz nekoliko razloga, a jedan od njih beše namera da ublažim navedenu grešku. Pokušaću, rekoh sebi, da postanem sociolog književnosti, odnosno, još uže gledano, sociolog romana.

Diplomu sam stekao, ali želju da se ne samo teorijski nego i praktično bavim sociologijom kulture, i književnosti, neću uspeti – zbog životne dobi u koju sam, avaj, dospio, zbog poslova koji su preda mnom, zbog cajtnota koji me razdiere – da ostvarim. No delimično je ona, formiranjem knjige u koju se zagledavate, već ostvarena.

Knjigu čini magistarska teza, koju sam, na Smeru sociologije kulture i kulturne politike beogradskog Fakulteta političkih nauka, odbranio 7. juna 1994. godine.

Nakon ravno dve decenije lomim se nad dilemom da li da tu studiju preradim, dopunim saznanjima i idejama kojima sam u međuvremenu obogatio vlastiti duh, ili da taj školski rad visokog ranga (ova kvalifikacija važi za magistarske teze uopšte, a nadam se da je zaslužuje i moja teza) objavim bez relevantnih izmena. Opremio sam se za potonje rešenje. Možda ću jednom, ako bude bilo zdravlja i vremena, formirati produbljenu i proširenu verziju te književnosociološke studije, ali sada to, zbog razloga koje sam naveo, ne mogu da učinim.

Nisam dužan, a ni kompetentan, da govorim o kvalitetu i rezultatu svog istraživanja na kraju postdiplomskih studija. Ne mogu, međutim, da odolim iskušenju, da Vam ne skrenem pažnju na par celina koje su, kad sam ih uobličio, izazvale u meni zadovoljstvo.

O funkcijama književnog dela, odnosno romana, govorili su već mnogi teoretičari i sociolozi književnosti. No ne znam nijednog koji je najrelevantnije funkcije romana nanizao tako pregledno kao što je to učinjeno u mojoj studiji. Nisam, doduše, postavljenu hipotezu detaljno razradio na primerima, na konkretnim romanima, ali to je lakši deo posla. Prepuštam ga kolegama koji imaju više vremena.

Zadovoljan sam bio i nakon konstatacije da opšti značaj svakog romana čine dva njegova osnovna obeležja: umetnička vrednost i društveni uticaj. Zacemento ni ovog puta nisam otkrio Ameriku, ali ne znam teoretičara ili sociologa književnosti koji je pre mene takvu tvrdnju eksplicitno formulisao i obelodanio. (Što ne znači da ga nije bilo.)

Na kraju, par napomena u vezi s “tehničkim detaljima”.

Magistarska teza je ovde prezentirana (da variram to što sam već rekao) bez suštinskih izmena. Ali sitnih izmena u ovoj prezentaciji ima.

Recimo, poglavlja u originalnoj verziji studije nisu bila numerisana, a ovde se iznad naslova svakog poglavlja može videti odgovarajući rimski broj. Naime, u svim ostalim tomovima – kako onim koji čine osnovni, tako i onim koji čine dokumentarni korpus mog opusa – poglavlja su numerisana, pa sam želeo da tako bude i ovde.

U originalnoj verziji studije citati su stavljeni među navodnike, a ovde su, bez navodnika, štampani kurizom (u elektronskim izdanjima zacemento će biti prezentirani bojom različitom od boje osnovnog fonta)... itd.

Novi Sad, 7. jun 2014.

V. K. Bolhorves

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
BEOGRAD

Vladimir A. Kirda

**KULTURNOSOCIOLOŠKI ASPEKTI
KRITIKE DOGMATIZMA
U JUGOSLOVENSKOM ROMANU
1985–1988**

magistarska teza

Beograd, 1994.

Mentor:
Prof. dr SMILJAN LAZIN

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
Smer sociologije kulture
i kulturne politike
BEOGRAD

Članovi Komisije:

Prof. dr RATKO BOŽOVIĆ

Fakultet političkih nauka, Beograd

Prof. dr SMILJAN LAZIN

Fakultet političkih nauka, Beograd

Prof. dr DRAGAN KOKOVIĆ

Filozofski fakultet, Novi Sad

Dan odbrane magistarske teze:

7. jun 1994.

**KULTURNOSOCIOLOŠKI ASPEKTI
KRITIKE DOGMATIZMA
U JUGOSLOVENSKOM ROMANU
1985–1988**

REZIME

Ova magistarska teza spada u sociologiju književnosti; preciznije rečeno, u sociologiju romana. Stoga se u njoj osvetljava, sa stanovišta kritike dogmatizma u jugoslovenskim romanima objavljenim u periodu 1985–1988, cela književnosociološka trijada stvaralac – delo – čitalac.

Uvodno poglavlje čini načelno razmatranje svih triju segmenata pomenute trijade. U celini o stvaraocima nabrajaju se preduslovi koji treba da postoje da bi roman bio napisan. U celini o samim romanima navode se i opisuju kvaliteti romana putem kojih on utiče na društvo. U trećoj celini razmatraju se sociološki aspekti recepcije romana.

U narednih šest poglavlja govori se o dogmatizmima koji su bili dominantni u pet perioda novije istorije Jugoslavije, kao i o osam dogmatizama koji postoje u svim vremenima i svim društvima.

U osmom, završnom poglavlju izvode se zaključci o romanu kao jednom od sredstava kritike raznih dogmatizama.

Ključne reči: romansijer, roman, čitalac, kominternovski, partizanski, zadrugarski, informbirovski, samoupravni, politički, religijski dogmatizam.

CULTURAL-SOCIOLOGICAL ASPECTS OF THE DOGMATISM CRITIQUE IN THE YUGOSLAV NOVEL 1985–1988

SUMMARY

This master's thesis is pertaining to the literature sociology; more precisely, to the novel sociology. Thus therein is clarified, in viewpoint of the dogmatism critique in the Yugoslav novels which were published during the period of 1985–1988, the whole literary-sociological triad creator – work – reader.

The introductory chapter makes the principal consideration of all three segments of the said triad. In the segment of creators are numbered the circumstances that should exist for working a novel. In the segment of the novels themselves are indicated and described the qualities of a novel through which it affects the society. In the third segment are considered the sociological aspects of the novel reception.

In the next six chapters are treated the dogmatisms that were dominant during the five periods of the new history of Yugoslavia, as well as the eight dogmatisms existing in all times and all societies.

In the eighth, final chapter are drawn the conclusions on the novel as being one of the means of critique of various dogmatisms.

Key words: novelist, novel, reader, comintern, partisan, cooperative, informbureau, self-managing, political, religious dogmatism.

KOMPLEKSAN KNJIŽEVNI REPREZENTANT

Iskonska je čovekova potreba da na razne načine spozna i menja stvarnost u kojoj egzistira. Danas on to najčešće i najefikasnije čini svojom naučnom, ekonomskom, političkom i umetničkom delatnošću. Ove delatnosti odvijaju se po pravilu u okviru društva, koje najkraće možemo definisati kao zajednicu organizovanih, svakojakim interesima i aktivnostima povezanih ljudi.

Umetnost je, dakle, jedna od najbitnijih čovekovih delatnosti. Istina, ne pridaju joj svi članovi organizovane zajednice adekvatan značaj, već samo oni koji imaju razvijen unutrašnji, emocionalno-intelektualni život. No budući da ti ljudi čine jezgro svakog civilizovanog društva, da od njih zavisi kvalitet i napredak zajednice kojoj pripadaju, te da broj ovih ljudi u celom svetu naglo raste, značaj umetnosti se, uopšte uzev, permanentno uvećava.

Mnogobrojni su razlozi zbog kojih ona igra veliku ulogu u životu većine kulturnih ljudi i društava. Ovde će biti navedeni samo najbitniji.

Malo je ljudskih delatnosti putem kojih se čovek može tako blagotvorno izraziti kao putem umetnosti. Naravno, čito danas, kad je razvoj tehnologije većini ljudi oduzeo

mogućnost da se u procesu proizvodnje ispolje kao stvaralačke ličnosti. A čovek je u suštini stvaralačko biće, te ga dehumanizacija rada i depersonalizacija međuljudskih odnosa u proizvodnom procesu, neretko i u privatnom životu, čine nesrećnim. Umetnost u značajnoj meri ublažuje tu nesreću.

Ona donosi veliko zadovoljstvo i umetniku, koji uživa u mucu stvaranja, i poštovaocu umetnosti, koga obogaćuje estetskim doživljajima, humanističkim vrednostima i saznanjima o fenomenima iz mnogih domena stvarnosti.

Od svih ljudskih delatnosti umetnost je najjasnije usmerena na ostvarivanje dobrobiti čoveka i sveta, nju je najteže upotrebiti u realizaciji niskih, reakcionarnih i destruktivnih ciljeva.

Ona je veoma značajno sredstvo u čovekovoju borbi za širenje istine i slobode, za rušenje ograda koje su postavile, koje tu i tamo još postavljaju kreature zatrovane dogmatizmom.

Samim tim što širi istinu i slobodu, što ruši ograde i tabue, umetnost doprinosi međusobnom razumevanju i zbližavanju ljudi, pretvaranju čovečanstva u harmoničnu zajednicu.

Najzad, ni u jednoj ljudskoj delatnosti totalitet života nije sadržan u tolikoj meri kao u umetnosti. Tako bar proizilazi iz istraživanja Arnolda Hauzera.

Pod totalitetom života valja ovdje razumjeti sklop smisla i bitka u koji je čovjek upleten svim svojim sposobnostima i sklonostima, interesima i težnjama, svojom mišlju i htijenjem. Takav se totalitet susreće u cjelokupnom području ljudske egzistencije dva puta: jednom u šarenom, mutnom, nerazrješivom kompleksu obične svakodnevne prakse, a drugi put u pojedinim, homogenim, svagda na zajednički nazivnik svedenim oblicima umjetnosti.¹

---

¹ Arnold Hauser, "Sociologija umjetnosti", prvi tom, str. 21.

Totalitet života nije, međutim, podjednako sadržan u svim granama umetnosti. Jedne pružaju čoveku veće mogućnosti za ispoljavanje vlastitih sposobnosti i sklonosti, interesa i težnji, misli i htenja, za istraživanje i prikazivanje određenog društva, pa i dogmatizma u njemu, druge su po formi i suštini "jednostrane", te ne omogućavaju potpuno iskazivanje čovekovih svojstava i društvenih fenomena. Teško je u tom pogledu izvršiti rangovanje, egzaktno utvrditi da li se totalitet života najuspešnije obuhvata i prikazuje putem, recimo, književnosti, arhitekture, likovne, muzičke, pozorišne, filmske ili televizijske umetnosti. Ipak, izvesno je da književnost spada u one grane umetnosti koje stvaraocu, na određeni način i primaocu, pružaju najraznovrsnije mogućnosti za ispoljavanje vlastitog bića i sagledavanje stvarnosti.

Na ovom mestu, dok smo još u domenu uopštenog posmatranja književnosti iz sociološke perspektive, valja ukazati na jednu dilemu koja nije dokraja razrešena. Naime, za razliku od teoretičara književnosti, koji pokazuju mnogo veće zanimanje za formu nego za sadržaj, pojedini sociolozi književnosti se još dvoume. Drugi su tu dilemu odavno otklonili. Đerđ Lukač je, na primer, rekao:

Sociološko promatranje umjetnosti ponajviše griješi kad u umjetničkim ostvarenjima traži i istražuje sadržaje te izravno povlači liniju između tih sadržaja i određenih ekonomskih prilika. Međutim, ono što je u književnosti zaista društveno, to je: forma.²

Lisjen Goldman, nastavljajući Lukačevog dela u domenu sociologije književnosti, razmišljajući o primeni marksističke interpretacije reifikacije prilikom analiza pojedinih romana, takođe govori o sadržaju i formi.

---

² G. Lukács, "Schriften zur Literatursoziologie", ur. P. Ludz, Neuwied, 1963. str. 72. Preuzeto iz: Viktor Žmegač, "Književnost i zbilja", str. 48.

Kratko rečeno, sve te analize odnosile su se na vezu između izvesnih elemenata sadržine romaneskne književnosti i postojanja društvene stvarnosti koju su oni odražavali gotovo bez transponovanja ili putem više ili manje providnog transponovanja.

Međutim, daleko najvažniji problem kojim je sociologija romana trebalo da se pozabavi jeste problem odnosa između forme romana i strukture društvene sredine u kojoj se razvila, to jest odnosa romana kao književne vrste i modernog individualističkog društva.³

Sreten Petrović, imajući na umu naveden problem, napominje da je među sociolozima književnosti vođena rasprava oko samog naziva discipline kojom se bave. Zapravo, oko dva njena naziva. Prvi je "sociologija književnosti", a drugi "književna sociologija".

Dakle, razlika između sociologije književnosti i književne sociologije je razlika između empirijskog, kao spoljašnjeg, i imanentističkog, kao metoda unutrašnjeg posmatranja, čiji su pandani, na jednoj strani Figen, Zilberman i Eskarpi, i na drugoj, Adorno, Lukač i Goldman. Naime, dok "sociologija književnosti", ostajući indiferentna prema literarnosti dela, posmatra književnost kao socijalni dokument, pa se u njoj odslikava "međuljudsko ponašanje", dotle književna sociologija nastoji da protumači samu literarnu vrednost, formu dela, otkrivajući u samoj književnoj ili estetskoj formi suštinske reflekse socijalnog i istorijskog. Zbog toga "književna sociologija" i završava bilo u "nauci o književnosti" ili u "filozofskoj estetici književnosti", dok "sociologija književnosti" pada pod princip opšte sociologije, koja na književnost primenjuje tzv. spoljašnje posmatranje, ispitujući delo kao dokument vremena, pa se, za razliku od "književne sociologije", koja

---

³ Lisjen Goldman, "Za sociologiju romana", str. 50–51.

*ide na formu dela, ova usredsređuje pre svega na dimenziju sadržaja.*⁴

Nakon ovog citata nameće se pitanje da li je prezentirano terminološko cepidlačenje neophodno. Smatramo da nije. Sintagmom “sociologija književnosti” može se obuhvatiti i spoljašnje i unutrašnje posmatranje književnog dela. Ta dva posmatranja mogu se tretirati kao dve metode sociologije književnosti. U svakom slučaju, na stranicama naše studije pažnja će biti posvećena i formi i sadržaju romana koje budemo analizirali. Istini za volju, sadržaj ćemo pomnije osmatrati, jer se dogmatizam delotvornije kritikuje putem sadržaja nego putem forme romana. To se može zaključiti i iz ove refleksije Anrija Zalamanskog:

*Svaki pisac daje svoj odgovor na jednu problematiku svoje epohe: proučavajući sadržinu savremenih dela, ustanovićemo kako savremeni pisci pristupaju problemima našeg vremena i kakva rešenja za njih nalaze. Skup tih odgovora, koje svaki pisac daje kao pojedinac, otkriće nam ideološke modele koji su u tim delima ponuđeni mašti čitalaca i koji treba da deluju na njihovu svest.*⁵

U sociološkom promatranju književnosti, odnosno romana, treba, osim samih romanesknih ostvarenja, imati na umu i neke opšte aspekte procesa kreacije i recepcije romana. Stoga ćemo u ovom uvodu načelno razmotriti celu trijadu stvaralac – delo – čitalac.

Polazimo od prvog beočuga književnosociološke trijade. A to je:

---

⁴ Sreten Petrović, “Problemi sociologije književnosti”, uvodna studija u hrestomatiji istog autora “Sociologija književnosti”, str. 37–38.

⁵ Anri Zalamanski, “Proučavanje sadržina – glavna etapa sociologije savremene književnosti”. Preuzeto iz: Sreten Petrović, navedena hrestomatija, str. 145.

DOMEN KREACIJE

Romansijeri su začetnici najvitalnije i najkompleksnije književne vrste. Da bi bili valjani i plodotvorni začetnici, potrebno je da imaju um, talenat, obrazovanje, motive i materijalne preduslove za stvaranje.

Um je nešto "od boga dato", te o njemu sociolog romana nema šta da kaže.

*Talenat proističe pre svega iz individualne, psihofiziološke konstitucije pojedinaca, i ne može se predvideti njegovo konkretno pojavljivanje u društvu, kaže Milan Ranković. Viši društveno-ekonomski razvitak, iako potencijalno pruža širu osnovu i veće mogućnosti za rascvat talenata, ipak sam po sebi ne garantuje da će se ti talenti obavezno i pojaviti. I ovo je jedan od bitnih razloga koji uslovljavaju mogućnost relativno posebnog razvitka umetnosti, pa samim tim i nejednakog odnosa između razvitka društva i razvitka umetnosti.*⁶

I talenat je, kao što vidimo, kvalitet pisca koji se sa sociološkog stanovišta ne može opširno razmatrati. Jer on mnogo više zavisi od unutrašnjih determinanti stvaraoaca nego od spoljašnjih okolnosti. Te okolnosti mogu samo delimično da utiču na razmah ili ugušivanje talenta.

Obrazovanje romansijera je treći preduslov za stvaranje relevantnih romana. Donedavna mu nije pridavana naročita pažnja, a mnogi i danas smatraju da ono ne mora biti veoma veliko, jer umetnost nije nauka, čak ni struka koja iziskuje specifičnu stručnu spremu. Umetnici, pogotovo književnici, istražuju ljudske sudbine i život u najširem smislu reči, a za to su dovoljni talenat, moć opažanja i uživanje, te životno i stvaralačko iskustvo, kažu pri-

---

⁶ Milan Ranković, "Opšta sociologija umetnosti", str. 109.

stalice elementarnog, intuitivnog, "nezagađenog" stvaralaštva.

Sve je to istina, ali ne potpuna. Nedostaje joj, ipak, erudicija, bez koje romansijer danas, u veoma složenom svetu, u kome se neprekidno širi sfera duhovnih fenomena, u kome preovladava intelektualizam, čak scijentizam, ne može da istražuje ni dušu modernog čoveka ni mnogobrojne društvene fenomene. Stoga je samoobrazovanje jedna od osnovnih njegovih preokupacija tokom celog života. Dok je kompozitoru ili slikaru, recimo, dovoljno da, nakon završetka umetničke akademije, prati najnovija kretanja u umetnosti kojom se bavi, pa da, ukoliko je inteligentan, ukoliko ima talenta, motiva i materijalnih preduslova za rad, stvara značajna i moderna dela, romansijer ne samo što mora posedovati veoma široko obrazovanje nego je često prinuđen da stiče i specifična znanja o fenomenima koje obrađuje u svom opusu.

Opšte obrazovanje, kao i natprosečno poznavanje pojedinih domena stvarnosti, uključujući i teoriju književnosti, nije, međutim, piscu garancija da će stvoriti vredan roman. Ako ne poseduje i neke druge neophodne kvalitete, ako nije samosvojna, vanserijska ličnost, natprosečno poznavanje pojedinih domena stvarnosti i romana kao književne vrste neće mu mnogo pomoći.

Pored uma, talenta i obrazovanja motivi su, rekli smo, takođe bitan preduslov za stvaranje umetničkih dela.

Svakojaki razlozi podstiču pisce da muku muče nad belinom hartije. Orvel je naveo *četiri glavna razloga zbog kojih netko piše, barem što se tiče proze*.⁷ To su: puki egoizam, estetski entuzijazam, te istorijski i politički motiv. S obzirom na predmet našeg istraživanja, pažnju ćemo pokloniti četvrtom motivu.

---

⁷ George Orwell, "Zašto pišem – i drugi eseji", str. 26.

Gotovo svaki književnik je, već po prirodi svoje vokacije, u manjoj ili većoj meri *homo politicus*. Operski pevač, pijanist ili baletan, recimo, ne mora ništa da zna o političkom ustrojstvu države u kojoj živi, a bez poznavanja društvene svakodnevice vlastitom umetnošću može da se bavi i većina kompozitora, glumaca, slikara, vajara. Neki od njih se, naravno, zanimaju za politiku, ali to ne iziskuje njihova vokacija.

Pisci, međutim, naročito romansijeri, samo u izuzetnim slučajevima uspevaju da stvore relevantna dela koja s politikom baš nikakve veze nemaju. Jer se u romanu osim ljudskih sudbina prikazuju i društvene okolnosti u kojima dotični ljudi, odnosno romaneskni likovi deluju. Društveni život je jedan od osnovnih materijala od kojih se spravlja najkompleksnija književna tvorevina.

Dogmatizam, taj jak i neprijatan začim društvenog života, naročito u totalitarnim i polutotalitarnim sistemima, oseća se, u manjoj ili većoj meri, u gotovo svim romanima koji će iz posebnog ugla biti osvetljeni u ovoj studiji. On, istina, smeta ne samo romansijerima nego i ostalim, naročito obrazovanim članovima društva. Ali, za razliku od većine drugih ljudi, koji o dogmaticima i dogmama diskutuju na kućnim sedeljama ili za kafanskim stolovima, romansijeri dogmatike i dogme prikazuju u ostvarenjima koja su javna kulturna dobra. Tvorci ovih dobara imaju daleko veći društveni uticaj nego kućni ili kafanski diskutanti, a taj uticaj donosi im epitet istaknutih boraca protiv dogmatizma. Neretko im donosi i muke s vlastodršcima.

Kao peti preduslov za nastanak romana navedene su materijalne prilike stvaralaca. Ne treba trošiti reči na dokazivanje da su one u društvu i periodu o kome govorimo bile nepovoljne. Opet nam se nameće poređenje nesrećnih pisaca, ko ji su najčešće primorani da se književnim stvaralaštvom bave u slobodno vreme, i srećnih (da li zaista srećnih?) operskih pevača, baletana, glumaca, čla-

nova simfonijskih orkestara i ostalih umetnika koji pripadaju kolektivnim, institucionalizovanim umetnostima.

Gradski oci svakog većeg kulturnog centra žele da imaju reprezentativne kulturne institucije, pozorišta, balet-ske ansamble, izvođače ozbiljne muzike, pa umetnicima zaposlenim u tim institucijama, uključenim u te ansamble, umetnička vokacija donosi možda nevelik, ali redovan prihod. I, što je važnije, ovi umetnici mogu da se u potpunosti posvete svojoj vokaciji. Likovni umetnici nisu, naravno, uključeni ni u kakve ansamble, ali njihova ostvarenja iziskuju manje vremenske i materijalne investicije (izuzimamo vajare koji stvaraju javne spomenike), te većina njih uspeva da egzistencijalne troškove podmiruje prodajom vlastitih umetničkih dela. Malo je valjanih akademskih slikara koji nemaju kakav-takav atelje, koji ne žive od vlastitog stvaralaštva. U svakom slučaju, smatra se da čovek koji je završio likovnu akademiju treba da živi za slikarstvo i od slikarstva, da onaj koji je završio pozorišnu akademiju treba da živi za scensku umetnost i od scenske umetnosti, a onaj koji je završio muzičku akademiju treba da živi kao profesionalni muzičar, za muziku i od muzike.

Ne smatra se, međutim, da onaj koji je završio filološki fakultet treba da živi kao profesionalni spisatelj. I dobro je što se ne smatra, jer profesori književnosti retko postaju spisatelji, još ređe relevantni spisatelji. Ne postoji fakultet za pisce. Pisca nikakav fakultet ne može da stvori, njega mogu da stvore jedino određeni unutrašnji faktori – um, talenat, obrazovanje, senzibilitet, imaginacija, snažna volja i vera u sebe, energija, ambicioznost, marljivost, upornost – i neki spoljašnji faktori. Među njima slobodno vreme (koje se može stvoriti samo na solidnoj materijalnoj podlozi) nije na poslednjem mestu.

Pa pošto spisateljski poziv ne iziskuje specijalno školovanje, kao poziv lekara, inženjera, muzičara ili slikara (ne mislimo na muzičke i likovne amatere, kao ni na

amateure u literaturi), romansijeri su najčešće prinuđeni da vreme i energiju traće u službi koja nema mnogo veze s književnim stvaralaštvom. Da svoju pravu vokaciju tretiraju kao hobi. A svaki hobi je, znamo, uzgredna zanimacija, putem koje se retko postiže značajan stvaralački rezultat i zadovoljavajući materijalni dobitak.

Možda u ovom nepovoljnom stanju ima i nečeg dobrog, bar za literaturu. Pisaca je, naime, ionako previše (ne valjanih, već osrednjih i slabih), a kad bi se književno stvaralaštvo moglo lako pretvoriti u profesiju, kad bi se materijalno isplatilo, bilo bi ih još više. Istina, kvalitet nastaje na kvantitetu, ali preveliki kvantitet ponekad, poput bujnog korova, uguši kvalitet. Dobra strana nepovoljnog materijalnog položaja romansijerâ je i u tome što na trnovitim književnim putevima ostaju samo oni koji su naoružani snažnom voljom i verom u sebe, energijom, ambicioznošću, marljivošću, upornošću. Ne tvrdimo da su oni i najbolji stvaraoci, ali pomenute osobine nisu zanemarljive, iako su u samom stvaralačkom procesu manje bitne od uma, talenta, obrazovanja, senzibiliteta i imaginacije.

Valja se još podsetiti da Jugoslavija nije jedina zemlja u kojoj živi pisci nisu imali, niti imaju, onako povoljan društveno-ekonomski položaj kakav priželjkuju oni sami, pa i pojedini književni poslenici, ljubitelji lepe reči, kulturni ljudi uopšte. *Društvo se vrlo teško miri sa mišlju da književnost zaslužuje njegovu brigu i staranje*, reče Jan Parandovski. *Ni oduševljenje s kojim se primaju pojedina dela ni poštovanje koje se ukazuje pojedinim književnicima – ne pomažu tu mnogo.*⁸ Tako je zaključio pisac i građanin Poljske, zemlje sa velikom kulturom, u kojoj se odavno gaji kult knjige; ali se taj kult, izgleda, ne pothranjuje obiljem materijalnih sredstava. Da li je drugačije u bogatijim zemljama? Ako je suditi po rečima Vilijama Sarojana, pis-

---

⁸ Jan Parandovski, "Alhemija reči", str. 39.

ca i građanina jedne od najbogatijih zemalja sveta, ni ta-
mo autorima i knjigama ne cvetaju ruže. *Apsurd književ-
nih prilika u SAD je to što, srazmerno, ima mnogo dobrih
pisaca, ali malo čitalaca*, rekao je stari pripovedač u jed-
nom intervjuu. *Malo ko može da živi od pisanja, književ-
nici većinom rade kao profesori, što im, na sreću, ipak os-
tavlja dovoljno vremena za književnost.*⁹

Um, talenat, obrazovanje, motivi i materijalne prili-
ke, koje smo ukratko razmotrili sa sociološkog stanovišta,
omogućuju romansijeru da stvara umetnička dela. A naša
je dužnost da – pre zagledavanja u konkretne romane ob-
javljene u periodu 1985–1988 – neke aspekte romanesk-
nih ostvarenja takođe načelno razmotrimo sa sociološkog
stanovišta. Dakle:

ROMANI

Na početku ove celine valja dati definiciju romana.

U najkraćem, roman je kompleksna književna vrsta
putem koje se prikazuju unutrašnja stanja, postupci i sud-
bine fiktivnih likova i stvarnih ličnosti, obično i društvene
okolnosti u kojima ti likovi i te ličnosti deluju.

Ova se definicija od većine dosad poznatih razlikuje
po tome što u njoj osim fiktivnih likova figuriraju i stvarne
ličnosti. Savremeni roman, dakle, nije samo fikcijska nego
se čitaocu često nudi kao fikcijsko-faktografska tvorevina.
Lisjen Goldman veli: *Kao povest o degradiranom traganju
za autentičnim vrednostima u jednom neautentičnom sve-
tu, roman je nužno u isti mah biografija i društvena hroni-
ka; pored toga – a to je naročito značajno – položaj pisca
u odnosu na svet koji je on sam stvorio drukčiji je u roma-
nu od njegovog položaja u odnosu na svet ostalih književ-*

---

⁹ "Politika", 12. jun 1980, str. 12.

nih formi. Taj posebni položaj Žirar naziva humorom, a Lukač ironijom. Obojica se slažu u tome da romansijer treba da prevazilazi svest svojih junaka i da to prevazilaženje (humor ili ironija) u estetskom pogledu predstavlja sastavni deo romaneskne tvorevine.¹⁰

Ovom citatu, koji tretiramo kao dopunu naše definicije romana, dodali bismo napomenu da se, ako idemo od (tradicionalnog) realizma, preko modernizma, ka postmodernizmu, količina humora i ironije u reprezentativnoj književnoj vrsti uvećava. O tome ćemo još nešto reći malo kasnije, u okviru detaljnijeg objašnjenja trećeg ovaploćenja savremenog romana. Pre toga valja definisati sva tri njegova ovaploćenja.

Realizam je, sažeto rečeno, *književni i umjetnički pravac kojega su pristalice nastojali da "prikažu stvarnost onakvom kakva ona jest"*.¹¹ Modernizam je *oznaka koja se, s jedne strane, poistovećuje u umetničkim i literarnim tendencijama kao izraz za savremene pojave, a, s druge strane, želi da u tim pojavama istakne ono što je upravo savremeno, što prevazilazi tradiciju i sa sobom donosi inovacije*.¹²

Realizam je, videli smo, najjasnije definisan, modernizam, kao "poslednji stadijum" realizma, već je malo fluidniji pojam, a postmodernizam, ili (da upotrebimo termin koji predlažu neki teoretičari) postmoderna, najteže se definiše. Izvesni šaljivdžija reče da je postmoderna sve što se ne može objasniti. Ovo će na svoj način potvrditi i Žan-Fransoa Liotar, jedan od prvih teoretičara postmoderne.

---

¹⁰ Lisjen Goldman, nav. delo, str. 48.

¹¹ "Rečnik književnih termina", str 630.

¹² Isto, str. 448.

Ako se izrazimo krajnje uprošćeno, "postmodernim" se smatra nepoverenje prema metanaracijama. To nepoverenje je bez sumnje posledica naučnog napretka; ali i taj napredak ga, sa svoje strane, pretpostavlja. Sa zastarevanjem metanarativne osnove naročito se podudaraju kriza metafizičke filozofije i kriza univerzitetske institucije koja je od nje zavisila. Narativna funkcija gubi svoje "funkto-re" (činioce), velike junake, velike opasnosti, velike peripetije i veliki cilj. Ona se rastura u oblake narativnih, ali i detonativnih preskriptivnih i deskriptivnih itd. jezičkih elemenata, od kojih svaki nosi pragmatične vrednosti sui generis. Svako od nas živi na raskršćima mnogih od tih elemenata. Mi ne formiramo obavezno stabilne jezičke kombinacije, a ni svojstva onih koje formiramo nisu obavezno saopštiva.¹³

Iz ovog "krajnje uprošćenog" objašnjenja nismo saznali mnogo o suštini postmoderne, pogotovo ne o postmoderni u literaturi, te ćemo, sintetizujući mišljenja teoretičara manje poznatih od Liotara, reći da su osnovna obeležja beletrističkih postmodernih ostvarenja književni postupci preuzeti iz ranijih umetničkih epoha, izveštačena, primetno iskonstruisana fabula, fantastika, humor, ironija, groteska, parodija, farsa, princip nepredvidljivosti, preplitanje vremena, fragmentarnost, kolažiranje, odlomci iz stvarnih i fiktivnih dokumenata, paradoksalne rečenične konstrukcije, poigravanje rečima, sintagmama, refleksijama, duhovite besmislice i slične "neozbiljne" dosetke.

I autorima i junacima postmodernih romana najčešće su nesuvisli, nesvrsishodni i smešni mnogi fenomeni društvene stvarnosti, uključujući i dogme u socijalističkom ili bilo kom drugom društvu, jer je postmoderna literatura izgubila, kako bi rekao Liotar, *velike junake, velike opasnosti, velike peripetije i veliki cilj*. Stoga se u postmoder-

---

¹³ Žan-Fransoa Liotar, "Postmoderno stanje", str. 6.

nim romanima retko sreće konkretna kritika dogmatizma. Ako je i ima, ona nije tako delotvorna kao kritika dogmatizma u romanima realističke provenijencije. Naime, iskonstruisane događaje i situacije, oneobičene nabrojanim postupcima i dosetkama, događaje i situacije što se retko sreću, ili se uopšte ne sreću u realnom životu, čitalac tretira prevashodno kao zabavno štivo. Tako tretira i kritiku dogmatizma u postmodernim ostvarenjima.

Ako prihvatimo podelu proze na stvarnosnu, filozofsko-intelektualnu i poetsko-fantastičnu,¹⁴ daćemo sebi mogućnost da kažemo kako prve proze najviše ima u realističkim, druge u modernističkim, treće u postmodernističkim delima. A što se tiče savremenih romansijera, oni stvaraju i jedne, i druge, i treće romane. Stoga možemo reći, imajući na umu i Lukačevo, odnosno Goldmanovo insistiranje na formi kao književnosociološkoj činjenici, da je savremena umetnost romana homologna sa današnjim složenim, heterogenim, haotičnim društvima u tom smislu što je hibridna, i u domenu forme i u domenu sadržaja heterogena grana verbalne umetnosti, konglomerat književnih postupaka i tematskih celina. Postoji mišljenje (proizašlo iz čuvene Bifonove maksime) da u umetnosti romana ima onoliko stilova koliko i autora.

No određene konstante ipak u manjoj ili većoj meri karakterišu sve tvorevine koje čitaocima nude savremeni romanopisci. Tih konstanti, tih kvaliteta, koji se na relaciji roman – društvo pretvaraju u socijalne funkcije reprezentativne književne vrste, ima podosta, ali sociolog književnosti treba pomno da se zagledava samo u neke od njih. Prvenstveno u sledeće:

---

¹⁴ Sveta Lukić, "Moderna intelektualna proza", str. 196–197.

Estetski kvalitet

Roman je pre svega umetničko delo, što znači da ponajviše od njegovih estetskih vrednosti zavisi koje će mesto zauzimati u književnosti. A i na lestvici društvenog uticaja. Jer, kako kaže Milan Ranković, *umetničko delo tek kao umetnički vredno postaje i društveno vredno*.¹⁵

Poznato je da se estetska komponenta umetničkog dela može razložiti na estetske kategorije, kojih ima mnogo. Lepo, uzvišeno, tragično, komično, originalno, duboko, izražajno, snažno, sjajno, privlačno, blisko, duhovito – samo su neke od značajnijih. Estetske kategorije mogu se podeliti na formalne i sadržajne, a Ivan Foht tu klasifikaciju ilustruje primerom: *Dok su kategorije "lijepog" (pa i "zgodnog") i "ljupkog" pretežno formalne (pretežno, jer i u njima ima sadržajnih primjesa), za kategoriju "tragičnog" i "uzvišenog" prisiljeni smo da konstatujemo da su stoprocentno sadržajne. Jer, ne postoji ni "tragična" ni "uzvišena" forma, postoje jedino tragični događaji i uzvišene ličnosti i ciljevi*.¹⁶

Sociologa romana, pogotovo ako pokušava da istraži kritiku dogmatizma u romanima jednog društva i vremena, ne zanimaju podjednako sve estetske kategorije. Njegovu pažnju u svakom romanesknom ostvarenju privlače u prvom redu one kategorije koje uvećavaju dojmljivost, a time i društveni uticaj dotičnog ostvarenja. To su: originalno, duboko, izražajno i snažno. Ovde još valja napomenuti da je originalno prevashodno formalna kategorija, izražajnost i snaga ostvaruju se pretežno formom, donekle i sadržajem, a dubina se doseže u domenu sadržaja književnog dela.

---

¹⁵ Milan Ranković, nav. delo, str. 13.

¹⁶ Ivan Foht, "Uvod u estetiku", str. 34.

Gnoseološki kvalitet

Na početku ovog poglavlja rekli smo da je umetnost jedna od najbitnijih čovekovih delatnosti i zbog toga što ga obogaćuje saznanjima o fenomenima iz mnogih domena stvarnosti. *Umjetnost je izvor spoznaje ne samo po tome što djelo znanosti neposredno nastavlja i upotpunjava njezina otkrića, kao što je to na primjer u psihologiji, već i po tome što ukazuje na granicu iza koje znanost zakazuje, i uskače tamo, gdje se daljnje spoznaje mogu steći samo na putevima umjetnosti, veli Hauser. Putem umjetnosti dolazimo do spoznaja koje proširuju naše znanje, iako nemaju apstraktno znanstveni karakter.*¹⁷

Neosporna je, dakle, gnoseološka vrednost umetnosti. Ta plemenita ljudska delatnost nema *apstraktno znanstveni karakter*, ali je sam Hauser u navedenom delu, na navedenoj stranici, ipak konstatovao da su umetnost i nauka *međusobno usko povezane*. Pojedini teoretičari i sociolozi književnosti su prilikom razmatranja gnoseološke vrednosti, odnosno gnoseološke funkcije romana otišli još dalje, izjednačujući, makar uslovno, ovu književnu vrstu sa naučnim delom. Tako, na primer, E. Ožeškova kaže: *Roman je mešovito delo ljudskog uma; s jedne strane on nesumnjivo spada u oblast artizma [...Č, s druge se ipak ši-rokim putem uliva u deo nauke, naročito onaj koji u sebi rezimira rezultate svih zakona i zove se filozofija.*¹⁸

Prilikom upoređivanja umetnosti i nauke valja se još podsetiti da proučavaoci funkcionisanja ljudskog uma razlikuju, u najgrubljoj podeli, intuitivno i diskurzivno saznavanje stvarnosti. Intuicijom se smatra otkrovenje koje se

---

¹⁷ Arnold Hauser, nav. delo, str. 23.

¹⁸ E. Orzeszkowa, "O powieściach T. T. Jeża" (1879), u: Pisma krytycznoliterackie, Wrocław, 1959, str. 136. Preuzeto iz: Henrik Markjevič, "Nauka o književnosti", str. 56.

razvija iz čovekove duše, kako bi rekao Gete, neposredno stečeno saznanje, do kojeg se nije došlo putem iskustva ili razmišljanja. Diskurzivno je pak ono saznanje do kojeg se dolazi logičkim, misaonim zaključivanjem, i po definiciji je suprotno intuitivnom.

Svaki čovek stvarnost saznanje i intuitivnim i diskurzivnim putem, ali je u načelu intuitivno sagledavanje karakteristično za umetničko stvaralaštvo, a diskurzivno za naučno. Stoga možemo, ako stvari malo pojednostavimo, umetnike svrstati u intuitivan, a naučnike u diskurzivan tip mislilaca i stvaralaca.

Intuiciju, i imaginaciju kao njen sastavni deo, hvalili su i hvale najveći umovi, neretko baš oni koji pripadaju naučničkom soju. Čuvena je Ajnštajnova izreka da je imaginacija važnija od znanja, a Tesla je rekao da su iznad znanja instinkt, intuicija i mašta. Ipak, u današnje vreme, koje je svedok intelektualizacije i scijentizacije većine čovekovih delatnosti, diskurzivno saznavanje stvarnosti sve je evidentnije i u umetnosti, naročito u književnosti.

Aksiološki kvalitet

Rezultat je potrebe romansijera, odnosno pojedinih romaneskni junaka, da ljude, njihove postupke, ideje, duhovne i materijalne tvorevine, te događaje i procese u društvenoj stvarnosti i u prirodi, ne samo opisuju nego i vrednuju. Oni to čine sa stanovišta istinitosti, etičnosti, utilitarnosti, sa stanovišta estetske, gnoseološke, edukativne, distraktivne ili neke druge vrednosti dotičnih ljudi, postupaka, ideja, tvorevina, događaja, procesa.

Vrednovanje je neretko teži i odgovorniji zadatak od opisivanja. Umetničko ostvarenje u kome su valjano vrednovani nabrojani i drugi fenomeni stvarnosti primetnije uti-

če na društvo nego ostvarenje u kome su ti fenomeni neutralno prezentirani.

Ideološki kvalitet

Svaki društveni sloj, pa i svaki pojedinac, ima određen pogled na svet, određenu ideologiju, koja je, po jednoj definiciji, *sistem sudova o vrednosti sveta, društva i čoveka i s njim povezan sistem ciljeva koje čovek treba da ostvari svojom delatnošću, kao i sistem normi o takvoj ljudskoj delatnosti. U ovom smislu se pored opšte ideologije izgrađuje i niz posebnih ideologija, koje se odnose na pojedine oblasti pojava u prirodi i društvu. Među ovima je najznačajnija tzv. politička ideologija, koja je u stvari najopštija društvena ideologija.*¹⁹

Kao što se u govorenju o dogmatizmu najčešće misli na politički dogmatizam, tako se u govorenju o ideologiji obično misli na političku ideologiju. Ovo važi i za naše razmatranje ideoloških aspekata romaneskne umetnosti u kontekstu kritike dogmatizma. Kad god se bude mislilo na neku drugu posebnu ideologiju (religijsku, ekonomsku, naučnu, umetničku itd.), a ne na političku, to će biti naglašeno.

Klasa koja je u jednom društvu na vlasti nastoji da svoju ideologiju nametne svim subjektima političkog života. Najtvrdokorniji pak totalitarni sistemi, kao što behu fašizam i staljinizam, propisivali su ideologiju – koju u njihovoj strukturi valja videti kao *izopačenu društvenu svest o svetu, netačnu, iskrivljenu sliku sveta i pojedinačnih pojava u njemu*²⁰ – ne samo u domenu politike nego i u svim drugim oblastima ljudskog života i stvaralaštva, a pogotovo u nauci i umetnosti, dvema izuzetno važnim delatnostima. U Hitlerovoj Nemačkoj čak su i prirodne nauke bile

---

¹⁹ "Sociološki leksikon", str. 221.

²⁰ Isto, str. 221.

obeležene duhom nacizma, pa se govorilo o nemačkoj hemiji ili nemačkoj geologiji, u Staljinovom Sovjetskom Savezu partijski moćnici su određivali pravce razvoja fizike, biologije i drugih prirodnih nauka. A u društvenim naukama i svim granama umetnosti bez njihovog odobrenja ništa nije moglo da se istražuje i obelodanjuje.

U većini romana, pogotovo u romanima sa tendencijom, moguće je uočiti ne samo ideologiju vladajuće klase nego i ideologiju samih romansijera, kao i ideologiju romaneskних likova. Dve potonje mogu, ali i ne moraju da budu izraz ideologije vladajuće klase.

Ideologija romaneskних likova je u delima serioznih autora autentična, pa onda i funkcionalna, a u delima nedovoljno oformljenih, preterano subjektivnih autora je pokatkad neautentična, pa onda i nefunkcionalna. Neizgrađeni autori, naime, obično ne uspeavaju da odole iskušenju, te vlastitom ideologijom "indoktriniraju" romaneskne junake, i tako stvaraju romane sa приметnom, čak nametljivom, nefunkcionalnom tendencioznošću. A to ne valja. Jer, kako reče Engels, *tendencija mora izvirati iz same situacije i radnje, a da se na nju ne ukazuje izričito, te pisac nije prinuđen nametati čitaocu buduće historijsko rešenje sukoba koji opisuje, niti vidimo zauzimati stav.*²¹

U romanima je, dakle, opravdana samo tendencioznost, odnosno ideologija književnih likova koja proizilazi iz njihovih želja, snova, ideala, karaktera i životnih situacija. A tendencioznost, odnosno ideologija koju romansijeri u kontanja likova, te u naratorske pasaže unose zato da bi u javnost plasirali neke vlastite ideje, ili zbog toga što ih vladajuća klasa motiviše, podstiče, primorava da šire njevu ideologiju, svakom književnom delu nanosi više štete nego koristi. Ona smanjuje ne samo umetničku vrednost

---

²¹ Iz Engelsovog pisma Mini Kaucki. Preuzeto iz: Predrag Matvejević, "Književnost i njezina društvena funkcija", str. 12.

nego i trajnost romanesknog ostvarenja. Čim pojedini društveni događaji i procesi, naročito oni iz tekuće politike, izgube aktuelnost koju su neko vreme imali, umanjuje se i zanimljivost romanesknih celina u kojima su ti događaji i procesi obrađeni.

To, doduše, ne znači da takve celine nakon izvesnog vremena sasvim gube vrednost. Kad događaji i procesi iz tekuće politike prestanu da budu aktuelni, značaj dobija dokumentarni, ponekad i edukativni aspekt celina u kojima su oni prezentirani. Danas je, recimo, kominternovski, pa i svaki drugi oblik komunizma prevaziđena, smešna, nesrećna utopija, komunistički fanatici iz Ćosićeve trilogije "Vreme zla" liče nam na ludake koji su se uzaludno podvrgavali strahovitim šikaniranjima. Zbog tog naivnog idealizma mi ne samo što ih sažaljevamo i preziremo nego i osuđujemo. Jer je socijalizam, odnosno komunizam za koji su se oni tako samopregorno borili i nama naneo velika zla. Donedavna su jugoslovenski narodi živeli u mekom socijalističkom totalitarizmu, danas svi žive u anahroničnom nacionalističkom iracionalizmu, u ekonomskoj, moralnoj, sveopštoj bedi. Patnje Ćosićevih romanesknih junaka vrede nam, kao i onima koji napustiše Jugoslaviju, samo kao svojevrsan dokument o jednoj tragičnoj epohi iz koje je proizašla naša, takođe tragična epoha.

Neki autori, želeći da njihovi romani budu trajno aktuelni, obrađuju samo takozvane večne teme. Time oni i sebi, i svom delu, i čitaocima čine medveđu uslugu, možda i goru nego autori koji su zagnjurenjeni u tekuću društvenu svakodnevicu. Jer su romani u kojima se obrađuju efemerni politički marifetluci bar neko vreme, bar nekim čitaocima zanimljivi – valjana dela ove vrste mogu, osim trajne estetske vrednosti, imati i dugovečnu moralnu, dokumentarnu i edukativnu vrednost – a romani u kojima se obrađuju večne teme uvek su gotovo svim čitaocima u manjoj ili većoj meri papirnati, otrcani, dosadni.

Izlaz iz dileme oko večnih i prolaznih tema je u obradi i jednih i drugih. Ali tako da se i u jednim i u drugima uoči ono što je bitno, neobično, univerzalno. To, naravno, nije nimalo lak zadatak.

Dok su u tvrdokornim totalitarizmima, fašizmu i stalinizmu, romansijeri bili prinuđeni da ideologiju vladajuće klase respektuju i šire kako u domenu forme tako i u domenu sadržaja, u titoističkom mekom totalitarizmu pisci romana nisu – ako se izuzme kratak period jugoslovenskog ždanovizma – bili proglašavani za buržoaske epigone i dekadente kad god bi obelodanili svoje eksperimente u domenu forme. Imali su, dakle, određene ruke u realizaciji svoje formalne, estetičke ideologije. Njihova je ideologija, odnosno ideologija njihovih književnih likova, bila torpedovana samo kad bi se pored čisto estetičkih ideja u njoj obrele i političke ideje. Na te ideje političari su, po vlastitom mišljenju, imali monopol. Pisci su im bili dobri samo dok su se bavili marginalnim fenomenima. I dok su se ideje prezentirane u njihovim delima uklapale u vladajuću ideologiju. A to se retko dešavalo. Češće je dolazilo do konflikata između kreatora tekuće ideologije, odnosno politike, i nosilaca antidogmatskog mišljenja. Jedni su pisci, da bi izbegli te konflikte, zaobilazili teme koje su mogle da im donesu neugodnosti, ili su pribegavali, kako bi rekao Đerđ Lukač, taktici gerile (prividno iskazujući odanost režimu, a u dubljim slojevima svojih književnih radova razotkrivajući i implicitno kritikujući njegove slabosti), drugi su se beskompromisno upuštali u okršaje sa nosiocima dogmatskog mišljenja, rezonujući poput Nikolaja Berđajeva: *Stvaralac je pre svega i iznad svega dužan da čuva svoju stvaralačku slobodu.*²²

Jugoslovenski romansijeri su u periodu 1985–1988. bez bojazni od većih maltretiranja mogli da analiziraju go-

---

²² Nikolaj Berđajev, "Carstvo duha i carstvo cesara", str 64.

tovo sve društvene pojave. A četiri godine nakon tog perioda, u vreme nastanka ove studije, svaki oblik dogmatizma može se sasvim slobodno kritikovati. Slom socijalizma i versko-etnički rat na prostorima rasturene federacije Južnih Slovena učinili su sve slabosti druge Jugoslavije politički neaktuelnim. A fenomene koji su politički neaktuelni, koji su potonuli u prošlost, političari prepuštaju, kao oglodane kosti, literatama i ostalim umetnicima.

Kritički kvalitet

Društvo, pojedinci, dogme i druge kolektivne ili individualne slabosti, odnosno anomalije, mogu se kritikovati i putem gnoseološkog, aksiološkog, ideološkog i još nekih kvaliteta romana. No kritički kvalitet valja tretirati i kao posebno, autentično svojstvo romanesknih ostvarenja, koje dolazi do izražaja kad autor ili koji njegov junak svesno kritikuje navedene i druge fenomene stvarnosti. A kritika tih fenomena je potrebna, rekli bismo čak neophodna, jer je ona jedna od glavnih poluga napretka.

Etički kvalitet

Borbe između dobra i zla, racionalnog i iracionalnog, moralnog i amoralnog u čoveku i njegovom svetu suštinski su i neprolazni elementi egzistencije čovečanstva. Kao takvi, oni su suštinski i neprolazni elementi mnogih umetničkih dela, pogotovo dela verbalne umetnosti. Proces očovečavanja čoveka trajaće, sasvim izvesno, sve dok bude postojalo čovečanstvo, sve dok se ono bude oplemenjivalo umetnošću – koja je, uz nauku, najbitnija tvorevina ljudske duhovnosti, osećajnosti i intuicije.

Kao što postoje razne vrste ideologija i dogmatizama, tako postoje i razne vrste morala. Svaki građanski sloj ima svoj moral, a kad je reč o komunizmu kao antipodu građanskog sveta, odnosno o komunističkom moralu, njegove glavne komponente u Jugoslaviji behu: kominternovski, partizanski, zadrugarski, informbirovski i samoupravni moral.

S obzirom na karakter umetnosti koju stvaraju, kao i na tematiku koju u svojim tvorevinama obrađuju, pisci su u većini slučajeva nepopravljivi moralisti. Još u doba Voltera oni su bili savest epohe, a tu uzvišenu ulogu mnogi priželjkuju i danas. Hauzer nas podseća da je *Čehov u jednom od svojih zapisa našao divnu izreku da se ljudima moralno pomaže već time što im se, bez obzira na ishod, ukazuje kakvi oni jesu.*²³

Psihološki kvalitet

Istraživanje čoveka je jedna od najstarijih piščevih pasija i misija. Premda savremeni romansijeri ne pretenduju na zvanje inženjera ljudskih duša, oni za dušama tragaju i u ovom pretežno bezdušnom svetu. Trend u književnosti je, gledano u dijahroniji vekova, od spoljašnjeg upravljen ka unutrašnjem. U viteškim i pikarskim romanima, recimo, najviše prostora zauzimalo je prikazivanje spoljašnjih čovekovih dogodovština, a danas je u prvom planu njegov unutrašnji život. Avanture vitezova i pustolova odavno spadaju u trivijalnu literaturu, u bajke za decu i infantilne odrasle osobe, a veliku većinu savremenih čitalaca više uzbuđuju i obogaćuju avanture duha. Stoga je i danas aktuelna Šopenhauerova konstatacija koju u eseju "Umetnost romana" navodi Tomas Man: *Roman će biti*

---

²³ Arnold Hauzer, nav. delo, str. 16.

*utoliko uzvišeniji i plemenitiji ukoliko više unutarnjeg i ukoliko manje spoljašnjeg prikazuje... Umjetnost se sastoji u tome da se što manjim utroškom spoljašnjeg života najjače pokrene unutrašnji život; jer ovaj unutrašnji je zapravo predmet našeg interesovanja. Zadatak romanopisca nije da pripovijeda velike događaje, nego da male učini zanimljivim.*²⁴

Dokumentarni kvalitet

Oduvek je spadao među dragocena obeležja verbalne umetnosti. Uostalom, roman se, prema jednoj od mnogih definicija, može tretirati i kao "fiktivna istorija sveta". A znamo da se istorija ne može pisati bez proučavanja dokumenata. Stvarna i fiktivna dokumentarnost danas je u pojedinim romanima tako evidentna da se o njima može govoriti kao o umetničko-dokumentarnim tvorevinama.

Kad je reč o stvarnoj dokumentarnosti, njena komponenta citatna dokumentarnost, koja nastaje direktnim citiranjem nekih dokumenata, u beletristici se retko primenjuje. Češća je indirektna dokumentarnost, koja se ostvaruje literarnim prezentiranjem činjenica transponovanih iz pisanih dokumenata. Činjenice koje proizilaze iz usmenih kazivanja pojedinih ljudi i autorove lične utiske "sa mesta događaja" nazivamo dokumentarnošću bez dokumenata.

Osim direktnih citata, sve ove činjenice propuštaju se kroz piščevu imaginaciju, te dokumentarnost romana nije onako egzaktna i pouzdana kao dokumentarnost naučnog rada. Ali je gotovo uvek mnogo živopisnija.

Romani u kojima se prezentiraju malo poznati fenomeni imaju značajnu dokumentarnu vrednost već u trenutku prvog objavljivanja, a ostali tu vrednost stiču proti-

---

²⁴ Citat u: Miodrag Bogićević, "Moderno i tradicionalno", str. 31.

canjem godina, decenija, vekova. Jer, za razliku od umetničke vrednosti romana, koja je manje-više konstantna (onoliko koliko su konstantni estetički zakoni), dokumentarnu vrednost vreme uvek uvećava. Mnogi romani iz daleke prošlosti danas se čitaju samo zato što su u njima prezentirani ambijenti, ljudi i događaji kakvi se odavno ne sreću u svetu oko nas.

Edukativni kvalitet

Savremeni roman je, sa obeležjima koja smo dosad naveli, poligon za samousavršavanje ne samo pisaca nego i čitalaca. Iako romansijeri najčešće sebe ne vide u ulozi edukatora, oni čitaocima ipak pomažu da oplemene svoj karakter i prošire vlastite duhovne horizonte.

Distraktivni kvalitet

Današnji roman je, kao što su bili i njegovi prethodnici, sredstvo za duhovnu i duševnu relaksaciju. On, istina, u tom pogledu ima sve više konkurenata – najveći su audio-vizuelni mediji – ali je i dalje kvalitetniji zabavljač od mnogih drugih produkata čovekovog intelekta i senzibiliteta. Takva je bar većina valjanih, relevantnih romana – koji nas zanimaju više od ostalih – a samo se po sebi razume da u celokupnoj gami romanesknih produkata, kao i među svim drugim umetničkim tvorevinama, ima slabijih, pa i sasvim slabih ostvarenja.

Kad se govori o opuštanju, odmaranju, osvežavanju, treba razlikovati, naročito sa stanovišta duhovnosti i duševnosti, korisnu i nekorisnu relaksaciju. Recimo, od posmatranja sportskih utakmica ili koncerata šund-muzičara čovek, bolje reći njegov duh i senzibilitet, najčešće

nema nikakve koristi. A čitalac romana, makar i lakših, zabavnih (naravno, ne petparačkih, nego onih koji su iznad nivoa šund-literature), bar u izvesnoj meri proširuje vlastite horizonte, obogaćuje svoj duh i oplemenjuje svoju dušu.

Uloga deset navedenih kvaliteta savremenog romana u kritici dogmatizma detaljnije će biti razmotrena u narednim poglavljima ove studije, u kojima će iz književno-sociološkog ugla biti osvetljena ona romaneskna ostvarenja objavljena u periodu 1985–1988. što nose u sebi kritiku ma kog oblika dogmatizma. Ovde, u uvodnom poglavlju, treba, nakon već obavljenih raščišćavanja – definisanja romana i nabrojanja njegovih najbitnijih kvaliteta – da koncipiramo objašnjenje upravo pomenutog ključnog pojma: onog koji je izložen kritici u jugoslovenskim romanima objavljenim u navedenom periodu.

Dogmatizam se može definisati kao nekritičko mišljenje zasnovano na autoritetu, ili kao skup iracionalnih verovanja i neobrazloženih postavki. To je dogmatizam u užem smislu reči. Dogmatizam u širem smislu reči je svako okoštalo mišljenje. Možemo, doduše, govoriti o izrazito krutim i nešto elastičnijim, o evidentnim i latentnim dogmama, ali razlike među njima nisu velike – sve dogme su u suštini samo raznovrsni oblici okoštalog mišljenja.

Ko vjeruje u zasvagda dato rješenje ili u svevažee rješenje, taj se nalazi pod okriljem dogme. On ne zna za sumnje i unutarnji prijepor – njegov je put pravocrtan i vertikalno ustremljen. Njega grije sunce autoriteta: može to biti autoritet nekog naučavanja ili ideologije, može vjere, nacije i tradicije, može biti autoritet koji ustoličuje nauka ili tehnika, a uopće se može kazati – to je svaki sistem

*koji nastoji (u svoje granice) uklještit smisao čovjekove egzistencije.*²⁵

Procesi koji se neprekidno dešavaju u stvarnosti neminovno prevazilaze svaki oblik dogmatizma, te on uvek postaje kočnica i umetničkog stvaralaštva, i naučnog istraživanja, i društvenog razvoja. Dogmatici najčešće unapred odbacuju kritičko mišljenje, jer ono stavlja pod sumnju njihove “apsolutne istine”.

Dogmatizam je najčvršća armatura svake ideologije, njime je, kao i odgovarajućom ideologijom, u manjoj ili većoj meri prožeta gotovo svaka ljudska delatnost. Najviše ga ima u religiji, nešto manje u politici, mnogo manje u nauci, još manje u ekonomiji, najmanje u umetnosti.

U socijalističkim zemljama srž političkog dogmatizma bio je marksističko-lenjinistički, odnosno komunistički, ili socijalistički dogmatizam. (Ovi sinonimi međusobno se razlikuju samo u nebitnim nijansama.) A marksističko-lenjinistički dogmatizam najsažetije i najjasnije se može predstaviti upoređivanjem sa mnogo starijim, odavno razrađenim, svima dobro poznatim religijskim dogmatizmom. To upoređivanje izvršio je, pored ostalih, i Nikolaj Berđajev.

Uzrok izuzetnog dinamizma i delotvornosti marksizma-lenjinizma je u tome što on u sebi nosi sve crte religije. Naučna teorija i politička praksa nikada ne bi mogle igrati takvu ulogu. Mogu se ustanoviti sledeće religiozne crte marksizma: strog dogmatski sistem, bez obzira na praktičnu gipkost, podela na ortodoksiju i jeres, neizmjenljivost filozofije nauke, sveti spisi Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina, koji se mogu samo tumačiti, a ne i podvrgavati sumnji; podela sveta na dva dela – na one koji veruju – vernike, i na one koji ne veruju – nevernike; hijerarhijski organizovana komunistička crkva, sa direktiva-

---

²⁵ Esad Ćimić, “Dogma i sloboda”, str. 7.

ma odozgo; prenošenje savesti na viši organ komunističke partije, na sabor; totalitarizam svojstven samo religijama; fanatizam vernika; priznanje prvorodnog greha (eksploatacije). Religiozno je i učenje o skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode. To je očekivanje preobražaja sveta i nastupanja carstva Božjeg.²⁶

Dogme su većinom štetne po ljudske jedinice i grupacije, ali neke su i korisne. Stoga sve dogme možemo, pribegavajući dihotomnoj klasifikaciji, podeliti na pozitivne i negativne. Recimo, religijska dogma formulirana kao Prva Božja zapovest: *Ja sam Gospod Bog tvoj; nemoj imati drugih bogova osim mene*, proizvela je dosad neizmernu količinu netrpeljivosti među pripadnicima različitih religija, bezbroj verskih ratova, te je negativna dogma. Negativna je i Druga Božja zapovest, jer je takođe zasnovana na isključivosti, a ostale se, sa stanovišta koristi ili štete po ljude, mogu tretirati kao "neutralne" ili pozitivne religijske dogme.

Neke komunističke parole – o potrebi da ljudi neguju internacionalizam, bratstvo sa pripadnicima drugih rasa i naroda, o potrebi da svi ljudi imaju jednake uslove za rad i život – pozitivne su političke dogme, dok su druge – o nepogrešivosti Partije, o neprikosnovenosti rukovodilaca, o komunizmu kao najboljem društvenom poretku – negativne dogme. Ovih drugih je u komunističkoj praksi bilo više nego prvih, u njihovoj realizaciji mnogim ljudima nanesene su ogromne štete, te se danas komunizam smatra pretežno negativnim istorijskim fenomenom.

Politički dogmatizam – koji čine i druge dogme, ne samo komunističke – najsloženiji je i u egzistenciji svakog društva najrelevantniji. On neprekidno utiče na svakodnevicu i sudbinu velikog broja Jugoslovena, pa je razumljivo što se obrađuje, odnosno kritikuje, u mnogim romanima.

---

²⁶ Nikolaj Berđajev, nav. delo, str. 94–95.

Njemu će u ovoj studiji biti posvećena najveća pažnja. Zato ga treba malo detaljnije objasniti.

Gotovo svaki skup iracionalnih verovanja, neobrazloženih postavki i neizmenljivih ideja može se tretirati kao politički dogmatizam u širem smislu reči. I religijski, i demografski, i militaristički, i rasistički, i nacionalistički dogmatizam može se smatrati političkim dogmatizmom u širem smislu reči, jer je i religija, i forsirano množenje stanovništva, i rat, i rasno-nacionalni egoizam svojevrsna politika. Ali politički dogmatizam u užem smislu reči je samo onaj koji se najjače manifestuje u političkom životu. Recimo, milje kominternovskog, partizanskog, zadrugarskog, informbirovskog i samoupravnog dogmatizma je politika. Zato se ovi dogmatizmi mogu podvesti pod kapu "čistog" političkog dogmatizma. A militarizam, rasizam, nacionalizam i još neka devijantna okoštala mišljenja neretko se ispoljavaju i van političke sfere, te se podvode pod politički dogmatizam samo ako taj pojam ima šire značenje.

Kritika bilo kog dogmatizma najlakše se uočava kad je eksplicitna. Kad se iskazuje kroz replike, meditacije, postupke književnih likova ili kroz narativno-komentarske pasáže samog pisaca.

U mnogim romanima može se uočiti i implicitna kritika dogmatizma, koja je ugrađena u strukturu dotičnih ostvarenja i u sudbine pojedinih likova. Recimo, glavni junak "Knjige o Milutinu" nigde eksplicitno ne govori o dogmatizmu (njemu je, uostalom, taj pojam nepoznat), ali njegova tragična sudbina, u prvom redu pogibija sina na Sremskom frontu i vlastiti kraj u vreme zadrugarskog kolektivizma, jasno govori o patnjama koje su nekim ljudima naneli partizanski i zadrugarski dogmatizam kao specifični elementi komunističkog dogmatizma.

Nastojeći da sagledamo vremenske odsečke u kojima su u jugoslovenskom društvu bili vidljivi razni oblici dogmatskog mišljenja, prvenstveno u domenu politike, uo-

čili smo pet perioda. Dogmatizmima koji su u tim periodima bili dominantni biće posvećeno pet narednih poglavlja ove studije. Govorićemo o sledećim oblicima mišljenja zasnovanog na dogmama:

Kominternovski dogmatizam

Levo orijentisane borbe za bolji život najviše je satirao između dva svetska rata. Moguće je zapaziti popriličan broj njegovih komponenti, ali će ovde biti navedene samo najvažnije.

Na prvom mestu je dogma o komunizmu kao najpravednijem, najhumanijem, najboljem od svih društvenih poredaka. Za ovu dogmu živeli su, i žrtvovali živote, mnogi idealisti zagledani u svetlu budućnost.

Istaknuta je i dogma o komunistima kao ljudima naročitog kova. Iz nje proizilazi praktičan stav partijskih organizatora ovaploćen u geslu: *Kadrovi rešavaju sve!*

Dogma o božanskoj mudrosti osnivača naučnog socijalizma Marksa i Engelsa, a naročito dogma o nepogrešivosti konkretnih partija i njihovih vođa (Lenjina, Staljina, Tita i dr.), skupo je koštala mnoge čestite aktiviste koji su se usudili da posumnjaju u velike i male komunističke bogove.

Neprikosnovena je bila i dogma o prednostima revolucije, u poređenju sa evolucijom, prilikom ostvarivanja velikih društvenih promena. Mnoge ljude, kad pomisle koliko su svoje dece progutale socijalističke revolucije, hvata jeza. Neki se gorko osmehnu pred činjenicom da je danas u većini društava koja su platila danak u krvi socijalizmu, aktuelan povratak u kapitalizam. Nesreća, počinjena u međuvremenu, utoliko je veća što su ta "pokajnička" društva na mnogo nižem nivou demokratskog i ekonomskog razvoja nego društva u kojima socijalističkih revolucija nije bilo.

Spomenimo, najzad, i dogmu o spoljašnjim i unutrašnjim neprijateljima socijalizma, odnosno komunizma, protiv kojih su progresivne snage društva, uključujući i umetnike, bile dužne neprekidno da se bore. Realizacija ove dogme mnogim je članovima jugoslovenskog socijalističkog društva, naročito piscima koji su bili tretirani kao unutrašnji neprijatelji, nanela mnogo nevolja.

Partizanski dogmatizam

Dogmatsko mišljenje i ponašanje komandanata, komesara i pojedinih boraca za vreme Narodnooslobodilačkog rata svojevrsna je razrada i praktična primena kominternovskog dogmatizma. Zato su oba okoštala shvatanja činile manje-više iste dogme. Samo je partizanski dogmatizam bio naivniji, romantičniji, ponekad (kad bi, recimo, na frontu pogrešili "nepogrešivi" komandanti) i pogubniji.

U jugoslovenskom partizanskom pokretu dominantna je bila, pored malopre navedenih, i dogma o bratstvu-jedinstvu jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina. Pozitivne strane te dogme nisu male, ali su i negativne pogoleme. Treba se samo setiti koliko je, u forsiranoj revolucionarno-obnoviteljskoj euforiji, sklopljeno nacionalno mešovitih brakova, koji su sada, u jeku versko-etničkog rata, izloženi velikim iskušenjima.

Zadrugarski dogmatizam

Dogma o imućnim domaćinima kao reakcionarnom sloju, koji ne prihvata socijalističko društvo, koji će se nekontrolisano bogatiti ako mu se ne odredi zemljišni maksimum i još par krupnih mera socijalizacije, bila je jedna od

najvećih nesreća u vreme nasilnog otkupa poljoprivrednih produkata i kolektivizacije seljaka odmah nakon rata.

Informbirovski dogmatizam

Četrdeset osme godine sukobili su se opak informbirovski i nešto blaži – ali za same informbirovce, bačene na Goli otok, poguban – titoistički dogmatizam, dva sina kominternovskog dogmatizma. (Titoizam je širi pojam, pa ćemo mi ovde uvesti pojam “golootočki dogmatizam”, koji je samo jedna komponenta titoističkog dogmatizma.) Informbirovski i golootočki dogmatizam činile su iste kominternovske dogme, a razlika među njima bila je samo u tome što u prvom “nepogrešiv” autoritet beše Staljin, u drugom Tito.

Za mnoge jugoslovenske komuniste, obožavaoce ili simpatizere Staljina i zemlje sovjetâ, najkobnije je bilo verovanje u dogmu o kritičnosti i samokritičnosti komunista. Iskreno su i najčešće dobronamerno kritikovali svoje drugove, te partijske i državne rukovodioce koji su se sukobili sa bratskim Sovjetskim Savezom – a ta vera u dogmu koja je bez veće opasnosti mogla da bude praktikovana tek polovično (u domenu samokritičnosti), dobronamerne navice je veoma skupo koštala.

Samoupravni dogmatizam

Od 1950. do 1990. godine Jugosloveni su živeli u okrilju samoupravne ideologije, armirane samoupravnim dogmatizmom. Njega su, osim već pobrojanih komunističkih dogmi, koje su i dalje bile u manjoj ili većoj meri aktu-

elne, činile i neke titovsko-kardeljevske nebuloze: dogma o samoupravljanju kao najdemokratskijem i najdelotvornijem društveno-ekonomskom sistemu, o dogovornoj ekonomiji i slobodnoj razmeni rada unutar nje, o prednostima decentralizacije, odnosno atomizacije političkog i privrednog života putem autarhičnih mesnih zajednica i osnovnih organizacija udruženog rada, dogma o nacionalnoj samosvesti kao preduslovu ravnopravnog i harmoničnog života u okviru složene jugoslovenske zajednice i dr. Neke od tih dogmi već su iščezle, a neke i dalje žive. (Nacionalistička, koja, doduše, nije specifičnost samoupravnog sistema, ali se u njemu silno razbokorila, živi i nakon smrti samoupravljanja. Štaviše, momentalno je jača no ikad.)

Svevremeni dogmatizmi

Osim pet nabrojanih oblika okoštalog političkog mišljenja, koji su se najjasnije manifestovali u navedenim periodima, postoje i sistemi okoštalog mišljenja koji nisu vezani za određene periode, nego na ljudsko rezonovanje i ponašanje utiču već vekovima. Ima ih podosta, a mi smo u pročitanim romanima uočili neutralnu i kritičku prezentaciju humanističkog, religijskog, demografskog, militarističkog, rasističkog, nacionalističkog, porodičnog i antifeminističkog dogmatizma. Ovim će dogmatizmima biti posvećeno posebno poglavlje.

U sociološkom promatranju romana najvažnije je istraživanje relacije roman – društvo. Dakle, ispitivanje uticaja romana na društvo i društva na roman. Mi ćemo, s obzirom na to da je drugi uticaj daleko jači od prvog, krenuti od druge karike relacije roman – društvo.

Uticaj društva na roman može biti neposredan, kada se ogleda u konkretnim merama kulturne politike, i posre-

dan, kada proizilazi iz ustrojstva društva i nivoa njegovog kulturnog i ekonomskog razvoja. Od kakvoće oba uticaja zavisi stepen stvaralačke slobode u dotičnom društvu, kvantitet i kvalitet individua i institucija koje se bave književnom delatnošću, društveno-ekonomski položaj romana i romansijera, brojnost pojedinaca sa razvijenim kulturnim potrebama, odnosno čitalačkim navikama, bogatstvo romansijerske produkcije i mnogi drugi faktori bitni za relaciju roman – društvo.

Ako sa ovog uopštenog razmišljanja pređemo na konkretan teren, na jugoslovensko društvo sredinom osamdesetih godina, možemo navesti i pozitivne i negativne aspekte društvenog uticaja na savremeni jugoslovenski roman.

Na pozitivnoj strani beše razvijen školski sistem, koji je velikom broju mladih ljudi omogućavao sticanje širokog obrazovanja, kao i relativno razvijen kulturni život, u kome je značajno mesto imala izdavačka delatnost. U pozitivne okolnosti valja ubrojati i prilično dinamično odvijanje gotovo svih vidova društvenog života, koje je romansijerima nudilo bogatu građu za njihova ostvarenja. Na roman je pozitivno uticalo i nezaustavljivo, ranije usporeno, a pri kraju perioda o kome govorimo naglo širenje stvaralačke slobode. Doduše, socrealističke umetničke dogme – revolucionarna romantika, optimizam, (kvazi)objektivnost, tipičnost, idejnost, partijnost, tendencioznost, odgojnost i sl.²⁷ – u Jugoslaviji nikad nisu bile alfa i omega književnog stvaralaštva. Pisce u ovoj zemlji politički dogmatici nisu šikanirali tako što su direktno tražili od njih da verno služe Revoluciji, već tako što im nisu dopuštali da otvoreno pišu o tabu-temama.

---

²⁷ Vojislav Mataga, "Književna kritika i teorija socijalističkog realizma", str. 24-29.

Ovom konstatacijom stigli smo na negativnu stranu uticaja jugoslovenskog društva na roman koji je nastajao i egzistirao u njegovim okvirima. Na toj strani ćemo najpre spomenuti političku, ekonomsku i moralnu krizu u koju je još sredinom šezdesetih godina počela da pada ova zemlja. Ta kriza je bar u izvesnoj meri uticala na društveno-ekonomski položaj književne delatnosti. Negativnim se mogu smatrati i neki aspekti dugoročne kulturne politike, koji su proizlazili iz neshvatanja značaja književnosti za formiranje čoveka dostojnog poštovanja. Zbog takve kulturne politike, zbog nedovoljne podrške knjizi kao izuzetnoj kulturnoj vrednosti, čitalačke navike većine Jugoslovena nisu bile razvijene, kod mnogih uopšte nisu postojale. A ljudi koji nemaju čitalačke navike ne mogu se smatrati uistinu obrazovanim, kulturnim, civilizovanim osobama. Jedan od osnovnih uzroka jugoslovenske katastrofe je upravo primitivizam (odnosno njegov derivat nacionalizam, koji se vrlo često pretvara u šovinizam) političkih lidera i velike većine građana. Najzad, među negativne faktore u domaćoj romansijerskoj produkciji valja uvrstiti i ostatke razbijene vojske Titovih dogmatika, koja, kako rekossmo, ranije piscima nije dopuštala da pišu o tabu-temama. Obrada tabu-tema gotovo uvek se proglašavala za zloupotrebu stvaralačke slobode.

*Dogmatska politika na književnost gleda "isključivo kao na ideološku vrednost", što ona u suštini nije i na što ona nikad ne pristaje. Politika često od književnosti zahteva da bude u njenoj službi, da razlaže njene ideje, da prihvata njene metode. Međutim, pravo književno stvaralaštvo ne pristaje na takve zahteve, jer njegova je saznajna uloga mnogo kompleksnija i njegovi su uticaji delotvorniji i dugo ročniji nego uticaji i delovanja politike.*²⁸

---

²⁸ Milivoje Marković, "Preispitivanja – Informbiro i Goli otok u jugoslovenskom romanu", str. 8.

U Titovo vreme jugoslovenska društvena svakodne-
vica bila je veoma prožeta političkim, tačnije rečeno ko-
munističkim dogmatizmom. Tek nakon diktatorove smrti
stekli su se uslovi za prenošenje “nepodobnih” tema na
stranice romanâ, tek tada su mnogi jugoslovenski roman-
sijeri počeli otvorenije da kritikuju razne oblike dogmati-
zma u društvu i vremenu u koje ih je Udes bacio.

Nakon ovog sažetog razmatranja uticaja društva na
roman vratimo se prvoj karici relacije koju istražujemo, i
pokušajmo odgovoriti na pitanje: Kako roman utiče na
društvo?

Najpre se valja podsetiti da je neposredan uticaj ro-
mana na društvo neuporedivo manji od uticaja društva na
roman. Ova književna vrsta, kao i svaka umetnička teko-
vina, deluje posredno, dugoročno, veoma sporo ali delo-
tvorno menjajući čoveka, osnovnu jedinku društva. *U sva-
kom slučaju, umjetnička djela vrše praktično djelovanje
putem promjene svijesti, promjene koju je jedva moguće
utvrditi, a ne time što bi harangirala; ionako se agitatorski
efekti vrlo brzo izgube,*²⁹ kaže Teodor Adorno.

Greše, dakle, oni koji od umetničkog dela očekuju
da naglo menja čoveka i društvo. Viktor Žmegač navodi
neka njihova pitanja: *Kakvog smisla ima stvaranje estetske
vrijednosti u svijetu u kojemu nema časa a da ljudi nisu
žrtve nasilja i mahnitog ubijanja? Kakve koristi od poezije
u vrijeme kad milijuni djece gladuju? Čemu romani kada
nijedan roman nije kadar da zaustavi bombardiranja?*³⁰

Zaista, nijedan roman ili sonet nije kadar da zausta-
vi nijedno bombardovanje, gladovanje, mahnito ubijanje.
Ali da nema romanâ, poezije, umetnosti uopšte, na svetu
bi bilo još više bombardovanja, gladovanja i ubijanja. Čo-

---

²⁹ Teodor V. Adorno, “Estetička teorija”, str. 396.

³⁰ Viktor Žmegač, “Književno stvaralaštvo i povijest društva”,
str. 140.

vek, najsloženiji živi stvor na planeti, obdaren intelektom, nagonima i emocijama, iz kojih proizilaze mnogobrojni interesi i raznovrsne aktivnosti, u stanju je da se vine u zadivljujuće visine duha, etike, plemenitosti; ali je takođe u stanju da se sroza u najdublje ponore iracionalnosti i destruktivnosti, da bude krvoločniji od najkrvoločnijih zveri. Umetnost uopšte, i roman kao jedno od njenih konkretnih ovaploćenja, imaju prvenstveni zadatak da u čoveku, odnosno društvu, polagano ali nezaustavljivo razvijaju sve što je pozitivno, i da potiru, ili bar umanjuju, ono što je negativno.

Da su se, recimo, pripadnici jugoslovenskih naroda i narodnosti tokom proteklih decenija više družili sa knjigama, možda bi do danas uspeli da prevaziđu svoje nacionalističke i verske surevnjivosti, te bi i dalje živeli u čvršćem ili labavijem zajedništvu, ili bi se mirno razdruživali, a ne bi se tako strašno mrzeli i ubijali.

Društveni uticaj, ma kakav bio, vrlo je bitno svojstvo književne vrste o kojoj govorimo. Može se čak reći da opšti značaj svakog romana čine dva njegova osnovna obeležja: umetnička vrednost i društveni uticaj. Tu valja dodati da je umetnička vrednost (kako smo već jednom imali priliku da kažemo) manje-više konstantna, a društveni uticaj tokom vremena opada. Veliki romani napisani pre nekoliko decenija, a pogotovo oni koji su napisani pre nekoliko vekova, u kojima se obrađuje sasvim drugačiji svet od našeg, danas imaju neuporedivo manji društveni uticaj od savremenih romana. No opšti značaj neprolaznih dela svetske kulturne baštine i dalje je velik, prvenstveno zbog visoke umetničke vrednosti kojom su prožeta. Iz toga proizilazi da je umetnička vrednost romana bitnija od njegovog društvenog uticaja. Sociolog književnosti je, međutim, dužan da najveću pažnju posvećuje upravo ovom drugom svojstvu najvitalnije književne vrste.

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja možemo zaključiti da su funkcije romana osnovne poluge putem kojih on utiče na čitaoca, a preko njega i na društvo.

Funkcijom se smatra vršenje neke radnje, dužnosti, ostvarivanje nekog cilja. Za Jana Mukaržovskog *funkcija je način samoostvarivanja subjekta prema spoljašnjem svetu*.³¹ Učenik Mukaržovskog Feliks Vodička uočio je specifičnost društvenih funkcija književnosti. Po njemu, književnost ima tri društvene funkcije: saznavnu, izražajnu i vrednujuću.³² Aleksandar Flaker je zaključio da književno delo ima dve osnovne funkcije: estetsku i društvenu. Ovu drugu, po njemu, sačinjavaju: gnoseološka, ekspresivna i aksiološka funkcija, *a posebno mjesto pripada književnosti u funkciji zabavljanja (ludistička funkcija)*.³³

O funkcijama književnog dela razmišljali su i drugi teoretičari i sociolozi književnosti. Svaki od njih je na svoj način klasifikovao funkcije o kojima je reč. Tako je učinjeno i u ovoj studiji. Pošli smo, doduše, od tipologije profesora Flakera, ali i od poznate refleksije o umetnosti kao estetskom i društvenom fenomenu, koju je na više mesta u "Estetičkoj teoriji" eksplicirao Teodor Adorno, te smo zaključili, imajući na umu i vlastitu tezu o osnovnim karakteristikama savremenog romana, da su sve bitne funkcije ove književne vrste u manjoj ili većoj meri društvene – jer putem svake od njih roman utiče na čitaoca, osnovnu jedinku društva – a najveću pažnju sociologa romana, kako već rekosmo, zaslužuju: estetska, gnoseološka, aksiološka, ideološka, kritička, etička, psihološka, dokumentarna, edukativna i distraktivna funkcija.

---

³¹ Jan Mukaržovski, "Struktura, funkcija, znak, vrednost", str. 95.

³² Isto, str. 18–19.

³³ Aleksandar Flaker, "Stilske formacije", str. 37–38.

Relacija roman – društvo, koju smo razmotrili na kraju ove celine, oživotvoruje se u rukama osnovne jedinice društva, čitaoca nadnesenog nad knjigu. Stoga treba da razmotrimo i treći beočug književnosociološke trijade stvaralac – delo – čitalac. Dakle:

DOMEN RECEPCIJE

Roman koji leži u magazinu izdavača, na polici knjižare, javne ili privatne biblioteke, postoji kao umetnička tvorevina, ali samo u obliku knjige-predmeta. Njegovo učešće u društvenim zbivanjima (jedan oblik tog učešća neretko je i dejstvo na pravcu kritike raznih dogmatizama) počinje tek sa početkom njegove selidbe u svest čitalaca. To će reći, sa početkom procesa recepcije.

Ovaj proces možemo tretirati kao lanac koji ima sedam karika. O svakoj od njih sažeto ćemo reći ono što je sa književnosociološkog stanovišta najbitnije.

Izdavači

Prvi su književni poslenici koji, nakon autora, stupaju u kontakt sa romanom. Zapravo, oni čitaju rukopis, koji će možda još biti prerađivan. Od urednika i recenzenata zavisi hoće li rukopis biti pretvoren u knjigu. Stoga je njihova odgovornost velika. Posao koji obavljaju utoliko je teži što se nalaze između čekića i nakovanja: umetničke vrednosti i komercijalnog uspeha knjige koju pomenuti selektori čitaju pre njenog rođenja. Odbiju li rukopis, a posle on, objavljen kod drugog izdavača, doživi pogolem uspeh, žig nekompetentnosti dugo će ih obeležavati. Objave li slab roman, opet će biti proglašeni za nekompetentne, a udaraće ih i finansijski neuspeh.

Kad već spomenusmo finansijsku stranu izdavačke delatnosti, valja reći da je i ona predmet istraživanja pojedinih sociologa književnosti. Empiričar Eskarpi posvetio joj je veći broj celina u svojim književnosociološkim studijama. Mi ćemo ovde preneti samo konstataciju, preuzetu od Didroa, da postoje tri tipa knjiga: *one koje odmah uspiju, one koje uspiju "s vremenom" i one koje propadnu.*³⁴

*Ideal za jednog izdavača jest da pronade pisca koga može slijediti. Doista, u tom slučaju nepredvidivosti i troškovi "lansiranja" pretrpe se jednom zauvijek, a onda se može, kad je uspjeh pisca priznat, bez suviše rizika, tražiti od njega da nastavi da stvara prema okušanom prototipu. Vezan dugoročnim ugovorom, pisac tada ulazi u izdavačevu "ergelu". Igrajući ulogu kolektiva-svjedoka, ergela daje izdavačkoj kući svoj ton i svoj stil.*³⁵

Tako to biva u izrazito kulturnim i bogatim zemljama. U Jugoslaviji je, s obzirom na relativno skućeno književno tržište i na nerazvijene čitalačke navike većine građana, izdavačka delatnost uvek bila hendikepirana. Sredinom osamdesetih godina ipak je bila prilićno intenzivna. A danas, kad na pojedinim prostorima druge Jugoslavije besni rat, kad je treća Jugoslavija pod sankcijama Ujedinjenih nacija, kad je većina njenih građana ponajviše zaokupljena mišlju kako da preživi, izdavačka delatnost je polje haosa, muke, dovijanja na razne načine, kockanja u kome jedni uspevaju da se nekako održe, drugi propadaju.

Mecenatstvo je odavno jedan od načina rešavanja materijalnih problema u umetnosti. Naroćito se respektuje u rđavo ustrojenim, nepravićnim društvima, u kojima su jedni, malobrojni, veoma bogati, a drugi, mnogobrojni, veoma siromašni. I treća Jugoslavija, po svoj prilici, postaje

---

³⁴ Robert Escarpit, "Revolucija knjige", str. 152.

³⁵ Robert Escarpit, "Sociologija književnosti", str. 81.

jedno od takvih društava, te se ovde naglo širi sponzorstvo. Novopečeni biznismeni, bankari, ratni profiteri, kriminalci i drugi pljačkaši naroda sada se šepure u ulozi velikodušnih sponzora poniženih, na prosjački status degradiranih pojedinaca i kolektiva koji stvaraju kulturne vrednosti.

Sponzorstvo nije rešenje materijalnih problema ni u izdavaštvu ni u bilo kojoj drugoj kulturnoj delatnosti. U tim delatnostima mnogi problemi će biti rešeni tek kad Jugoslavija bude valjano organizovana, pravična, bogata i izrazito kulturna zemlja. U takvoj zemlji pljačkaši će sedeti iza rešetaka, čestiti biznismeni uredno plaćati razrezane poreze (i na taj način ostvarivati ulogu, bolje reći dužnost "sponzora" pojedinih grana umetnosti), a organizatori društvenog života će valjanom kulturnom politikom pružati umetničkim stvaraocima, kao i svim drugim građanima, mogućnost da steknu onakav društveno-ekonomski status kakav rezultatima svoga rada budu zasluživali.

Knjižare

Na njihovim policama nalaze se kako funkcionalne knjige (udžbenici, naučne studije, enciklopedije, priručnici, vodiči, rečnici, kalendari, zbirke anegdota i dr.), koje se čitaju radi ostvarenja nekog utilitarnog cilja, tako i literarne knjige, koje se čitaju prvenstveno radi prepuštanja estetskom zadovoljstvu.

Knjižari, kao i izdavači, osluškuju i usmeravaju čitačku publiku. Doduše, njihove su ambicije u tom pogledu prilično skromne, jer oni, za razliku od izdavača, obično ne vide sebe kao kulturne poslenike. Retki su natprosečno obrazovani i mislju o svojoj kulturnoj misiji prožeti knjižari. Skoro svi koji rade za tezgama u statičnim prodavnicama, a pogotovo oni što u akviziterskom znoju na terenu

raspačavaju papirne toware, knjigu posmatraju kao robu koja vredi onoliko koliko se brzo prodaje i koliki rabat donosi.

Biblioteke

Gotovo svaki ljubitelj lepe reči samo jednom čita beletrističku knjigu. Stoga s pravom smatra da je pametnije iznajmiti tu knjigu u javnoj biblioteci nego u knjižari dati novac za nju. Razume se, čitaoci koji znaju da će hteti ili morati neku knjigu – funkcionalnu ili literarnu – više puta da čitaju, opredeliće se za odlazak u knjižaru.

Prednost biblioteke je, osim mogućnosti da svojim članovima omogući jeftino čitanje knjiga, i u fondu naslova. On je mnogo bogatiji od “asortimana robe” na policama knjižara.

Bibliotekari, u većoj meri nego knjižari, usmeravaju čitaoce prilikom izbora knjiga. Ali samo slabije obrazovane. Intelektualci upućeni u beletristiku od bibliotekara ne traže savete, a knjižarima se obično obraćaju isključivo kao osoblju što prodaje knjige za koje su se oni opredelili pre ulaska u knjižaru.

Kritičari

Mogu se smatrati probranim, u procenjivanju umetničke vrednosti i društvenog značaja pojedinih knjiga najkompetentnijim subjektima čitalačke publike. Dragoceni su i kao pronicljivi, književnoteorijskim znanjima opskrbljeni tumači kompleksnijih beletrističkih ostvarenja. Njihove prikaze u sredstvima informisanja i časopisima čitaju kako sami izdavači tako i najobrazovaniji ljubitelji knjiga. Kritičari su, prema tome, u izvesnoj meri kreatori izdavačkih

planova, te usmerivači “gornjeg sloja” čitalačke publike u početnoj fazi recepcije. U početnoj fazi, kažemo, zato što je visokoobrazovanim čitaocima dovoljno da im književni kritičari svojim prikazima skrenu pažnju na neke knjige, a o vrednosti i značaju tih knjiga oni su u stanju da, nakon čitanja, donesu vlastiti sud. Slabije obrazovane čitaoce kritičari ne usmeravaju u procesu recepcije zbog toga što ovi kritičke prikaze ne mare, obično i ne čitaju. Naime, *ka-ko utvrđuju izdavačke ankete, čitaoci se na kupovinu knjiga najčešće ne odlučuju na osnovi ocena profesionalne kritike, koje izgledaju previše obojene ličnim ukusom autora, već na osnovi preporuka prijatelja, članova iste zajednice čitalaca kojoj kupac pripada.*³⁶

Sredstva informisanja

Služe kao prenosnici poruka koje sami pisci, te izdavači, kritičari i drugi književni poslenici upućuju čitalačkoj publici svih nivoa obrazovanja. Stvaraocima i proizvođačima knjiga najviše prijaju afirmativne recenzije, ali prodavcima ne smetaju ni negativne ocene.

Malo znači što je kritika nepovoljna: sve se sastoji u tome da se o knjizi govori, jer i loš prijem u štampi isto je tako rentabilan kao i dobar. Jedno pobijanje “hametice” može da ima istu vrijednost kao i neprekinuti niz pohvala.

*Televizija je svojim neposrednim, ličnim karakterom unijela novi tip izvanredno efikasne kritike, u kojoj autor sam govori oči u oči svojoj publici. Utvrđeno je da u satima koji slijede intervjuu jednog autora na ekranu, prodaja njegove knjige doživljava porast koji može da postigne značajne omjere.*³⁷

---

³⁶ Jan Mukaržovski, nav. delo, str. 63.

³⁷ Robert Escarpit, “Sociologija književnosti”, str. 86–87.

Eskarpi podvlači još jednu “književnu” ulogu audio-vizuelnih medija: filma, radija i televizije.

*Ta nova sredstva masovne komunikacije raspolažu mogućnostima kojih novine nemaju. Ona su prikladna ne samo za širenje informisanja nego i za umetničko izražavanje. Novine su doduše u XIX stoljeću pokušale da preuzmu literarnu funkciju knjige, no roman-feljton nije nikad imao prođe kod obrazovanih ljudi. Čak i kad ima literarnu vrijednost, njegova je efikasnost neusporedivo manja od filma, radio-emisije ili televizijske ekranizacije.*³⁸

Sredstva informisanja, štampana i audio-vizuelna, procesu recepcije knjiga daju doprinos i na taj način što putem posebnih rubrika i emisija pružaju čitaocima mogućnost da nesistematski produbljuju svoje opšte i specifično, književno obrazovanje.

Obrazovne ustanove

Nastavnici odgovarajućih predmeta u osnovnim i srednjim školama sistematski, iz godine u godinu, razvijaju kod učenika ljubav prema delima lepe književnosti, objašnjavaju im formu i sadržinu tih dela, predstavljaju im klasična i savremena beletristička ostvarenja. Oni to čine pre nego što učenici počnu pomnije da se zagledavaju u novine, časopise i male ili velike ekrane, da čitaju prikaze i slušaju izlaganja kritičara ili samih pisaca, pre nego što počnu da, kao odrasli, samostalni ljudi, zalaze u knjižare i biblioteke. Proces recepcije književnih dela počinje u osnovnačkim i srednjoškolskim učionicama, te je uloga edukatora u tom procesu veoma dragocena.

Na filološkim i drugim fakultetima na kojima se ulazi u dublje tajne verbalne umetnosti, profesori – teoretičari,

---

³⁸ Robert Escarpit, “Revolucija knjige”, str. 28.

istoričari i sociolozi književnosti – tumače studentima i proces kreacije, i suštinska obeležja književnih dela i proces recepcije. Kao vrhunski edukatori, koji stvaraju solidne edukatore, ili bar kvalitetne čitaoce, oni su dostojni iskrenog poštovanja svakog poklonika lepe književnosti.

Ovi poklonici, bez obzira na to kakvo su književno obrazovanje stekli tokom redovnog školovanja, imaju prilike da ga produbljuju na razne načine, pa i povremenim odlascima na javna predavanja, tribine, književne susrete i druge kulturne manifestacije. Te manifestacije takođe doprinose poboljšavanju procesa recepcije beletrističkih ostvarenja.

Čitaoci

Iako o njima govorimo na kraju lanca što čini proces recepcije, oni su, u stvari, najvažnija karika tog lanca, zbog koje i postoje ostale karike. Uostalom, svih šest dosad navedenih karika čine ljudi koji su, pored ostalog, i čitaoci beletristike.

Nekad ih je najviše bilo u redovima aristokratije (po nasleđu i bogatstvu, koja je dobrim delom bila i aristokratija po obrazovanju). Prostom narodu, siromašnom i nepismenom, knjige nisu bile dostupne. Sa usavršavanjem štamparske tehnike, sa širenjem prosvetljenosti i demokratije, u mnogim zemljama širio se i krug uživalaca beletristike. A danas, kad su neki drugi mediji, u prvom redu audio-vizuelni, većini prosečnih, oskudno obrazovanih, duhovno lenjih ljudi atraktivniji i lakši za "konzumiranje", beletristiku, bar onu relevantnu, opet najviše čitaju pripadnici elite. Doduše, ne svake, nego duhovne (kulturne, intelektualne), koju čine pojedini naučnici, umetnici i drugi uistinu obrazovani, kreativni intelektualci, ljudi široke kulture, oni što jednu oblast poznaju perfektno, dve-tri vrlo dobro,

a mnoge druge solidno. Među pripadnicima političke, ekonomske, vojne ili tehnokratske elite ima malo ljudi široke kulture, pa, prema tome, i malo čitalaca beletristike.

Duhovna elita je, proizilazi iz upravo rečenog, u svakom društvu malobrojna, ali valja takođe imati na umu da je bitnija nego što se čini površnom posmatraču. *Posao stvaralaca kulture treba da bude ne ponižavajuće prilagođavanje socijalnom kretanju, već oplemenjivanje tog kretanja, unošenje u njega aristokratskog načela kvaliteta, veli Berđajev. Narod izražava svoju misiju u svetu preko svojih velikih tvoraca, a ne preko bezlične kolektivnosti.*³⁹

Narod se, dakle, uvećava preko svoje duhovne elite – one što jednim delom stvara, a drugim delom prihvata i širi izuzetna kulturna dobra – čak i ako ne poznaje konkretne tvorevine i aktivnosti rečene elite. To važi i za Jugoslovene, među kojima nema baš mnogo onih što valjano poznaju dela ovdašnjih stvaralaca izuzetnih kulturnih vrednosti.

Osim ove klasifikacije prema nivou istinskog obrazovanja, odnosno širini lične kulture, čitaoce možemo razvrstati prema polu, uzrastu, profesiji, konfesiji, životnoj sredini (urbani, ruralni, urbano-ruralni tip) itd.

Na odluku svakog od njih da čita ovaj ili onaj roman utiče, osim navedenih faktora, i horizont očekivanja, kako bi rekao Hans Robert Jaus. Poznata je, naime, njegova teza da književno delo prilikom ulaska u javnost odgovara nekim konvencijama i odnosima u literaturi, pa i očekivanjima čitalaca koja proizilaze iz tih konvencija i odnosa.

Način na koji jedno književno delo u istorijskom trenutku svoga pojavljivanja ispunjava, prevazilazi, razočarava ili opovrgava očekivanje svoje prve publike očigledno pruža kriterijum za određivanje njegove estetičke vrednosti. Distanca između vidokruga očekivanja i ideala, iz-

---

³⁹ Nikolaj Berđajev, nav. delo, str. 64–65.

među onoga što je već poznato iz dotadašnjeg estetičkog iskustva i “promene vidokruga”, izazvane prihvatanjem novog dela, određuje, sa stanovišta estetike recepcije, umetnički karakter jednog književnog dela: što je ova distanca manja, što se manje od svesti koja recipira zahteva preokret u vidokrugu još nepoznatog iskustva, utoliko se više delo približava području “kulinarskog”, odnosno zabavnoj literaturi.⁴⁰

S obzirom na predmet istraživanja i svrhu ove studije, nas samo u izvesnoj meri zaokuplja estetička vrednost romana koje ćemo analizirati. Više nas zanima delotvornost tih romana u kritici dogmatizma. A ona je utoliko jača ukoliko je čitalac jače motivisan da počne, potom i nastavi čitati ovaj ili onaj roman. Korene motivacije, opet, nalazimo u najbitnijim kvalitetima romana, o kojima je već bilo reči u ovom poglavlju.

Čitaocu želju da se prepusti estetskom uživanju zadovoljava estetski kvalitet romana. Želju da sazna neke nove činjenice iz pojedinih domena stvarnosti zadovoljava gnoseološki kvalitet. Želju da sazna kako pisac, odnosno književni lik, vrednuje pojedine ljude, ideje i događaje, zadovoljava aksiološki kvalitet. I tako redom, sve do distraktivnog kvaliteta romana, koji zadovoljava čitaocu potrebu da se duhovno i duševno relaksira.

Čitalačku publiku, kao što smo malopre konstatovali, čine različiti subjekti. Na koje od njih misli autor prilikom pisanja romana?

Većina romansijera ima samo delimičan odgovor na to pitanje.

Književni stvaralački čin su usporedili s gestom brodolomnika koji baca u more bocu s porukom; usporedba je prilično tačna ako zamislimo da brodolomac jasno zamišlja spasavaoca kojem upućuje svoju poruku, osjećaju-

---

⁴⁰ Hans Robert Jaus, “Estetika recepcije”, str. 64.

*ći se solidaran s njim, premda ne zna kojim će neznanim obalama struje doplaviti njegovu poruku.*⁴¹

Kasnije je Eskarpi konstatovao da ova otrcana metafora "nije najsavršenija". Jer pisac nije očajnik (bar ne toliki, dodajemo, kao brodolomnik), i poruku ne odašilje u jednoj boci, nego u tiražu od nekoliko hiljada, ponekad čak nekoliko stotina hiljada primeraka. Stoga je Eskarpi umesto metafore o boci bačenoj u more naknadno upotrebio *sliku radio-difuznog poziva koji, nasumce povjeren radio-valovima, dopre do rijetkih radio-amatera, a ovi ga preuzmu i odašilju po cijelom svijetu.*⁴²

Ozbiljan romansijer idealnog čitaoca zamišlja kao solidno obrazovanog čoveka, koji je s njim, s autorom, na istoj "talasnoj dužini". Koji mu je, dakle, srodan u prvom redu duhovno, po mogućnosti i emocionalno, a i po strukturi interesovanja za svet oko sebe. Pisac ne zna ko će sve uzeti u ruke njegovo delo, čiji će horizont očekivanja biti dosegnut, ili čak prevaziđen, ali je uveren da će u njegovom ostvarenju najviše uživati takozvani idealni čitaoci. Svaki pak autor, svako delo ima svoje idealne čitaoce. Načelno uzevši, jasno je da će romane sa, recimo, kominternovskom, partizanskom, zadrugarskom, informbirovskom i samoupravnim tematikom – znači, sa političkom tematikom – najradije čitati stariji ljubitelji knjiga. Da će romane sa porodičnom i ljubavnom tematikom, sa melodramskim zapletima, najradije čitati domaćice. Da će romane o savremenom životu, pogotovo o savremenom urbanom životu mlađih buntovnih ljudi, najradije čitati omladina. Da će nad postmodernim romanima najviše uživati ili svoje strpljenje najupornije čelčiti književni kritičari i teoretičari. Da će humorističke romane rado konzumirati go-

---

⁴¹ Robert Escarpit, "Sociologija književnosti", str. 31.

⁴² Robert Escarpit, "Revolucija knjige", str. 56.

tovo svi slojevi čitalaštva. Da će relevantne, kompleksne, diskurzivnim pasusima i lirskim pasažima prošarane integralne romane (u kojima je po pravilu osnova društvena tematika, ali su na toj osnovi prikazani mnogi aspekti čovekove individualne egzistencije i sudbine) najčešće u ruke uzimati radoznali, senzibilni, svestrano obrazovani intelektualci.

Čitalac je, prema tome – ne kao konkretan pojedinac, nego kao čestica čitalačke mase – u manjoj ili većoj meri prisutan u svesti svakog romansijera. I prilikom izbora romaneskne tematike i prilikom njene obrade. Znači, prilikom opredeljivanja za stepen složenosti, dubine, preglednosti, čitljivosti dela koje autor stvara.

Od ovih pak obeležja zavisi uticaj romana na čitaoca u procesu recepcije. Generalno uzevši, taj uticaj je utoliko jači ukoliko je veća umetnička vrednost, društvena aktuelnost i receptivna prijemčivost romana. Konkretno, ukoliko je on tematski primereniji preokupacijama publike, diskurzivno dublji, artistički briljantniji, ukoliko je kao receptivno štivo pregledniji, pitkiji, čitljiviji.

Imajući na umu navedena obeležja, i priklanjajući se malo grubljoj klasifikaciji, u procesu recepcije – a na lestvici jačine i važnosti uticaja romana na čitaoca, preko njega i na društvo – uočavamo četiri kategorije romanesknih ostvarenja:

Relevantni i čitljivi romani. Tematski su višeslojni, formalno razučeni, diskurzivno duboki, ali se ipak lako čitaju, jer im je tematika trenutno, jednim delom i trajno aktuelna, fabula zanimljiva, forma originalna i funkcionalna, jer su kao receptivna štiva pregledni, pitki, kao umetnička ostvarenja izvanredni. Sa stanovišta uticaja na čitaoca, odnosno društvo, oni su najbitniji.

Relevantni, ali nečitljivi romani. Tematski su takođe višeslojni, formalno razučeni, diskurzivno duboki, a teško se čitaju zbog toga što autori nisu odabrali najzanimljivije

teme, ili ih nisu obradili na najbolji način, što su fabulu opteretili zamršenim digresijama, nefunkcionalnim refleksijama, nepotrebnim epizodama i likovima. Zbog navedenih hendikepa uticaj ovih romana u procesu recepcije je znatno manji nego uticaj romanesknih ostvarenja iz prve kategorije.

Irelevantni, ali pitki romani. Tematski su oportuni, formalno jednostavni, diskurzivno ne naročito duboki, ali su prilično vešto, ili bar duhovito napisani, kao umetnička ostvarenja podnošljivi, neki čak solidni, te ih sa zadovoljstvom čitaju kako intelektualno i književno potkovani tako i slabije obrazovani ljubitelji knjiga. Ipak, njihov uticaj u procesu recepcije nije naročito značajan, jer nikoga ne menjaju radikalno.

Irelevantni i nesvarljivi romani. U svakom pogledu uprošćeni, trivijalni, plitki verbalni produkti. Umetnički bezvredni, društveno beznačajni. Iole obrazovani čitaoci ih s prezirom ignorišu, a konzumira ih samo poluobrazovana i neobrazovana publika. Stoga je uticaj takvih romana na bitne slojeve čitalaštva, odnosno društva, zanemarljiv.

Slaba strana ove klasifikacije je u tome što su ukusi različiti, pa će iste romane jedni čitaoci svrstavati u jednu grupu, drugi u drugu. Na primer, stariji čitaoci će Ćosićeve i Lalićeve romane tretirati kao relevantne i čitljive, a mlađi, većinom alergični na kominternovska i partizanska vremena, ta dela će smatrati dosadnim. Dakle, nečitljivim, ili čak nesvarljivim. Njima su zanimljiviji, čitljiviji, nekima i relevantniji, romani Ivana Ivanovića i Pavla Pavličića, koje stariji, obrazovaniji, u druga vremena odrasli čitaoci preziru.

Celinu o recepciji, i uvodno poglavlje, završavamo zaključkom da je za pisce, odnosno njihova dela, pa i za književnost, odnosno kulturu jednog društva, najbolje da se beletristika poštuje, voli i čita. Društveni uticaj svakog

romana koji zaslužuje pažnju kulturne javnosti vidljiv je već nekoliko meseci nakon početka procesa recepcije. Njegovu umetničku vrednost objektivno može da proceni mnoštvo u (ograničenom) prostoru i vremenu rasutih visokokvalifikovanih i kvalifikovanih čitalaca. A o njegovom opštem značaju – koji, da se podsetimo, čine umetnička vrednost i društveni uticaj – konačan sud će dati tek godine, složene u decenije, tek generacije književnih kritičara, teoretičara, sociologa, istoričara, kao i svih drugih obrazovanih, inteligentnih, umetnošću lepe reči bar povremeno zaokupljenih čitalaca.

II

KOMINTERNOVSKI DOGMATIZAM

Treća internacionala, ili Komunistička internacionala, skraćeno: Komintern, bila je revolucionarna međunarodna organizacija komunističkih i njima bliskih radničkih partija celog sveta. Osnovana je u Moskvi, na Lenjinovu inicijativu, početkom marta 1919. godine, radi obaranja kapitalizma i uspostavljanja socijalizma, potom komunizma na celoj planeti, a raspuštena je, na Staljinovu inicijativu, sredinom maja 1943. godine, s obrazloženjem da komunističke partije mnogih zemalja imaju već stasale kadrove za borbu protiv fašizma i kapitalizma.

Pod nazivom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), SRPJ(k), KPJ je osnovana u travnju 1919. Već je na osnivačkom kongresu pristupila u Komunističku internacionalu (KI).

Tim je činom KPJ prihvatila program nasilnog rušenja buržoaskog poretka u Jugoslaviji uključivši se time u ostvarivanje svjetske proleterske revolucije koja je prema ocjeni Kominterne bila na dnevnom redu. Revolucionarno rušenje kapitalizma zamišljalo se u obliku "munjevitog klasnog rata proletarijata protiv buržoazije" kojim se razbija njezina država, vrši eksproprijacija eksproprijatora i uspostavlja sovjetska vlast po uzoru na ruski proletari-

*jat. U to su vrijeme mnogi komunisti zamišljali krah kapitalizma kao velik spektakularni prizor. Strategija i taktika "klasnog juriša" proletarijata na buržoasku državu izvirala je iz procjene Kominterne prema kojoj socijalizam smjenjuje kapitalizam, a povijesni trenutak smjene tih sistema već je nastupio.*⁴³

Postavši kolektivan član "porodice bratskih komunističkih partija", jugoslovenski komunisti preuzeli su obavezu da sa ostalim revolucionarnim utopistima dele mrvice dobra i ogromne količine zla u organizaciji koju je nakon Lenjinove smrti sebi potčinio monstrum Josif Visarionovič Staljin.

Dobrica Ćosić je jedan od retkih pisaca, ne samo u Jugoslaviji nego i šire, koji su u romanesknim ostvarenjima temeljno obradili kominternovsku ideologiju i njen kostur, kominternovski dogmatizam. On je to učinio u trilogiji "Vreme zla", koju tvore romani "Grešnik", "Otpadnik" i "Vernik". U tom grandioznom delu, koje se može tretirati kao porodični roman, ali i kao roman ideja, naširoko se govori o čovekovoju sudbini na istorijskoj i ideološkoj vetrometini, koje se često pretvaraju u oluju. Presentacija i kritika totalitarnog kominternovskog sveta – u kome loše prolaze i grešnici poput Ivana Katića, i otpadnici poput Bogdana Dragovića, i vernici poput Petra Bajevića – u toj epopeji veoma je dojmjljiva.

U ovom poglavlju ćemo, dakle, govoriti samo o Ćosićevoj trilogiji. Zamišljeni nad pitanjem kako obaviti zadatak, vidimo dva moguća prilaza dogmatizmu i romanesknoj tvorevini u kojoj se on kritikuje.

Mogli bismo, pored već navedenih, taksativno navesti još neke kominternovske dogme, a onda iz tkiva trilogi-

---

⁴³ Dušan Bilandžić, "Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", str. 28.

je čupati celine u kojima se te dogme implicitno ili eksplicitno kritikuju. Ako bismo išli tim putem, ne bismo mogli ni u grubim obrisima predstaviti pročitane romane kao celovita dela, ne bismo mogli govoriti o kontekstu u kome se pojedine kominternovske dogme kritikuju.

Stoga mislimo da će bolje biti "prošetati" celom trilogijom i osvetliti one stranice na kojima se može uočiti kritika određenih kominternovskih dogmi, ili bar dogmatskog ponašanja pojedinih komunista. Ovaj prilaz bolji je od prethodnog i zbog toga što se u beletrističkim ostvarenjima – čak i tako izrazito politički obojenim kakvi su Ćosićeve romani – retko sreću dogme u "čistom" obliku, klasifikovane, ogoljene i izdvojene iz konteksta beletrističkog tkiva. Mnogo češće se prezentira dogmatsko mišljenje i ponašanje uopšte, a samo na osnovu naših saznanja o miljeu i vremenu u kome se radnja romana odvija, i o raznim drugim okolnostima, možemo zaključiti o kojoj vrsti dogmatizma je reč. Jer se mnoge dogme, odnosno dogmatizmi kao skupovi dogmi, protežu kroz razne sredine i epohe. Na primer, dogma: *Ko nije sa nama, taj je protiv nas*, koju su marksisti preuzeli od hrišćana, bila je u komunističkom pokretu aktuelna i pre osnivanja Kominterne, a ubitačnu težinu tog gesla osetili su mnogi komunistički otpadnici ili neprijatelji komunizma i nakon raspada Staljinove infernalne organizacije. Kominternovski dogmatizam je među jugoslovenskim komunistima najjači uticaj imao između dva svetska rata, ali je, kao jezgro složenog komunističkog dogmatizma, uticajan bio i u periodu Narodnooslobodilačkog rata, zadrugarskog kolektivizma, te u informbirovskom, čak i u samoupravnom periodu. Zato ćemo taj sistem institucionalizovanih ideja, uvijen u odgovarajuće oblande, sretati i u narednim poglavljima. A u ovom poglavlju će ga, razume se, biti najviše.

Već na prvoj stranici "Grešnika" opisuje se dogmatsko ponašanje grupe beogradskih skojevaca prvog dana

Drugog svetskog rata. Oni su na Ivana Katića – donedavnog komunistu koji je, sagledavši monstruoznost staljinističkog sistema, javno osudio moskovska suđenja žrtvama Staljinovih čistki – izlili pomije i prosuli pogrde, kakve su u ona vremena komunisti upućivali svima što behu proglašeni za izdajnike revolucionarnih ideala i revolucionarnog pokreta.

Ivana Katića je, člankom u listu “Proleter”, prvi napao njegov zet i bivši prijatelj Bogdan Dragović, član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Pošto više sa svojim zetom nije u ličnom kontaktu, Ivan mu piše pismo, u kome kroz sintetičke refleksije iznosi svoje antidogmatske stavove. To potvrđuje ovaj odlomak:

Ne, ne živimo mi u revolucionarnom vremenu, jer danas niko razuman nema razloga za nadu, bez koje nema revolucije. Ovo je samo zlo vreme. U Evropi umire sloboda i duh, u Rusiji istina i nada sveta. Nastupilo je vreme straha i mržnje. Sve je u pitanju, sve je postavljeno naglavce. Nepravda je pravda. Laž je istina. Crno je crveno. Ko u to sumnja, proganja se. Svima je neprijatelj onaj koji misli, a najviše ljudima koji žele da promene svet. Nikome danas nije dobro, pa je mnogo ljudi strasno zapelo da menja svet. I čine to najlakšim sredstvima: lažima i ubijanjem.⁴⁴

Ako iz navedenih refleksija želimo da izvučemo kritiku kominternovskog dogmatizma, najpre ćemo pažnju pokloniti Ivanovoj konstataciji da vreme (na početku Drugog svetskog rata) nije revolucionarno, jer niko razuman nema razloga za nadu, bez koje nema revolucije.

Rezon tadašnjih komunista bio je sasvim drugačiji. Oni su vreme haosa smatrali pogodnim za izvođenje revolucije. Upravo u haosu je bila njihova nada da će uspeti.

---

⁴⁴ Dobrica Ćosić, “Grešnik”, str. 13–14.

Rekli bismo da su u pravu bili oni, a ne Ivan Katić. Jer su komunisti sa svojim dogmama pobjedu mogli odneti samo u "smutno" vreme. U mirno vreme, u sređenim društvenim prilikama, kad se čuje i glas razumnih ljudi, dogmaticima je mnogo teže izvojevati pobjede.

Konstatacijom da u Rusiji umire istina i nada sveta Ivan Katić kritikuje kominternovsku dogmu o Partiji kao nosiocu istine i nade u svetlu komunističku budućnost čovečanstva. U zemlji u kojoj je, po mišljenju *trockističkog gada, špijuna i izdajice*, umirala istina i nada sveta, na vlasti su bili boljševici.

Segment njihovog dogmatizma ovaploćen u dogmi: *Partija je nepogrešiva, u njena načela sumnjaju samo grešnici i otpadnici*, Katić kritikuje konstatacijom da se proganja svako ko sumnja da je nepravda pravda, laž istina, da je crno crveno.

Segment njihovog dogmatizma ovaploćen u dogmi: *Ko nije sa nama, taj je protiv nas*, Katić kritikuje konstatacijom da je misleći čovek najveći neprijatelj ljudima koji žele da promene svet. Zna se, naime, da misleći čovek nije neprijatelj svim ljudima koji žele da promene svet. I pojedini humanisti, umetnici i naučnici, recimo, žele da promene svet, ali misleće ljude ne smatraju svojim neprijateljima. Uostalom, i sami su mislioci. Takve ljude svojim neprijateljima smatrali su samo boljševički, komunistički, kominternovski dogmatici. Jer misleći ljudi svoj pogled na svet zasnivaju na kartezijanskom načelu *cogito, ergo sum*, oni sumnjaju u sve, naročito u "apsolutne istine", a komunistička vera, zasnovana na staljinističkoj "gvozdenoj logici", isključuje svaku, pa i stvaralačku sumnju. U kominternovskom mehanizmu čovek beše samo zavrtanj koji je morao da, prožet nepokolebljivom verom, ispuni svoju dužnost. A njegova dužnost je bila bespogovorno služenje Komunističkoj partiji, radničkoj klasi, Sovjetskom Savezu, drugu Staljinu. Jedna od kominternovskih dogmi je i iraci-

onalno verovanje da je komunistička ideologija jedina prava, istinita, jedina moguća. Ta je dogma element i religijskog i komunističkog, odnosno kominternovskog dogmatizma. Komunist koji, kao Ivan Katić, nije bio spreman da dokraja podržava ovu dogmu, koji je mislio svojom glavom, koji je sumnjao, slobodu pretpostavljao komunističkoj dužnosti, takav je zavrtanj Paklenog Mehanizma bio odbacivan kao grešnik, izdajnik, neprijatelj.

Doduše, Ivan Katić, iako je čovek koji misli i sumnja, koji se usudio da javno kritikuje staljinističke čistke u Sovjetskom Savezu – i time prouzrokovao svoje izopštenje iz kominternovskog bratstva – još veruje u komunističku dogmu da je svetla budućnost, koju čovečanstvu nude komunisti, zamena za večnost, koju čovečanstvu nude religijski dogmatici. Njegova tragedija je u tome što veruje da se svetla budućnost na ovoj planeti može izgraditi, ali ne krvavim rukama Staljinovih idolopoklonika kakvi su, pored ostalih, Bogdan Dragović i Petar Bajević.

Konstatacijom da mnogi ljudi svet menjaju lažima i ubijanjem, grešnik Ivan Katić u navedenom odlomku još jednom kritikuje ponašanje kominternovskih dogmatika. Na pragu Drugog svetskog rata lagali su i ubijali ne samo novopečeni prevratnici nego i kapitalistički žbiri. Ali oni nisu želeli da promene svet. Najviše su želeli da ga promene, najviše su lagali i ubijali, fašisti i boljševici. Katić je u celini koju analiziramo o njima govorio.

Vera u novog čoveka, komunistu, boljševika, revolucionara – kome su svetli ideali iznad malograđanskog ega, koji se obrazuje i čeliči u partijskim kružocima, u kazamatima reakcionarnog režima, u mirnodopskim i frontovskim revolucionarnim borbama – vera u čoveka koji će, izgrađen do dimenzija natčoveka, graditi novo društvo, jedna je od značajnih kominternovskih dogmi. Takav (nat)čovek se, kao fanatik, dogmatik, neretko i zlikovac, izvrgava razornoj kritici na mnogo mesta u Čosićevoj trilogiji. A

na početku prvog njenog toma, u koji se još zagledavamo, Ivan Katić, deprimiran više zbog očiglednog gašenja ljubavi supruge Vere prema njemu nego zbog bojkota i poniženja koja su mu priredili dojučerašnji partijski drugovi, shvatajući da je i on ipak samo ljudsko biće podložno vrtložima emocija, sam sebi se u neku ruku podsmeva što je *nekad žarko verovao i u nastajanje "novog čoveka"*⁴⁵

Ovo nije bogzna kako jaka kritika navedene dogme. Jer ako intelektualac Ivan Katić nije uspeo da postane komunistički "novi čovek", ne znači da nema onih koji su to postali. Ali, kako rekosmo, ta vrsta ideoloških robota u Ćosićevoj trilogiji razorno se kritikuje na mnogo mesta. Navodimo odlomak iz jednog od njih. Ivan Katić se, nakon doživljenog poniženja, u mislima obraća svom zetu Bogdanu Dragoviću i njegovim istomišljenicima:

*Zbog Staljinovih "čistki" vas je obuzeo ludački strah od istine, od svakog mišljenja koje nije Staljinovo i partijsko. Vi nemate hrabrosti da se sukobite sa drugačijim i suprotnim mišljenjem. Kapitulirali ste pred lažju. Svoj kukavičluk skrili ste u principe, ušančili u dogme. Partija je sada vaša tvrđava u kojoj vas nijedna sumnja ne može raniti, ni jedna istina pogoditi u glavu – dok ste u njoj, na njenoj "gvozdenoj generalnoj liniji"! Uveravate sebe i svet da ste ljudi naročitog kova, a vi ste samo – opasni ljudi. Jadni ljudi!*⁴⁶

Crvenom kugom, i uverenjem da su ljudi naročitog kova, u Ćosićevom porodičnom romanu zaraženi su ne samo odabrani očevi nego i pojedini sinovi. Među njima i skojevci Vladimir, sin Bogdana Dragovića, i Miško, sin Bogdanovog prijatelja (deklarisanog antikomuniste) Bore Puba.

---

⁴⁵ Isto, str. 22.

⁴⁶ Isto, str. 189–190.

Na tajnom sastanku, koji vodi Miško Pub, važan gost, drug iz višeg partijskog rukovodstva, objašnjava skojevcima zašto je Staljin sklopio sa Hitlerom pakt o nenapadanjju. Sklopio ga je, kaže važan drug, zato da bi presekao kurvinski pokušaj engleskih i francuskih imperijalista da Nemačku gurnu na Rusiju. Neka se imperijalisti međusobno kolju, *a socijalizam će da jača, napreduje i širi se svetom.*⁴⁷ Nakon ovog objašnjenja, partijski senior daje juniorima na znanje da je najveći zadatak jugoslovenskih komunista završetak pobedonosne boljševizacije partije, obračun sa frakcionaškim i trockističkim štetočinama. Našu pažnju je ova napomena privukla zbog toga što se završava jednom jasnom, "destiliranom", direktno iskazanom kominternovskom dogmom. Naime, drug iz višeg rukovodstva svoju repliku završava rečima:

*Zapamtite, drugovi, i nikad ne zaboravljajte, veliko staljinsko načelo: Partija se jača odlučnim čišćenjem svojih redova od oportunističkih i njoj tuđih elemenata...*⁴⁸

Druga iz višeg partijskog rukovodstva omela je buka sa obližnje trke sportskih automobila, a autor, kao sveznajući pripovedač, nije smatrao da ovoj dogmi treba bilo kakav komentar. Ona se u romanu kritikuje već time što se prezentira čitaocu. Jer svako ko makar ovlaš poznaje istoriju komunističkog pokreta i delovanje staljinističkog mehanizma zna kako je izgledalo odlučno čišćenje partijskih redova od svih koji nisu bili potpuno uklopljeni, funkcionalni, bezopasni zavrtnji tog mehanizma.

Jednom takvom sićušnom zavrtnju, prostodušnom skojevcu Radetu, na sastanku o kome je reč nikako nije išlo u glavu kako Hitler i drug Staljin mogu da budu saveznici. Tim svojim čuđenjem izazvao je negodovanje drugova jače od buke sa automobilske trke. Na početku njihovo-

---

⁴⁷ Isto, str. 326.

⁴⁸ Isto, str. 327.

vog ubeđivanja sa Radetom izgovorena je jedna od najpoznatijih kominternovskih dogmi, koju smo već spomenuli u prethodnom poglavlju.

Drug Staljin ne može da pogreši! Partija nikad ne greši! – viče Joca u grmljavinu motora.

Znam i ja da partija ne greši. Ali ja ne mogu nikog da ubedim u to što ne verujem. Neću da lažem.

Ko ti traži da lažeš? Ti, neki vajni intelektualac, a ovde je skoro polovina radnika, pa im je sve jasno. A jasno je i to – podlegao si sitnoburžoaskim i reakcionarnim uticajima.

Ne podmeći, Joco. Meni nije jasno ono što nije logično. Da se mire i sklapaju paktove boljševizam i fašizam, e, to nikad neću shvatiti. Vođa svetske revolucije i jedan rasistički razbojnik, postali saveznici! Pa to se ni u snu ne može dogoditi!

Znaš li ti, Rade, zašto tebi to nije jasno? Sve dotle dok veruješ da vidiš dalje od Staljina, da znaš više od CeKa partije, nikad ti ništa neće biti jasno – progovori Mićun.

Drugovi, meni partija daje pravo da razmišljam o svemu. Da verujem u ono u šta sam ubeđen. Slepa disciplina nije revolucionarna disciplina.

Znaš li ti čija je to ideologija?

Komunistička, Mićune.

To su revizionističke i liberalističke ideje! To je onaj zamaskirani trockizam. Možda ga ti nisi svestan, ali to je sporedna stvar.

Duboko si ti zagazio u reakcionarni brlog! S kim se ti to družiš? Nikad nisi s nama – kaže Joca.

Zar ti, Rade, ne osećaš kako je to divno u čoveku kad veruje svojoj partiji? Kad je siguran da ga ona vodi pravilnim putem – reče Zora.

Od grmljavine motora Vlada ne ču ime pobednika; čeka da progovori drug iz višeg foruma.

Mišku laknu. Uze reč drug iz višeg foruma:

Drugovi, dužnost je svakog komunista da se bori za svakog druga koji skreće sa partijske linije. Drug Rade je, na žalost, u opasnosti da izleti na ovoj krivini. Mi treba da mu pomognemo da shvati to što mu nije jasno. Verujem da će se on brzo vratiti na partijsku liniju. Posle sastanka, drug Rade i ja porazgovaraćemo nasamo.

Miška zbuni ovaj mlak stav; Zora, koristeći buku poslednjeg takmičara, šapnu Vladi:

Je l' ti vidiš, koliko je naša partija velikodušna?⁴⁹

Ovo je samo jedna od mnogih celina putem kojih se u Ćosićevoj trilogiji plastično prikazuje rezonovanje i ponašanje komunističkih dogmatika. Ljudi naročitog kova nisu dopuštali nikakve misaone izlete izvan kruga okoštalih uverenja, izvan sistema institucionalizovanih ideja, i smatrali su velikodušnim partijskog rukovodioca koji ne bi, nakon i najmanjeg takvog izleta, oštro kaznio onoga što izleće iz jata, koji bi se opredelio za "mlako" rešenje: pedagoški razgovor nasamo sa potencijalnim grešnikom.

Jedan od ljudi naročitog kova, Bogdan Dragović, nosilac radnje drugog toma Ćosićeve trilogije, ostvarenog grešnika imao je u svom šuraku Ivanu Katiću, a potencijalnog u vlastitom sinu Vladimiru. Naime, ova dvojica stanovala su pod istim krovom, u kući oca, odnosno dede, Vukašina Katića. Zabrinut zbog Ivanovog rđavog uticaja na Vladimira, Bogdan iz Pariza u julu 1938. godine preko kurira šalje sinu pismo. U njemu objašnjava suštinu načela *cilj opravdava sredstva*, koje su komunisti preuzeli od jezuita, a koje Ivan vezuje za monstruoze čistke u Sovjetskom Savezu i za Staljinovo šurovanje sa Hitlerom. Nkakva naša deskripcija ne bi ovde bila ravna direktnom navodu, a odlomak iz pomenutog pisma navešćemo u pr-

---

⁴⁹ Isto, str. 329–331.

vom redu zbog toga što on upečatljivo govori o snazi etičkog kvaliteta, etičke funkcije Čosićeve romaneskne tvorevine i o delotvornosti te funkcije u kritici dogmatskog rezonovanja.

Ne znamo da li je Vladimirov otac već u to vreme počeo da shvata da je u staljinizmu prvenstveno sam čovek sredstvo za beskrupuloznu realizaciju jedne negativne političke utopije (uskoro će on to jasno uvideti), ali imamo njegovu epistolarnu konstataciju da je načelo *cilj opravdava sredstva* amoralno samo zbog toga što je korišćeno za ostvarivanje reakcionarnih ciljeva. U nastavku pisma Bogdan Dragović razmatra etički aspekt primene pomenutog načela.

Od kad postoje klase, od kad se u istoriji vodi klasna borba, ona se vodi svim sredstvima. Tvoj rođak to dobro zna, a i ti si u našoj nauci to sigurno naučio. Sve su, sine, sudbonosne pobjede u istoriji dobijene korišćenjem svih sredstava. Svih! Zapamti, nije moralno pitanje da li cilj opravdava sredstva, nego je prvo i osnovno moralno pitanje – šta opravdava cilj? A taj cilj opravdavaju zakoni društvenog razvitka, dijalektika istorijskog razvoja, neophodnost i neminovnost revolucionarnog obaranja eksploatatorskog poretka i njegova zamena socijalizmom i komunizmom. Za razumnog čoveka tu kolebanja ne može biti. Za pobjedu komunizma, sine, sva su sredstva dozvoljena! Za komunizam, kažem. Ne za svaki cilj i bilo kakav cilj. Revolucionar je, dakle, po sebi moralno biće. Jer je na strani potlačenih i eksploatisanih. On žrtvuje život za njihovo oslobođenje i nosi naučnu i oslobodilačku svest. On, razume se, za svoj cilj ne koristi sva sredstva, već samo neophodna. Ti dobro znaš da se danas odlučuje – ko će koga? Mi ili oni. Ne smemo ništa rizikovati. Ako smo primorani za opstanak prve zemlje socijalizma i pobjedu nad fašizmom da se služimo i lukavstvima, prevarama, obmanama, lažima – poslužićemo se! Na to nas primoravaju

*neprijatelji. Taj naš "nemoral" opravdaće komunizam u kome ljudi više neće da se služe nečasnim sredstvima. Ko hoće danas da bude moralan čovek i moralno da deluje, mora biti revolucionar i komunist. Mora slediti Partiju! Ne nasedaj, sine, idealističkim brbljarijama malograđana i hipokriziji otpadnika!*⁵⁰

Da li će komunizam opravdati nemoral revolucionarnih dogmatika, koji su sva sredstva – uključujući i ubijanja svojih nevinih drugova u staljinističkim čistkama – upotrebljavali u ostvarivanju ne svih ciljeva, nego samo onih koje su smatrali bitnim, ne možemo reći. Ali da citirani odlomak ilustruje jak etički naboj Ćosićevog dela, koji značajno doprinosi kritici kominternovskog dogmatizma, to je sasvim izvesno.

Kad smo već kod uloge određenih kvaliteta romana u kritici dogmatizma, pruža nam se prilika da ovde pokažemo kako još jedan kvalitet, psihološki, doprinosi rečenoj kritici. To možemo pokazati citiranjem odlomka koji je u neku ruku nastavak malopre navedene celine. Naime, već na sledećoj stranici "Otpadnika" oslikano je psihološko lomljenje Vladimira Dragovića, kome nakon čitanja očevo pisma boravak u kući dragog mu dede Vukašina postaje nepodnošljiv.

Ne može više da živi u buržoaskim blagodetima i sa ujakom trockistom, a on je komunist, sin Bogdana Dragovića, član skojevskog rukovodstva koji treba radničku i studentsku omladinu da pridobije za revoluciju i partiju. Nije to u redu. Hoće pravo u oči da gleda svakog komunistu i ne uzmakne pred oportunistom; hoće u bedi da bude ravnopravan sa besposlenim i gladnim radnicima i siromašnim studentima, s njima za koje se bori, kako je činio i njegov otac. Ali šta će biti sa onima koje ostavlja? Njegovim odlaskom majka i deda osetiće se prevarenim i

---

⁵⁰ Dobrica Ćosić, "Otpadnik", str. 17–18.

*izdanim. Posumnjaće u njegovu ljubav i odanost. Deda će ga smatrati nezahvalnikom i licemerom, kakvim smatra i njegovog oca zbog napada na Ivana. To ga boli. Muči ga i strah da mu majka ne napusti oca, kako je zapretila one noći pred odlazak na taj svoj tajnoviti put, bez pozdrava.*⁵¹

Ovaj odlomak je, nema sumnje, ilustracija dojmljivosti psihološkog kvaliteta, psihološke funkcije Čosićeve trilogije. Ako želimo da u njemu nađemo kritiku dogmatizma, naći ćemo je u činjenici da se kroz psihološke lomove mnogih likova implicitno pokazuje kako je iracionalno verovanje u veličanstvenu misiju komunizma donosilo nevolje, patnje, tragedije ne samo vernicima nego i njihovim bližnjim, koji su želeli da budu što dalje od komunističke religije.

Komunistički pak vernik Bogdan Dragović seća se, na sastanku sa svojim pariskim ilegalnim saborcem Drugom Jakim, vremena kad je bio u papskom gradu te religije, u Moskvi. Seća se svog ushićenja prilikom stupanja na tlo prve zemlje socijalizma, vožnje moskovskim ulicama, ulaska u LUKS, *jedini hotel na ovoj planeti u kome je sve komunističko.*⁵² Seća se i svog prvog razgovora sa Kominterninim žrecima: nadmenim Belom Kunom, ravnodušnim Erkolijem, lukavim Angaretisom, podmuklim Kolarovom, beskrupuloznim Đurom Višnjićem (koji ga je, kao Drug Jaki, u Parizu i podstakao da se seti moskovskih dana).

Petorica članova Kontrolne komisije Kominterne dala su predstavniku jugoslovenske Komunističke partije na znanje da ta partija ne zadovoljava njihove kriterijume, jer nije sprovela u život Otvoreno pismo Treće internacionale, nije likvidirala frakcije, nije ostvarila monolitno jedinstvo. A sam Andrejev (konspirativni nadimak Bogdana Dragovića)

---

⁵¹ Isto, str. 19.

⁵² Isto, str. 82.

nije pružio pomoć drugu Jedanaest iz Zagreba, da izvrši atentat na onog velikosrpskog zlikovca, kralja Aleksandra.⁵³ Nastup Bele Kuna u tom neprijatnom razgovoru bio je najsuroviji.

*Kuš! Dokle vi mislite da ću ja imati živce da slušam vaše jugoslovenske svinjarije?! Čim se sretnu dva Jugoslovena – eto dve frakcije! Vas sa Balkana, sve vas, Srbe i ostala turska govna, treba mitraljezom pomlatiti.*⁵⁴

Ovakvo ponašanje vođe propale mađarske revolucije, kao i ceo razgovor sa članovima Kontrolne komisije, behu za komunističkog vernika Bogdana Dragovića pravi šok. Kominternini žreci nisu uvažavali njegove argumente. Opšte nepoverenje, sumnja u sve pione na terenu, čak i u one koji su mnogim delima i ličnim žrtvama potvrdili odanost svojoj partiji i Komunističkoj internacionali, neskrivena bezdušnost i prezir prema potčinjenima, a strahopoštovanje pred nadređenima, behu neizbrisiva obeležja kominternovskog vrha.

Tamne mrlje tog deformisanog vrha Bogdan je nastavio da otkriva istog dana – prvog svog moskovskog dana – u LUKS-u, nakon povratka iz sedišta Kominterne. Prvog poznanika iz Jugoslavije upitao je u hodniku za svog druga, istaknutog komunistu Svetu Rakića, a ovaj se, saznajući da je Bogdanova propusnica sive boje, smračio i bez pozdrava udaljio. Drugi poznanik reče novajliji da je Sveta Rakić pod bojkotom, jer je skrenuo sa generalne linije. Izašavši iz hotela, da bi odšetao do Crvenog trga, Bogdan sreće trećeg poznanika, Ljubu Miljevića, Lenjinovog druga, jednog od osnivača Komunističke partije Jugoslavije. Ljuba mu reče, pored ostalog, da je otpušten sa mesta kasira u jednoj radničkoj menzi, da će verovatno uskoro biti premešten u Lubjanku, *na dužnost fašističkog*

---

⁵³ Isto, str. 90.

⁵⁴ Isto, str. 100.

agenta,⁵⁵ da u Sovjetskom Savezu revolucija umire pod Staljinovom čizmom. Bogdan, još opijen idealima, još "nevin", u ubilačku suštinu staljinističkog mehanizma neupućen dogmatik, nije mogao da prihvati ove istine. A Ljuba je svoju očajničku ispovest završio rečima:

*Znaš li šta mi je najžalije? Ubijaju sanjare! Zatiru to pleme. Zamisli, Dragoviću, kakav će svet biti bez nas koji smo jahali oblake? Razmišljaj, noćas o tome...*⁵⁶

Od četvrtog svog jugoslovenskog poznanika, koga je sreo nakon povratka u LUKS, Bogdan je saznao da si-ve propusnice dobijaju komunisti u koje Kominterna nema puno poverenje. Srećnici koji uživaju puno poverenje bogova sa internacionalnog komunističkog Olimpa imaju crvene propusnice.

A on, znajući da mu je partijska biografija čista, beše uveren da nikakva sumnja ne može pasti na njega.

Najzad, susret sa Svetom Rakićem, u uglu hotelskog salona, gde bojkotovan drugar sam čita novine. Zagrljaj starih drugova, pa nove istine koje pridošlica nije u stanju da prihvati. Jedna od njih je i ova:

*Ne verujem da Staljin radi za socijalizam. Ovde, moj Bogdane, počinje Termidor. A zove se čistka.*⁵⁷

Nastavljajući da drugu otvara oči, da ga budi iz komunističkog sna, Sveta govori, između ostalog, da je Kominternin hotel predvorje pakla, da su mnogi partijski funkcioneri, nakon ponižavanja, stavljeni na listu za Lubjanku, da je malo onih kojima se ne može naći greh što će ih poslati pred streljački stroj ili u Sibir.

---

⁵⁵ Isto, str. 113.

⁵⁶ Isto, str. 114.

⁵⁷ Isto, str. 121.

Nastojeći da i Bogdanu nađe neki greh, Angaretis, *sveti Arhandel na ulazu u Kominternu*,⁵⁸ traži da "sumnjivo lice" napiše autobiografiju. Potom, nezadovoljan, traži dopune iste.

Angaretisove sumnje i dogmatske predike u sedištu Kominterne, krišom saopštene mučne istine odbačenih drugova u hodnicima i salonu LUKS-a, užasne sudbine otpadnika koji se noću kroz prozore hotela bacaju u smrt, ili ih enkavedeovci odvođe u Lubjanku – sve je to doprinosilo pretvaranju Bogdanovog komunističkog sna u pakleni košmar. Shvatio je da će u autobiografiji morati sam sebe žestoko da kritikuje, da, pišući karakteristike nekim drugovima, opanjkava nevine, kao što Đuro Višnjić, Drug Jaki, opanjkava njega.

Jedina potpora tih dana beše mu partijski drug (i tajni ljubavnik njegove supruge Milene) Petar Bajević, Kominternin obaveštajac, koji je takođe boravio u Moskvi. Početak jednog njihovog razgovora daje nam jasnu predstavu o etičkim i psihičkim iskušenjima kroz koja su u dogmatskom kominternovskom pandemonijumu prolazili svi koji su se u njemu obreli.

"Dolazim od Angaretisa. Dva sata smo razgovarali o tebi" – Petar je začutao, a on se plašio da pita o čemu su dva sata razgovarali. – "Naši bivši drugovi i prijatelji, u govornima su do guše. Nema im spasa. Čeka ih Lubjanka."

"Ako ih čeka Lubjanka, zašto onda da im pišem karakteristike?"

"Zašto? Zato što u Sovjetskom Savezu niko ne može bez krivice da bude uhapšen. To, valjda, razumeš. Ti moraš da izvršiš svoju dužnost u ovom velikom obračunu sa unutrašnjim neprijateljima. Svi su naši partijski funkcioneri pisali i svi sada pišu karakteristike. To je zakon čist-

---

⁵⁸ Isto, str. 130.

*ke. Kad bi prisustvovao samo jednom sastanku boljševičke partije, ti bi video kako se svima izvrću koža i creva, kako komunisti pišu samokritike i prijavljuju sva zastranjenja članova partije, svojih drugova. Svojih najbližih. Brat brata, žena muža, otac sina. Grebe se dno duše! Čisti se trulež starog sveta.*⁵⁹

Bogdan je najzad pristao da se povinuje zahtevima Kominterninih vrhovnika. Drhteći pred Manuilskim, Erkolijem, Angaretisom i drugim članovima proširenog sekretarijata Treće internacionale, priznao da su jugoslovenski komunisti počinili krupne greške, da je lično bio sentimental prema Sveti Rakiću i još nekim bivšim frakcionašima, kritizerima, kapitulantima, da je i sam *kritizerski nastupao protiv postavljanja druga Gorkića za sekretara partije*.⁶⁰ Na kraju je izjavio da je spreman da primi svaku kritiku partije i Kominterne, da izvrši apsolutno sve zadatke koje mu partija i Kominterna budu postavili. Tako se, savladavši kolebanja, vratio u okrilje svoje crkve.

Međutim, kad je oputovao u Pariz, gde tada beše većina rukovodilaca Komunističke partije Jugoslavije, Drug Jaki ga je optužio *kako se otuđio od partije i demoralisao, kako širi smutnje o sovjetskoj krivici za poraz republikanske Španije, o nemačko-sovjetskom paktu i podeli Poljske, intrigira protiv rukovodećih ljudi u partiji i Kominterni i razbija jedinstvo partije, navrćući vodu na mlin trockista*.⁶¹ Na kraju je Drug Jaki saopštio poruku druga Dimitrova da se drug Dragović vrati u Moskvu.

Shvativši da je u Moskvu pozvan radi toga da bi bio, poput mnogih drugih komunista, likvidiran, Bogdan odbija naređenje Kominterninog vrhovnika. Iz Moskve stiže na-

---

⁵⁹ Isto, str. 235.

⁶⁰ Isto, str. 244.

⁶¹ Isto, str. 267.

log pionima da ga izbace iz Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Neko vreme krije se u Francuskoj i Švajcarskoj, a potom – dobivši garanciju jugoslovenskih vlasti da neće biti uznemiravan ako se ne bude bavio politikom – dolazi u Jugoslaviju. Ovog puta ne kao komunistički vernik, nego kao otpadnik.

U Ćosićevoj trilogiji ima mnogo dramatičnih epizoda, a jedna od najpotresnijih je scena u beogradskoj političkoj policiji, Glavnjači, opisana na početku trećeg toma. Naime, šef isledničkog odeljenja Svetozar Vujković suočio je u svojoj kancelariji uhvaćenog skojevca Vladimira i oca mu Bogdana Dragovića, svoju staru “mušteriju”. Sin je prebijen, oca policijski moćnik, po naređenju ministra, ne sme da bije, iako je isti svojevremeno u “Proleteru” pisao o njemu kao o glupom sadističkom krvoloku. No ako ne sme neprijatelja da bije, ne znači da ga ne može psihički maltretirati. Vređa mu sina, “skojevskog govvara”, a kad mu je Vladimir – plahovit i do patoloških razmera prožet komunističkim dogmatizmom – pljunuo u lice, Vujković je mladića tako ošamario da se ovaj upišao. Bogdana je taj šamar strahovito zboleo, ali ga je još više zbolelo to što je Vladimir pljunuo i prema njemu, komunističkom otpadniku. Dok ga stražar izvodi iz kancelarije, on muca:

*Sine, izdrži... Ja nisam izdajnik, žrtva sam frakcionaša. Nisam izgubio veru u partiju. Nisam pristao na ovoliku sramotu zato što sam kukavica. Vratio sam se zbog tebe, si ne... Da te poučim kako da izbegneš moju sudbinu...*⁶²

Nemoguće je ostati ravnodušan pred tolikom patnjom oca i sina. Pred patnjom koja se danas, kad je poznat završetak priče o socijalizmu kao svetloj budućnosti, pokazuje u svoj uzaludnosti, u svom besmislu. Ljudima normalnog razuma neshvatljiv je fanatizam komunističkih

---

⁶² Dobrica Ćosić, “Vernik”, str. 52.

dogmatika, ljudi naročito kova. Neshvatljiv je bio čak i isledniku Vujkoviću, koji se u svom odeljenju svega nagledao. Prilikom sledećeg saslušanja on je Bogdanu ponudio nagodbu: poštedeće sina, ako mu otac da podatke o članovima Balkanske sekcije Kominterne i Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Kad je Vladimirov otac nagodbu odbio, batinaš mu se, na stavljajući psihičku torturu, obratio rečima:

*Ništa na ovom svetu čoveku ne može biti preče od sina. Ja ni gospoda Boga ne poštujem što je Pontiju Pilatu prepustio sina Isusa. Dozvolio da mu raspnu sina...*⁶³

Sa mišljenjem da čoveku ne može biti ništa preče od sina složio bi se svaki otac normalnog razuma. No ne i čovek naročito kova. Bogdan Dragović je svog sina neizmerno voleo, ali je policijskom batinašu ipak odgovorio: *Ništa meni nije preče od moje partije.*⁶⁴ Time je još jednom pokazao koliko dogmatizam, kad zatruje čovekov duh i dušu, može naneti zla i zatrovanom nesrećniku i njegovim bližnjim. A u slučaju o kome govorimo tragedija oca i sina beše utoliko veća što su obojica bili zatrovani najjačom dozom kominternovskog dogmatizma.

Žandarmi su Bogdana Dragovića vozom sproveli u Valjevo, gde će morati, baveći se voskarskim zanatom, svakog dana da se, radi kontrole, javlja u sresko načelstvo, a Vladimir je ostao u sumračnoj Glavnjači.

Komunističkog otpadnika i državnog neprijatelja u rodnoj varošici dočekuju nova iskušenja. Sestra i zet ne žele, zbog bruke koja ga prati, da žive s njim u roditeljskoj kući, stari partijski drug Mirko Čekić, kovač sa varoške periferije, ne veruje da njegov idol nije izdao ideale.

Znači, partija laže. – Mirko Čekić se oslanja na nakovanj i ne seda.

---

⁶³ Isto, str. 84.

⁶⁴ Isto, str. 85.

Partija ne laže. Ali partija, Mirko, može da pogreši. To jest, neki drugovi... I drugovi iz Centralnog komiteta mogu da pogreše. Ima u našoj partiji frakcionaša, karijerista i intriganata, naročito u emigraciji. U Moskvi i Kominterni...

U Moskvi i Kominterni?

Na žalost. Ja sam, Mirko, žrtva intriga. Slomili su mi vrat karijeristi i poltroni.

*Otkud karijeristi i poltroni u Kominterni? Šta to be-
naviš, Bogdane?*⁶⁵

Ako je donedavni član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije počeo, na osnovu konkretnih saznanja i iskustava, da se oslobađa nekih dogmi, partijski mrav sa periferije Valjeva još je daleko od buđenja iz boljševičkog sna. Njemu nije jasno kako partija može da greši, otkud karijeristi i poltroni u Kominterni. Za njega je bivši idol kapitulant koji zaslužuje samo da se pred njim pljune. To kovač i čini.

Zet, koji sa Bogdanom mora da živi pod istim krovom, psuje, a šurak Ivan Katić i prijatelj Bora Pub, koji su doputovali iz Beograda da obiđu izgnanika, razmenjuju s njim refleksije o njegovoj i vlastitoj sudbini. Ivan konstatuje da su oni žrtvovana generacija, da ih je izigrala istorija, Bora Pub pita dvojicu komunističkih idealista i otpadnika: *A ko ste vi, boga vam manijačkog, da možete i smete da zamišljate kako ćete vašom vlašću usrećivati ljude, narod, ta krda dvonožaca koja se nazivaju čovečanstvo?*⁶⁶

Bogdan, odgovarajući na šurakovo pitanje zašto ga je partija odbacila, tvrdi da nije ni trockist, ni karijerist, ni policijski provokator, ali da je skrenuo s linije. Potom zaključuje:

---

⁶⁵ Isto, str. 101.

⁶⁶ Isto, str. 119.

Ko sada ne stoji na partijskoj liniji, nije s partijom. Na strani je trockista i njenih neprijatelja. Nema treće strane.

Ali, Bogdane, postoji svoja strana. Ona nije ni partijska, ni neprijateljska. Ona je samo moja.

A šta je to danas svoje mišljenje?

To je moja nesaglasnost sa obema stranama sveta koje ti vidiš. Neću ni pod jednu zastavu, ni pod jednu ikonu.

Moraš, Ivane Katiću!

Bogdanova pretnja učuta Ivana. Ne želeći da povredi prijatelja, odluči da mu se ne suprotstavlja.

Pljujem ti ja na tu logiku, Bogdane! – uzviknu Bora Pub. – Ako ne mislim kako ti misliš, onda mislim kako Vujković misli. Ako ne mislim kako Staljin misli, onda sam za Hitlera! Ne daj Bože da se vi s tom vašom logikom dočepate vlasti!⁶⁷

Još jedna eksplicitna kritika staljinističke “gvozdene logike”, ovog puta oličene u dogmi: *Ko nije sa nama, taj je protiv nas!*

Na kraju razgovora trojice prijatelja najobrazovaniji i najumniji među njima, Ivan Katić, upitao je sebe i sabesednike:

Koji su to bogovi, koji su to demoni dosudili Bogdanu Dragoviću ovakvu sudbinu? Kakve su to htonske sile zavladaile ovom zemljom, Boro?

Ideje, Ivane. Ideje će uništiti ljudski rod. Hajdemo, eno ga naš auto!⁶⁸

Bora Pub nije mislio na sve ideje, nego na iracionalne, okoštale, institucionalizovane, neobrazložene, zasnovane na “nepogrešivim” autoritetima umesto na valjanim argumentima. To je očevidno i bez naše napomene, a na-

---

⁶⁷ Isto, str. 121–122.

⁶⁸ Isto, str. 124.

damo se da je takođe očevidno da mi ove detalje i refleksije, kao i mnoge druge pre njih, nismo naveli zato da bismo prepričavali fabulu Čosićevih romana, već radi toga da plastično pokažemo na koje se načine u njima oslikava i kritikuje kominternovski dogmatizam.

Bogdan Dragović, trpeći prezir valjevskih komunista i sitne pakosti skojevaca, iščekuje da Kominterna poništi odluku Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i vrati ga u svoje okrilje. Ali kad je partijski Mesni komitet Beograda letkom pozvao komuniste na *budnost protiv policijskog provokatora, trockiste i okorelog frakcionaša koji je opljačkao partijsku kasu – Bogdana Dragovića i njegovog sina, jer su se u poslednje vreme aktivirali*,⁶⁹ odbačenom verniku je prekipelo. Rešio je da se pobuni, da kaže pravu istinu, iako je znao da se prava istina u crkvi iz koje beše izopšten glavom plaća. Napisao je i uz pomoć Bore Puba objavio brošuru “Staljinova tiranija i njeni satrapi”.

Ivan Katić u svom zetu vidi i Prometeja koji zaslužuje poštovanje i boljševičkog Jova, kome nijedna nepravda ne može da poljulja veru u Svevišnjeg. Taj Svevišnji je u ovom slučaju socijalistička revolucija, komunizam, lenjin-ski boljševizam, koji treba da pobede Staljinov termidor i azijatsku kontrarevoluciju. Ivan i sam smatra da Staljinovoj inkviziciji nema ravne u istoriji čovečanstva, ali konstatuje da je besmisao Bogdanove pobune u tome što mu neće verovati upravo oni kojima se obraća i kojih se njegova istina tiče. *Za njegove negdašnje drugove, njegova brošura je klasična izdaja kojoj sledi prezir i kuršum.*⁷⁰

Doista, uskoro je iz Centra Petru Bajeviću, Kominterninom obaveštajcu i likvidatoru komunističkih otpadnika, stigla naredba da raskine svaku vezu sa buržujkom

---

⁶⁹ Isto, str. 162.

⁷⁰ Isto, str. 200.

(Milenom Dragović) i da smakne Bogdana Dragovića, *nemačkog i francuskog agenta*.⁷¹

Petar se koleba, nije mu lako da ubije čoveka koga je voleo i poštovao, ali iz Moskve stižu prekori zbog neizvršavanja naredbe, te Petrovi ljudi pucaju u Bogdana i teško ga ranjavaju.

Tvoj zet i moj bivši prijatelj učinio je najveći zločin koji je mogao da učini, objasniće kasnije (drugog dana nemačke okupacije Jugoslavije) Petar Bajević Ivanu Katiću.

Kakav zločin? Otkud ti tolika bezočnost?

*Nema u meni nikakve bezočnosti prema Bogdanu. On je, precizno rečeno, ubica nade. Ovaj upropašćeni srpski narod, koji će biti izložen totalnom nacističkom uništenju, može jedino u Rusiju da se nada. U Staljina i Sovjetski Savez. A Bogdan, najbezočnije, da se poslužim tvojim rečima, osvetnički, zbog svojih ambicija, nespreman da izdrži partijsku kaznu koja je snalazila mnogo veće komuniste i značajnije revolucionare od njega, što su oni komunistički prihvatili, on se prosto srozao među najgore anti-sovjetske, gebelsovske propagandiste.*⁷²

Partijski komunizam, Staljin i Sovjetski Savez jedina su nada nekih naroda – to je prva kominternovska dogma izložena u navedenoj celini. Komunist u poređenju sa partijom ne predstavlja ništa, stoga on mora bespogovorno da prihvati sve njene odluke, čak i ako ih smatra pogrešnim – to je druga kominternovska dogma izložena u navedenoj celini.

Vernik Petar Bajević saopštio je grešniku Ivanu Katiću u čemu je zločin otpadnika Bogdana Dragovića, a nedugo nakon toga, kad je ranjeni Bogdan u selu Slavkovići prezdravio, i kradomice došao u okupirani Beograd, da

---

⁷¹ Isto, str. 246.

⁷² Isto, str. 452–453.

nađe (u međuvremenu iz Glavnjače puštenog) sina Vladimira i još jednom pokuša da mu objasni zašto se smatra nevinim, slučaj je udesio da pešak iz Slavkovice u mraku izleti pred reflektore automobila Petra Bajevića. Petar je pozvao u kola bivšeg prijatelja, sada neprijatelja, da bi ga u svom skloništu upitao:

Odgovori mi, Bogdane, samo na jedno pitanje: zašto živiš? Kakav sada smisao ima tvoj život?

*Smisao?... Smisao mi je da dokažem da ste vi koji ste sa Staljinom zavlitali komunističkim pokretom – izdajnici socijalizma. Politički prevaranti, lažovi, vlastoljupci... Obični pokvarenjaci.*⁷³

Treba li reći da je ovo vrlo otvorena kritika kominternovskog dogmatizma uopšte, odnosno staljinističkog sistema, u kome se to idejno zmijsko klupko gnezdilo?

Nekoliko trenutaka nakon navedenog Petrovog pitanja i Bogdanovog odgovora Nemci su uleteli u sklonište i uhapsili obojicu. Petra su gestapovci, nakon jezivog mučenja, izneli u šumu i, ispunjavajući mu poslednu želju – želju vernika čiji je Bog, kako sam reče, budućnost – raspeli ga na krstu, kao Isusa Hrista. Bogdana su predali njegovom starom mučitelju Svetozaru Vujkoviću, a ovaj ga je – ni ovog puta ne uspevši da iz njega iščupa bilo kakve podatke – pustio na slobodu, da bi ga, kao izdajicu partije i Staljina, ubili komunisti.

Mučiteljeva želja se ostvarila. Bogdana je u Slavkoviću uhvatila grupa Mirka Čekića, *valjevskog kovača koga je on primio u partiju*,⁷⁴ a u policiji Vrhovnog štaba partizanske vojske u Užicu ispitivali su ga i iživljavali se na njemu kominternovski karijeristi Drug Jaki i Rudolf, koji su mu i u samoj Kominterni mnogo zla naneli. Dok ga je grupa mladih partizana – tako izubijanog da nije mogao ho-

---

⁷³ Isto, str. 596.

⁷⁴ Isto, str. 744.

dati – kolima nosila prema dubodolini u kojoj će ga streljati, Bogdan je još jednom pokušao objasniti da je nevin.

Mladi drugovi, ja nisam izdajnik. Nisam policijski provokator i gestapovac... Ja sam komunist, boljševik.

Ne izgovaraj tu svetu reč, zgaziću te!

Staljin nije komunist, on je tiranin. U Rusiji nije socijalizam! Vaše vođe nisu komunisti... To su neprijatelji... Rudolf, Petrov i Drug Jaki su pokvarenjaci...

Ne daj mu da govori! – viknu Korčagin.

*Sloboda za koju se borite neće biti vaša sloboda!*⁷⁵

Bacili su mu šinjel na glavu, da bi ga učutkali. Grupom koja ga je streljala komandovao je Miško Pub, zvani Korčagin, najbolji drug njegovog sina Vladimira.

Tako je Bogdan Dragović – kominternovski vernik koji je, poput mnogih mislećih nesrećnika, u staljinističkom ideološkom pandemonijumu progledao na svoje oči i za neizlečive kominternovske dogmatike postao otpadnik – dočekao kraj ravan kraju pojedinih junaka Šekspirovih tragedija.

“Prošetali” smo trilogijom “Vreme zla” i, služeći se citatima ili deskriptivnom prezentacijom pojedinih celina, osvetlili stranice na kojima je bila uočljiva kritika određenih kominternovskih dogmi. Nismo osvetlili sve takve stranice. Čosićevo delo je tako voluminozno, u njemu ima tako mnogo razmišljanja, razgovora i događaja putem kojih se implicitno ili eksplicitno kritikuje dogmatizam kominternovskih fanatika da nije bilo moguće obuhvatiti sve te epizode. A nije bilo ni potrebno. Sve što je u “Grešniku”, “Otpadniku” i “Verniku” karakteristično i relevantno sa stanovišta kritike kominternovskog dogmatizma prezentirano je i ovlašno ili detaljno proanalizirano u ovom poglavlju.

---

⁷⁵ Isto, str. 780.

Na kraju se još jednom prisećamo deset bitnih kvaliteta romana, što se, rekli smo u uvodnom poglavlju, na relaciji roman – društvo pretvaraju u deset socijalnih funkcija, putem kojih se u romanesknim ostvarenjima može kritikovati svaki dogmatizam. Nismo te kvalitete spominjali svaki put kad je bila prilika za to, jer se glavni zadatak mogao obaviti i bez njihovog uvođenja u analizu, ali se već iz navedenih primera, te iz naših uvodno-komentarskih pasaža, može zaključiti da su gotovo svi bitni kvaliteti romana u trilogiji “Vreme zla” veoma izraženi.

Možda se to ne bi moglo reći upravo za prvi, estetski kvalitet. Ako ostanemo pri tvrdnji da su u njemu najbitnije estetske kategorije originalno, duboko, izražajno i snažno, dopustićemo sebi da kažemo kako Ćosićevo delo – mestimično prožeto elementima koji krase moderne romane, ali najvećim delom ipak uronjeno u tradicionalni realizam – nema bogzna kako originalnu formu. No zato je veoma duboko, izražajno i snažno. Kao takvo, ono je među romanima objavljenim u periodu 1985–1988. najmoćnije sredstvo kritike dogmatizma.

Čitalac “Grešnika”, “Otpadnika” i “Vernika” nakon nekoliko desetina sati zagledavanja u stranice tih romana nije onaj koji je bio ranije. On je upoznao čitav jedan svet o kome je dotle možda tek ponešto znao, obogatio svoje iskustvo mnoštvom bitnih i manje bitnih činjenica, on je pročitao masu izvanrednih refleksija. (Švajcarski pisac Žorž Haldas konstatovao je da *na skoro svakoj stranici izbija neka misao, sentenca, refleksija kao cvetanje pene na vrhu vala – i kada bi se sakupile u jednu antologiju imale bi izgled Paskalovih misli.*⁷⁶) Stoga možemo konstatovati

---

⁷⁶ Žorž Haldas, “Vreme zla – halucinantna epopeja našeg vremena”, “Tribune de Geneve”, 8. septembar 1990; citat u: “Politika”, 15. septembar 1990, str. 19.

da je gnoseološki kvalitet Ćosićevog dela natprosečno visok.

Gotovo svi protagonisti trilogije "Vreme zla" u meditacijama i razgovorima, pa i kroz vlastite postupke, vrednuju ljude, ideje i događaje što čine njihov svet. Na taj način oni govore i o epohi u kojoj žive i o sebi samima. Neki među njima tako govore i o dogmatizmu kojim su zadojeni ili koji kritikuju. U svakom slučaju, aksiološki kvalitet primetan je na mnogim stranicama "Vremena zla".

Isto se može reći i za ideološki kvalitet. Ideologijom, komunističkom ili demokratskom, opsednuti su i dedovi, i očevi, i sinovi, odnosno unuci. Opsednute su njome čak i kćerke, supruge, sestre, ljubavnice, majke. Doduše, ne zato što su njome opijene, kao muškarci, nego najčešće zbog toga što im taj prokleti opijum uništava očeve, muževe, braću, ljubavnike, sinove. Ideologija je u Ćosićevoj romanesknoj gromadi čelična mreža u kojoj se batrgaju, u kojoj krvare i propadaju mnogi veliki i mali ljudi.

Većini njih autor je pružio šansu da kritički govore ne samo o svojim bližnjima nego i o onima koje osvetljavaju reflektori svetske političke scene. Neutralnih likova i mišljenja je malo, kritički kvalitet Ćosićevih romana manifestuje se u mnogim celinama i na razne načine.

S obzirom na olujna vremena koja su u tim romanima obuhvaćena, na strasnu angažovanost nosilaca radnje "Grešnika", "Otpadnika" i "Vernika" u glavnim političkim događajima i procesima, s obzirom na lomove kojima su bili izloženi i akteri i njihovi bližnji, etički kvalitet nije mogao ostati po strani. Kominternovski dogmatici imaju svoju etiku, demokrati svoju, njihovi apolitični prijatelji, njihove kćerke, supruge, sestre, ljubavnice, majke svoju.

Unutrašnji lomovi kojima su mnogi likovi bili izloženi pružili su romansijeru šansu da stvori čitavu galeriju veoma upečatljivih psiholoških portreta. I zbog fabule romana, koja je psihološko portretisanje omogućila, i zbog Ćo-

sićevog majstorstva u oslikavanju ljudske duše, ljudskog karaktera, psihološki kvalitet njegovih romana je izvanredan. Ulogu tog kvaliteta u kritici dogmatizma pokazali smo, kao i ulogu etičkog kvaliteta, pomoću konkretnih primera. Ovakvim primerima mogli bismo – da ne izbegavamo suviše čestu upotrebu citata – potkrepiti i ostale kvalitete, odnosno funkcije trilogije o kojoj govorimo.

Čitaocu nije teško zaključiti da Ćosićevi romani ne bi mogli biti napisani bez svestranih priprema, bez prikupljanja ogromne književne i vanknjiževne građe, bez proučavanja mnogih dokumenata. U trilogiji autor citira samo veoma mali broj tih dokumenata. Ali se oni mogu uočiti između redova. Valja, sem njih, imati na umu usmena svedočenja, vlastite piščeve utiske stečene “na mestu događaja”, umetnička dela iz dotičnog vremena i druge izvore koji svakom istraživaču jedne epohe, pa i romansijeru, stoje na raspolaganju. Uostalom, mi smo u uvodnom poglavlju spomenuli dokumentarnost bez dokumenata. Zahvaljujući toj dokumentarnosti, mnogi će takozvani obični čitaoci, poklonici Ćosićevog dela, o kominternovskom paklu saznati više nego što bi saznali iz pojedinih historiografskih i politikoloških studija.

Ako se edukativni kvalitet romana može tretirati, kako smo mi predložili, kao poligon za samousavršavanje ne samo pisca nego i čitaoca, koji mu pomaže da oplemeni svoj karakter i proširi vlastite duhovne horizonte, onda se za Ćosićevo delo može reći da poseduje vrlo solidan edukativni kvalitet. Jer nakon druženja s tim delom svaki čitalac postaje drugačiji nego što je bio pre druženja. Postaje mudriji, karakterniji, plemenitiji, kritički raspoložen prema totalitarnoj ideologiji, prema svakom obliku dogmatizma. Postaje, dakle, bar malo bolji.

Najzad, distraktivni kvalitet. On je daleko skromniji od ostalih kvaliteta trilogije “Vreme zla”. Dobrica Ćosić jednostavno nije zabavljač. I kao čovek i kao pisac on je

odviše ozbiljna ličnost, neretko čak patetično ozbiljna, na stranicama njegovih romana duhovite situacije ili opaske gotovo je nemoguće naći. No ti romani su tako relevantni i zanimljivi da onome ko ih čita duhovita osveženja nisu ni potrebna.

III

PARTIZANSKI DOGMATIZAM

U prvom poglavlju ove studije rekli smo da je dogmatizam iz vremena Narodnooslobodilačkog rata samo razrada i praktična primena kominternovskog dogmatizma.

To na svoj način potvrđuje i Dragiša Vasić, poznati srpski književnik, političar i nacionalistički ideolog između dva svetska rata, jedan od stvarnih likova Ćosićevih romana o kojima smo govorili na prethodnim stranicama.

U "Verniku" Vasić partizane naziva Kominterninom vojskom, a dogmu o Narodnooslobodilačkom ratu (koji na prostorima Jugoslavije ujedno beše i socijalistička revolucija) kao izrazito pozitivnoj tekovini kritikuje nekim uopštenim refleksijama. Navodimo dve najdojmljivije:

*Revolucija je oluja u staroj šumi. Obara suvo i trulo, počisti šumu od bolesnog i slabog, ali skrši i mlado, snažno, pravo.*⁷⁷

*I šta je to revolucija? U ime pravde sruši postojeću nepravdu i ustanovi svoju nepravdu. Sruši jedno ropstvo, a ustanovi svoje.*⁷⁸

---

⁷⁷ Dobrica Ćosić, "Vernik", str. 520.

⁷⁸ Isto, str. 521.

Ivan Katić, koji se na početku rata sklonio u dedinu kuću u selu Prerovu, saznajući za zverstva okupatora u Beogradu zaključuje da je "jedino ljudski" poginuti kao borac protiv ubica i odlazi u partizanski odred u kome je politički komesar njegov bratanac Dušan Katić. No umesto da se nađe među borcima, pridošlica je bačen u podrum koji beše provizoran zatvor. Kad je sutra ujutru politički komesar došao na razgovor sa zatvorenikom, ovaj je protestovao:

Po kom to vašem principu ja kao patriota ne mogu da se borim za slobodu svog naroda?

U tome je stvar što ti sa svojim antisovjetizmom danas ne možeš biti patriota. Ti si pre svega trockist, a zna se, i ti to znaš, da su Trocki i trockisti u Evropi postali saveznici Hitlera i fašista protiv boljševizma. Koji trockist danas ne želi poraz Sovjetskog Saveza i pobedu Nemačke?

Kako te nije stid da govoriš takve laži i gluposti, Dušane? – zgazi cigaretu koju je počeo da puši. – Najpre, ja nisam trockist. Zatim, Trocki i trockisti nisu Hitlerovi saveznici.

*Nego čiji su saveznici krvni neprijatelji Staljinovi?*⁷⁹

Patrioti su, pogotovo među komunistima, samo oni koji Sovjetski Savez vole bar onoliko koliko i vlastitu zemlju – to je prva kominternovsko-partizanska dogma u navedenom odlomku.

Trockisti su, kao i svi drugi Staljinovi neprijatelji, saveznici Hitlera i fašista – to je druga kominternovsko-partizanska dogma u navedenom odlomku.

Nakon odlaska Ivanovog bratanca, političkog komesara, u podrum je ušao mnogo značajniji partizan (i veći dogmatik), Drug Jaki, član Vrhovnog štaba. Uzalud mu je Ivan objašnjavao da nije trockist, bez obzira na to što je kritikovao moskovska suđenja, postojanje sibirskih logora

---

⁷⁹ Isto, str. 732.

*i slične pojave u Sovjetskom Savezu.*⁸⁰ Dogmatska zaslepljenost nije Drugu Jakom dopustila da u komunističkom grešniku, i šuraku otpadnika Bogdana Dragovića, vidi čoveka koji iz patriotskih i etičkih pobuda želi da se bori protiv nacističkog zla, te je Ivanu naredio da ide odakle je došao.

Roman Mihaila Lalića “Gledajući dolje na drumove” četvrti je u nizu tomova u kojima je glavni junak Pejo Grujo vić, borac u Prvom svetskom ratu, posmatrač u Drugom. U svojim memoarskim i dnevničkim zapisima taj meditativni Crnogorac često iskazuje kritičan, skeptičan, povremeno ironičan ili čak ciničan odnos prema stvarnosti, kao i prema istoriji, koja možda jeste progresivno kretanje, ali je, po Grujoviću, u većoj meri kaos i stalno ponavljanje gotovo istih zabluda, gluposti i zločina. Pejo, razume se, prezire fašiste, ali je kritičan i prema komunistima i borcima Narodnooslobodilačkog rata. Već u prvom pasusu romana on revoluciju i kontrarevoluciju naziva dvema istorijskim alama, a njihove protagoniste vidi kao nesrećnike željne zapažene uloge u svetskim zbivanjima. Drugi pasus čini ova refleksija:

Zbog te slave – potoci su nam puni mrtvih, a krvlju su omašćene i ledine i rupčage po krečnjačkim površima gdje potoka odavno nema, gdje su vode pod zemlju pobjegle da ne gledaju i ne peru ljudske zloće i poganstva. I kao što je već svojstveno svakom ratu – laže se i obećava velika sreća poslijeratna, i obje se strane hvale kako će nas usrećiti kad pobijede. Pobjeda im je zaista nužna, i jedni i drugima, pošto su za nju počinili toliko zla da ih samo ona može oprati i opravdati. Čini im se, varaju se – nit će ih oprati ni opravdati, jer pobjeda je dvosjeklica i dvo-

---

⁸⁰ Isto, str. 736.

*lična, gologuza bestidnica i romica i šljepica-prosjačica, ništa bolja od one naše iz godine 1918.*⁸¹

Ovakvo trpanje u isti koš partizana i njihovih neprijatelja u Titovo vreme bilo je nedopustivo. U mnogim romanima napisanim pre Lalićevog partizani su bili isključivo beli, a fašisti isključivo crni. Lalić, odnosno Pejo Grujović, nije želeo reći da su beli pocrneli, a crni pobeledi. On je samo želeo da malko okrnji jednu partizansko-revolucionarnu dogmu, da kaže kako se ljudi i njihovi postupci mogu posmatrati i drugačije no što je propisano nametnutim kanonom.

Ovakvih celina, u kojima se kroz Grujovićeve meditacije implicitno kritikuje komunističko-kominternovski dogmatizam realizovan u brdsko-šumskom miljeu partizansko-revolucionarne svakodnevice, celina u kojima se kritički posmatraju neuki, naivni, fanatični graditelji novog poretka, u gustom tkivu Lalićevog romana ima podosta. Sežući svojim pronicljivim okom, izoštrenim na ogromnom životnom iskustvu, do samih korena ljudske iracionalnosti, subjektivnosti i destruktivnosti, Pejo Grujović otkriva polumračne kutove čovekove nutrine, u kojima miruju ili rovale svakojaki naši unutrašnji neprijatelji, pa i dogmatizam.

Među romanima o Narodnooslobodilačkom ratu je i "Kožuh s pola rukava", Radovana Zogovića, revolucionara, partizana i proleterskog pesnika. Za njegov jedini roman ne može se reći da je originalno, duboko, izražajno i snažno delo.

Svi znamo da su partizani bili pretežno obični ljudi, da su za vreme kraćih ili dužih zatišja neretko bili zaokupljeni beznačajnim stvarima. No tih beznačajnosti je u Zogovićevom romanu tako mnogo da kritika pojedinih parti-

---

⁸¹ Mihailo Lalić, "Gledajući dolje na drumove", str. 7–8.

zanskih dogmi – kao što je, na primer, uverenje da su svi intelektualci loši ratnici, da su borci koji se u bilo kom pogledu izdvajaju, koji imaju vlastitu individualnost, nepodobni za partizanski način života, da su komandanti nepogrešivi, da se partijska linija ne sme kritički razmatrati – kritika tih partizanskih dogmi na stranicama “Kožuha s pola rukava” ostaje bez delotvornosti koju bi imala da je Zogovićev roman impresivnije umetničko ostvarenje.

U dvotomnom romanu Vuka Draškovića “Molitva” opisuju se najpre masakri u Hercegovini na početku Drugog svetskog rata, koji je na jugoslovenskim prostorima bio, s jedne strane, narodnooslobodilački, a s druge strane versko-etnički, bratoubilački rat. Stoga se u prvom tomu na više mesta može uočiti kritika religijskog i nacionalističkog dogmatizma. To će biti pokazano u sedmom poglavlju ove studije, u kome se govori o svevremenim dogmatizmima. Ovde ćemo pažnju posvetiti nekim celinama “Molitve druge”, u kojoj glavninu radnje čine događaji iz partizanske i četničke svakodnevice.

U jednoj od celina što su privukle našu pažnju nesvršeni student medicine Mlađen, novopečeni partizanski četovođa, beskompromisno kritikuje predratne buržoaske vođe nacije kojoj pripada, a ujedno propagira dogmu o Komunističkoj partiji kao rasadniku bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda. On to čini u pismu svom ujaku, budućem četničkom vojvodi Mitru Žeravici, u kome, pored ostalog, kaže:

Iza parole da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod sa tri imena, krila se podmukla glad za velikosrpskom hegemonijom. Vremenom bi, samo da joj se ukazala prilika, srpska buržoazija od Hrvatske i Slovenije učinila ono isto što i od Makedonije: pretvorila bi te zemlje u srpske provincije!

*Komunistička partija je, polazeći sa klasnih i internacionalnih pozicija, stalno upozoravala da je ona i ona-kva Jugoslavija u svakom pogledu bila nenarodna i ukazivala na put koji će ugnjetene narodne mase i pokorene nacije dovesti do oslobođenja i pobjede. Pred ostvarenjem tog cilja, upravo se nalazimo. Ali, ustanak će propasti ako ga hrvatske i muslimanske široke narodne mase ne podrže. Mi moramo da ih ubijedimo i na djelu pokažemo da smo za istinsku ravnopravnost i bratstvo i da smo zakleti, iskreni protivnici velikosrpske hegemonije! Njihovu sumnjičavost i opravdani strah mi moramo da razumijemo. Drug Lenjin nas je učio: bolje je presoliti na račun manjih naroda, pa makar onom većem ostalo i nedosoljeno!*⁸²

Isto pismo napredni Mlađen, kritičar nacionalističkog dogmatizma, završava akcentovanjem jedne opšte kominternovske dogme, iza koje on nedvojbeno stoji, dokazujući time da je partizan od glave do pete.

*I još nešto. Pišeš mi da ne petljam Rusiju u moju agitaciju oko velikosrpske hegemonije. Rukovodstvo naše slavne i junačke Partije, upamti dobro, ne radi ništa protivno direktivama iz Moskve, od genijalnog Staljina i nepobediive Kominterne! Bolje oni, ujače, znaju i od tebe i od mene.*⁸³

Jedno od obeležja i prvog i drugog toma "Molitve" je visok psihološki naboj. Taj naboj omogućila je ratna, bra-toubilačka tematika romana, ali i autorova zagledanost u jake, neretko dogmatizovane likove. Jedan od takvih likova je i komunistički fanatik, politički komesar partizanskog bataljona Stojan Bujović, koji je bio *opsednut revolucijom i Rusijom... dopadao se mnogim oficirskim kćerkama i uopšte gospođicama, ali to njega nije zanimalo. I u bogatim lepoticama, gledao je klasnog neprijatelja, a za ostale, si-*

---

⁸² Vuk Drašković, "Molitva druga", str. 14–15.

⁸³ Isto, str. 16.

*romašnije, nije imao vremena... privlačile su ga samo devojke koje je mogao da vrbuje za Partiju!*⁸⁴

U drugoj epizodi pored komesara Bujovića, koji čak i svoju emocionalnost podređuje političkoj orijentaciji, našao se još veći dogmatik, sekretar partijske ćelije bataljona "Klasna borba" Ljubo Anišić. Bataljon je zanoćio u selu, komandant Gojko Kovač Munja, sekretar Anišić i komesar Bujović bili su raspoređeni na spavanje kod Radula Bjelobrka, bogatog ali čestitog i nesrećnog domaćina, kome su ustaše zaklale sina jedinca. Pre spavanja partizanski rukovodioci ćaskali su s tim domaćinom, *Munja mu je pričao kako će, kad se svrši rat i pobijedi revolucija, svi biti jednaki, kako će mašine orati kolhozne njive, avioni sijati žito, struja stići u sva sela, ukinuti se porezi... Radule je slušao i meškoltio se na asuri.*⁸⁵ Ujutru, pošto su se oprostili od Radula, Anišić je Gojku Kovaču Munji pokazao spisak neprijatelja partizanskog pokreta, na kome je crvenom olovkom bilo zaokruženo i Radulovo ime. Komandant bataljona se teško mirio s naredbom da se likvidira čestit čovek.

Njih devet, koliko je bilo članova Partije u bataljonu, izdvojiše se u jednu dolinu. Anišić im objasni da je Radule Bjelobrck kulak i pritajena reakcija, da je direktiva ozgo da se likvidira i da se, na žalost, komandant Munja tome opire.

"Noćio sam, drugovi", nervozno je govorio Kovač, "u kući tog čovjeka. I Stojan i Ljubo bili su sa mnom. Voli Rusiju, voli partizane, čazben, pošten, srednjestojeći... kao komandant, ja ne mogu dozvoliti..."

"Druže Kovač!" oštro ga je prekinuo Anišić. "Ti si komandant bataljona, ali ne i partijske ćelije. Ovdje si samo komunista, ovdje ne možeš da naređuješ... I nije, za-

---

⁸⁴ Isto, str. 163.

⁸⁵ Isto, str. 188.

pamti, ni tvoje ni moje da odbija i prekraja direktive koje dobijemo.”

“Moram priznati”, javio se komesar Bujović, “da je drug Radule...”

“Nije on nikakav drug, on je kulak i peta kolona!” uskočio je Grgur razdraženo.

“Priznajem”, nastavio je Stojan, “da mi se osumnjičeni Radule Bjelobrk svidio i da, zbilja, ostavlja utisak čestitog domaćina. Predlažem da javimo Štabu ova naša zapazanja i da sačekamo odgovor. Ako se pokaže da je reakcija i da smo pogriješili u procjeni, nikad nije kasno da grešku ispravimo. Ali, ako ga danas likvidiramo, pa se poslije pokaže da je nevin, nema više nikakvog načina da ga oživimo.”

“Stojane!” uhvatio se za glavu Anišić. “Ne čudi me toliko drug Munja, nije završio visoke škole ni partijske kurseve... ali ti, ti me zabrinjavaš. Kako tebi da promakne da smo noćili u kući kulaka, samim tim i klasnog neprijatelja?”

[...Ć

Za to da se postupi po spisku, glasala su šestorica. Protiv je bio samo jedan, borac trećeg voda Arif Dedović. Munja i Stojan se ne opredijeliše ni tamo ni ovamo: ubjeđenje da je Radule nevin nije im dalo da se priklone većini, a nijesu imali smjelosti ni da se onima, koji su stali uz Anišića, suprotstave. Komandant i komesar su, samo na papiru, glavni ljudi u bataljonu. Najvažnije odluke, međutim, donosi partijski sekretar: formacijski, zamjenjuje komesara, ali svi znaju da je njegov pravi posao da tumači klasna načela i da se stara o poštovanju temeljnih zakona revolucije...⁸⁶

Ništa, dakle, Radulu Bjelobrku nije vredelo što je bio čestit čovek, što je voleo Rusiju i partizane, što su mu us-

---

⁸⁶ Isto, str. 189–191.

taše zaklale sina, što su dva partizanska rukovodioca bila na njegovoj strani, što bi zacelo i obični borci – da je u partizanskom pokretu bilo demokratije, da su svi, objektivno informisani, donosili odluku o kulakovoj sudbini – bili na njegovoj strani. Kominternovski dogmatizam viših partizanskih rukovodilaca, i njihove isturene ruke, sekretara partijske ćelije u bataljonu, bio je jači i od ljudskosti, i od pravde, i od razuma.

Milivoje Marković, proučavalac književnosti koji je u jednom trenutku naumio da bude i romansijer, potvrđuje našu tezu da opšte, pa i specifično, književnoteorijsko obrazovanje nije autoru garancija da će napisati valjan roman. Marković je sredinom osamdesetih godina bio jedan od najaktivnijih književnih kritičara – o njemu je kružila istinita anegdota da je jedini kritičar koji pročita sve romane objavljene u toku godine na celom jugoslovenskom prostoru – a ipak je njegov romaneskni prvenac “Poslednji dan” ostvarenje koje podseća na sorealistička štiva.

Jedan od protagonista Markovičevog romana, nekadašnji partizanski komandant Žarko, nakon mnogo godina seća se prve ratne zime, kad su Bugari prodrli na jug Srbije, pa i na područje delovanja njegovog odreda. U gradu Prodolu bugarskoj pešadijskoj diviziji i artiljerijskom puku nije se suprotstavila partizanska četa iz Žarkovog bataljona, nego se povukla prema Zlom Kamenu. Na sastanku *partijske organizacije odreda sa delegatima iz Okružnog i Poverenstva za Belo polje*⁸⁷ dva delegata iz pomenutih viših foruma logičan postupak partizanske čete tretiraju kao grešku pomoćnika komandanta odreda. On se pravda da odozgo nije dobio odgovarajuće informacije, ali delegat Okružnog to obrazloženje ne prihvata. *Vi kao partijski rukovodioci ne možete za sve poteze čekati direktive odozgo,*

---

⁸⁷ Milivoje Marković, “Poslednji dan”, str. 13.

*morate imati boljševičku intuiciju da na licu mesta rešavate i sudbonosna pitanja, a vama, u to sam sasvim ubeđen, nedostaje boljševičke odanosti partiji u ovim trenucima kad joj je ona najpotrebnija.*⁸⁸

Dakle, kad čekaš direktive, ne valja. Kad uradiš nešto na svoju ruku, opet ne valja, čak i ako izbegneš borbu sa neuporedivo brojnijim neprijateljem, i tako sačuvaš četu za bitke u povoljnijim okolnostima. Rukovodioci su uvek u pravu. Tipična komunističko-partizanska dogma.

U "Poslednjem danu" osvetljen je veći broj takvih dogmi, i ko ga pročita prilično dobro će upoznati dogmatizovanu psihu pojedinih partizanskih rukovodilaca, pa i nekih boraca. Problem je u tome što je čitaocu potrebna ogromna snaga volje da bi se probio kroz čestare "opštih mesta", otrcanih, klišetiranih, socrealističkih replika i naratorskih pasaža, da bi stigao do poslednje stranice "Poslednjeg dana".

I "Ratne igre u Vrbovcu", Svete Lukića, mogu nam poslužiti kao ilustracija tvrdnje da književni kritičari i teoretičari nisu obavezno i briljantni romansijeri. Doduše, u Lukićevom romanu ima nekoliko dojmljivih celina.

Kritike dogmatizma ovde, međutim, nema mnogo. Većina meštana sela Vrbovca, naročito članova razgranate partijarhalne porodice Čumić, zaokupljena je prevashodno time kako da u ratnoj oluji sačuva svoje živote, svoja imanja, čak i svoja razbludna uživanja (scene ljubavnih prevara i parenja spadaju među najupečatljivije celine romana), te bi se ova insuficijencija klasne svesti i revolucionarnog žara seljačkog sveta u vreme Narodnooslobodilačke borbe mogla tretirati kao implicitna kritika partizanskog dogmatizma. Jer svaki komunističko-partizanski dogmatik smatra da narod nema – bolje reći, da ne bi treba-

---

⁸⁸ Isto, str. 20.

lo da ima – drugog posla nego da misli na klasnu borbu, na organizovane bune i društvene promene, na bitke u ratu i radne akcije u miru, na ruže, parole i pesme kojima će obasipati svoje besmrtno revolucionarne vođe.

Seljačku sudbinu i filozofiju u ratnoj oluji prikazao je i Danko Popović u “Knjizi o Milutinu”. Opisujući vlastiti životni put, počev od 1914. godine, Milutin Ostojić u više navrata nehotice, na priprost, seljački način kritikuje zlo koje bismo mi nazvali opčinjenošću istorijskim događajima. Dok se, recimo, učitelj u njegovom selu, a nešto kasnije i mobilisan student Mladen Jerinić, raduje što je Gavrilo Princip *pucnjem u Sarajevu otvorio vrata novoj istoriji*,⁸⁹ Milutin veli: *Nisu mi tu čista posla. Ne volim da se Bosanci naprazno junače, da ubijaju prinčeve i žene, a posle, guzicu ustranu pa naša seljačija da plaća, je l' tako? Ako si i Srbin i seljak, nisi stoka, ne voliš da te neko pravi ludim.*⁹⁰

Na početku rata, u avgustu 1914, srpska vojska prelazi preko Save u Srem, kako bi iz Galicije privukla deo vojske Centralnih sila. Taj manevar, nepotreban samoj Srbiji, oterao je u smrt mnoge srpske vojnike. Veliki istorijski događaji pojedincima poput Milutina Ostojića, pa i čitavim narodima, nanose mnogo više zla nego dobra. Prvi svetski rat je, kao što znamo, za srpski narod bio golema tragedija, jer mu je naneo neizmerne patnje i uništio veliki deo biološke supstance. Istorijski događaji su, doduše, Srbe i proslavili, jer su pobede nad Austro-Ugarskom na početku rata, potom prelaz preko Albanije i na kraju proboj Solunskog fronta podvizi kakve je učinio malo koji narod. Ali slavni podvizi i istorijske zasluge neretko se zaboravljaju, kao u slučaju izdanja “Larusa” u kojem je izostavljeno

---

⁸⁹ Danko Popović, “Knjiga o Milutinu”, str. 9.

⁹⁰ Isto, str. 6.

*no srpsko učešće u Prvom svetskom ratu.*⁹¹ Prema Srbima se danas, u jeku versko-etničkog rata na prostorima bivše Jugoslavije, neprijateljski ponašaju čak i pojedini saveznici iz dva svetska rata, a biološka supstanca srpskog naroda, uništena u ta dva rata, teško se nadoknađuje.

Jedna od neizgovorenih, implicitnih poruka Milutina Ostojića glasi: Za srpskog seljaka, za običnog čoveka, za srpski narod, za svaki narod bolje bi bilo da u mnogim velikim događajima uopšte nije učestvovao. On u njima i nije želeo da učestvuje, nego ga je u nesreće terala istorijska stihija, glupost, sujeta, slavloljubivost (u partizanskom pokretu i revolucionarna, kominternovska, dogmatska svest) takozvanih istorijskih ličnosti i njihovih čankolizaca.

Glupost, sujeta, slavloljubivost, revolucionarna, kominternovska, dogmatska svest Josipa Broza Tita i njegovih čankolizaca – koji su u proleće 1945. godine naredili proboj Sremskog fronta prvenstveno radi toga *da bi naduli svoj doprinos pobedi u Drugom svetskom ratu*⁹² – ubila je Milutinovog sina Radoja, kao i trideset pet hiljada drugih boraca, među kojima je bilo mnogo za rat nepripremljenih mladića između šesnaest i dvadeset godina.

Opčinjenost istorijskim događajima, koja je komponenta ne samo partizanskog dogmatizma, ali je komponenta i ovog dogmatizma, ubila je, na Sremskom frontu, i Mihajla, sina beogradskog univerzitetskog profesora Stevana Medakovića, nosioca radnje romana Slobodana Selenića "Očevi i oci". Razlika između Radoja Ostojića i Mihajla Medakovića je samo u tome što je prvi, neobrazovan seoski momak, bio nezainteresovan za politiku, ideologiju i druge oblike društvene nadgradnje, dok je drugi, izdanak obrazovanog građanskog sloja, u proleće 1943. go-

---

⁹¹ Danko Popović, "Vreme laži", str. 137.

⁹² Isto, str. 72.

dine bio podlegao *revolucionarnom snobizmu dedinjske mladeži*.⁹³ Ocu, izrazitom antikomunisti, ostalo je samo da se vajka: *Dogmatizovani socijalizam, verovao sam, predstavlja veštačku tvorevinu i strani import, i hvata nešto kratkotrajna maha među građanskom omladinom i gospodskom decom tek kao prolazna moda. Tako je sa Mihajlom, olako sam presudio, u početku nimalo zabrinut njegovom najnovijom snobovskom izmišljotinom.*⁹⁴

Snobovska izmišljotina navela je Mihajla da se, nakon jedne svađe sa ocem, proizašle iz razlike u njihovim pogledima na svet, prijavi u Trideset prvu udarnu srpsku brigadu. Kao njen borac bio je odnesen na Sremski front, da bi tamo život ugradio u Titovo slavljublje.

---

⁹³ Slobodan Selenić, "Očevi i oci", str. 224.

⁹⁴ Isto, str. 222.

IV

ZADRUGARSKI DOGMATIZAM

Jugoslavenski komunisti su poslušnici Staljina i Kominterne bili pre Drugog svetskog rata i tokom rata, a Sovjetski Savez beše im uzor i nakon oružane etape socijalističke revolucije. Obnova i izgradnja zemlje počela je kolektivizacijom cele privrede, pa i poljoprivrede. Prve seljačke radne zadruge (SRZ) formirane su već 1945. godine, a kampanja za povećanje njihovog broja nastavila se čak i tokom Titovog sukoba sa Staljinom, kad je ideal sovjetskog modela života na jugoslovenskom nebu počeo da gubi sjaj. Krajem četrdesetih godina donedavne sitne seljake i kulake "usrećivalo" je više od šest hiljada zadruga.

Peterostruko povećanje broja SRZ godine 1949. prema 1948. godini svjedoči o opsegu kampanje. Jedan broj vjerovao je da će tako poboljšati svoj položaj. Priličan broj ulazio je u SRZ pod pritiskom svojih rođaka članova Partije (pisma vojnika, podoficira i oficira roditeljima i braći da ulaze u SRZ i slično), jedan je broj želio izbjeći otkupne obaveze, porez itd.

[...]

Pokušaj kolektivizacije sela u Jugoslaviji, dakle, nije uspio usprkos golemoj energiji i velikim sredstvima koja su uložena u taj pothvat. Seljaštvo je nekoliko godina bez

gundanja plaćalo "danak" industrijalizaciji zemlje u obliku škara cijena, naturalnih obaveza i slično, ali je dosta brzo reagiralo pasivnim otporom i smanjenjem proizvodnje. Poslije sedam-osam godina političkih napora Komunističke partije da ovlada seljaštvom (1945–1953), da ga kao "ostatak kapitalizma" likvidira, digle su se od njega ruke i vratilo se na status quo ante. Prema tome, administrativno-birokratski, pa ni bilo koji sistem nije sposoban da za svega nekoliko godina likvidira primitivnu, rascjepkanu, sitnu poljoprivrednu proizvodnju i da većinu seljaštva "prebaci" u industriju i druge izvanpoljoprivredne djelatnosti.⁹⁵

Iz navedenih konstatacija historičara Bilandžića može se zaključiti u čemu je bila suština kolektivističkog, odnosno zadrugarskog dogmatizma na početku mirnodopskog ostvarivanja socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Od autora koji su romane objavili u periodu 1985–1988. problematici o kojoj govorimo najveću pažnju je posvetio Radovan Ždrale u "Zemlji sreskih galebova". Radnja ovog romana zbiva se u vojvođanskom selu Ravnom. Progresivni meštani, koje autor naziva nebeskovcima, stalno se sukobljavaju sa reacionarima, koje Ždrale naziva kljovašima. Na početku romana sukob izbija kad su nebeskovci naumili da, u duhu svog komunističko-partizansko-proleterskog dogmatizma, crkvu svetog Dimitrija prekrste u crkvu "Slobodanka". U gužvi koja se stvorila u crkvi Kornelije Medve, seoski nadničar, staje ispred pastve i viče:

– Razumete li vi da je ovo prevrat kakvoga nije bilo otkad je sveta i veka! Nebeskovci dolaze na vlast, a silaze s vlasti kljovaši! Stari svet, kojim su vekovima upravljali kljovaši, iz temelja ćemo izmeniti! Sve u njemu prekopati,

---

⁹⁵ Dušan Bilandžić, nav. delo, str. 131.

*preorati i nanovo posaditi – da dobijemo komunizam! Komunizam, seljaci!*⁹⁶

Želeći da u svoj roman unese oneobičavanje, nešto novo, originalno, Radovan Ždrale počinje da meša realno sa fantastičnim. Kupola crkve se raspolućuje, nad glavama prestrašene svetine pojavljuje se Bog na velikom divljem vepru. Grdi pastvu zbog organizovanja puča protiv njega i nestaje.

Ovo oneobičavanje je neprirodno, neuverljivo, pa, moglo bi se reći, i neozbiljno. Originalno kao estetska kategorija tu romanu nanosi veću štetu nego korist.

Prolaze dani, komunisti obećavaju meštanima Lenjinov kukuruz, koji će rasti do neba, i pšenicu koja se više puta kosi, kao trava na livadi. Obećanja, naravno, nisu ispunjena; umesto da selo obogate čudotvornim kukuruzom i žitom, Lenjinovi učenici donose odluku da se od seljaka pokupi sav kukuruz i žito, a potom i sve drugo što se može pokupiti.

Sledi osnivanje seljačke radne zadruge, nasilna kolektivizacija, pa tajni sastanak glavnih gazda u Ravnom radi dogovora o odbrani od Sreskog Galeba i njegovih komunističkih saradnika. (Na tom sastanku jedan kulački sin, koji je poginuo na Sremskom frontu, vaskrsava i seda za sto.) Bezbroj epizoda, funkcionalnih i nefunkcionalnih, čitalac će morati da proguta pre no što stigne do vremena ukidanja prinudnog otkupa i prinudnog zadrugarstva. Zbog tih epizoda, a još više zbog neprirodne, neuverljive, smešne fantastike, Radovan Ždrale je svoj roman pretvorio u zabavno, pomalo neozbiljno sačinjenje i poprilično otupio oštricu kritike kolektivističkog, zadrugarskog dogmatizma.

---

⁹⁶ Radovan Ždrale, "Zemlja sreskih galebova", str. 16.

Branko Letić je u romanu "Povratak u tuđinu" kroz priču Cvijana Arambašića prikazao patrijarhalni svet prostodušnih, sirovih, često nemilosrdnih Krajišnika. U tom svetu neretko vlada netrpeljivost između nekih porodica i pojedinaca. Ona dolazi do izražaja u mnogim situacijama, pa i prilikom kolektivizacije seljaka. Stoga je etička i psihološka funkcija ovog romana veoma izražena. I putem jedne i putem druge portretišu se likovi i kritikuje njihov dogmatizam. Evo kako je narator prezentirao sukobe svog strica Momčila i seoskog aktiviste Žitomira Jaukovića prilikom agitacije za pretvaranje inokosnih seljaka u zadrugare:

Žitomir je ljude kroz sve gledao (kroz roditelje, braću, prošlost), samo ne kroz rad. Žrtva ovakvog njegovog gledanja bio je i moj stric Momčilo, najvredniji i najpošteniji čovjek u Glogovlju. Upitao ga Žitomir u avliji njegovoj hoće li u zadrugu. Stric mu, kivan na njega što mu je prilikom konfiskacije oduzeo dvije trećine pečalbarske muke, rekao: – Jebla te zadruga!... Na benama se lađa proba! Žitomir: – Za zadrugare nema otkupa i obaveza. Stric: – Takvom kaj ti ja ne bi htio biti gospodar, ne li slugan! Gdje neradnici gospodare, Momčilo Arambašić neće slugovati, pa morao pod ledinu! – Ovo Žitomira rasrdilo. Obrazi mu se uscrvenjeli poput pečurke bješnjače. – Ićeš, Momčilo Arambašiću, u zadrugu, bezbeli! Ovim ću te natjerati! (Lupnu se po pištolju zafutroljenom na kuku.) Radićeš na zadružnim njivama od zvjezde do zvjezde, bambadava! Ima svi u svemu da budemo jednaki! Stric (podigavši kažiprst): – Arambašići nikad nijesu bili kaj svi! Za Arambašiće si ti, da vladaš nebom i zemljom, ništa! – Žitomirove obraze spodbi smrtna bljedež. Desnica mu pade na pištoljsku futrolu. – Sad ću ti pokazati, majčicu ti kulačku, ko sam! Vi, Arambašići, smrdite mi još od Franjina vakta! – Vrat mu se nažilio modruljavim konop-žilama. Otkopčava futrolu. Stric (razdražen): Smradu ljudski!

*Ti se ne boriš za komunizam nego za komitizam! Zazulumio si po selu da bismo bježali u šume pa da na nas uzi- maš glavarine! – Žitomiru opasno zaigrali obrazni živci. Ređao bi po stricu rupu do rupe da ga njegov pratilac Ra- dan Grković nije zgrabio za pištolj-ruku.*⁹⁷

Sudar dva pogleda na svet, dva mentaliteta – patri- jarhalnog čoveka, seoskog kolenovića, i dojučerašnjeg ni- kogovića, u vreme radnje romana osionog socijalističkog aktiviste – u navedenoj epizodi jasno je ocrtan. Obojica su u svom rezonu kruti, iracionalni, puni predrasuda. Momči- lo je prožet latentnim, razuđenim patrijarhalnim, a Žitomir mnogo žešćim komunističkim, kolektivističkim, zadrugar- skim dogmatizmom.

Naslovima što se nižu između uvodnog i zaključnog poglavlja ove studije želeli smo da ukažemo na glavne oblike dogmatizma koji su predmet naše pažnje, te je na- slov četvrtog poglavlja “Zadrugarski dogmatizam”. No ov- de imamo priliku da osvetlimo još neke oblike kolektivistič- kog dogmatizma iz perioda obeleženog (ali ne i u potpu- nosti prožetog) zadrugarstvom. Dakle, iz perioda neposre- dno nakon Narodnooslobodilačkog rata.

U romanu Milenka Vučetića “Otimanje sreće” opisu- je se život neposredno nakon pomenutog rata, ali ne u selu, nego u gradu. U Beogradu. Tu, dabome, nisu aktu- elni prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda i nasilno za- drugarstvo. Umetnost je tu jedan od predmeta pažnje no- vih vlastodržaca. Primitivni, dogmatizovani, oni su alergi- čni na svaki oblik umetničkog izražavanja koji se ne ukla- pa u socijalistički realizam. No da bi se svetu prikazali kao demokrati, dopuštaju rad dramske grupe “Epicentar”, koja nastoji da oživi duh predratne avangarde. Zbog toga će ona uskoro biti podmuklo razorena.

---

⁹⁷ Branko Letić, “Povratak u tuđinu”, str. 70–71.

Već iz ove sažete prezentacije fabule “Otimeanje sreće” vidi se da je taj roman kao celina antidogmatsko delo, jer njegova radnja razotkriva ćud dogmatika stasalih po šumama i gorama. No Vućetićevo najjaće oruđe u kritici dogmatizma koji je u jugoslovenskom društvu dominirao neposredno nakon Narodnooslobodilaćkog rata su eksplisito iskazane refleksije pripadnikâ i protivnikâ vlastodržaćkog sloja. Navešćemo neke.

*Poštena inteligencija je sasvim dezorijentisana, veli jedan od dogmatizovanih pristalica nove vlasti. Upotrebnâ dozvola Uprave grada, to znaći i legalnost. A u umetnosti je, ja, ilegalno sve što se opire socijalistićkom realizmu.*⁹⁸

*Ruska ekonomija će opstati zbog zlata uprkos svim proraćunima mizerne Engleske, kađe gospodin Tadija. Ona opstaje jedino na slepom zanosu naroda, kađe gospodin Dušan. To se vidi i kod nas, kađe gospodin Tadija. Nama, ipak, tog zanosâ koji mođe dugo da nadjaća krćanje praznih creva, kađe gospodin Dušan. Boljševićka promućurnost i tu raćuna na tajno oruđe, kađe gospodin Tadija. Ima li ga? pita gospodin Dušan. Kad polet splasne, Staljin će izmisliti spoljne opasnosti ili će izvesti unutrašnje promene koje ništa ne menjaju, kađe gospodin Tadija.*⁹⁹

Zanos naroda, splašnjavanje poleta, spoljne opasnosti, unutrašnje promene koje ništa ne menjaju – sve su to rekviziti kominternovsko-staljinistićke stvarnosti dobro poznati i nama, iz doba titoizma, ćak i iz godina nakon Titove smrti. Neki postepeno gube moć, a nekima (spoljnim opasnostima i unutrašnjim promenama koje ništa ne menjaju) vlastodršći i dalje zamazuju oći neobrazovanom, lakovernom, unesrećenom narodu.

---

⁹⁸ Milenko Vućetić, “Otimeanje sreće”, str. 11.

⁹⁹ Isto, str. 66–67.

Revolucija nije naturalni izlet ni naturalni bal i ima i svoju bolnu stranu, kaže Španac. Vreme je da stanete s metodama koje nam štete, kaže Beli. Prevedi ti to meni na jezik prakse, kaže Španac. U obračune s reakcijom ubuduće ćemo ulaziti otvoreno i pošteno i bitke ćemo voditi sredstvima primerenim socijalističkoj vlasti, kaže Beli. Fraza, kaže Španac. Tamo gde ima oružja, letaka, ćelija, tamo gde se prave špijunski punktovi, radićemo kako se jedino i može i kako se radi u celom svetu. Ali, tamo gde se samo gundā, gde se opanjkava režim smrdljivim građanskim naklapanjima, gde se o nama prazno misli i prazno govori, delovaćemo političkim metodama, kaže Beli.¹⁰⁰

A te političke metode su, kao što znamo, bile razne forme ispiranja mozga, partijske obaveze, pohvale i kazne, kategorije moralno-političke podobnosti prilikom zapošljavanja, napredovanja u službi, rešavanja stambenih problema, organizovanja izložbi ili objavljivanja knjiga, kao i drugi oblici stimulisanja podobnih, odnosno šikaniranja nepodobnih članova dogmatizovanog društva.

Socijalizam će zaribati zbog onih koji misle da ga grade a ne samo zbog onih koji hoće da ga sruše, kaže Crni.¹⁰¹

Zaribao je! Tome su doprineli i oni koji su nastojali da ga grade i oni koji su nastojali da ga ruše. Najviše je tome doprinela njegova neprirodna, nasilnička, dogmama armirana ideologija i praksa. Ljudi nisu mravi, svaki je drugačiji od ostalih, svaki želi da na svoj način ostvari vlastitu sreću, a u socijalizmu su svi, ili gotovo svi pripadnici zajednice bili neprirodno, nasilnički uniformisani, pretvoreni u sredstva za ostvarivanje "viših ciljeva".

Na kraju ovog navođenja refleksija što nose u sebi kritiku pojedinih dogmi i ponašanja zloćudnih dogmatika

---

¹⁰⁰ Isto, str. 98–99.

¹⁰¹ Isto, str. 101.

prenećemo reči koje – iako se radnja romana zbiva sredinom četrdesetih godina, a sam roman je pisan sredinom osamdesetih – anticipiraju neke događaje i procese koji se u našem svetu odvijaju sada, početkom devedesetih.

Živimo u vremenu verskih i nacionalnih euforija i ekstaza, u suludom dobu verskih i nacionalnih pobuna, i politički banditizam zato nosi najopasniju zastavu, zalutalu u naše dane iz nekih davnih noći. Nacionalne i verske zaslepljenosti, umotane obično u lažne slobodarske i oslobodilačke ideje, prožete separatističkim ciljevima, haraju poput kuge i čupaju utrobu poput kolere a magičnom moći privlače ljude, naročito omladinu, preteći da XX vek pretvore u srednjovekovni mrak.¹⁰²

Proročanske reči! Šteta što ih nisu upoznali politički lideri pre nego što su zajahali talase nacionalne, verske i separatističke euforije zaslepljenih slojeva društva i krenuli u uništavanje svega što je na prostorima bivše Jugoslavije tokom proteklih decenija stvoreno.

---

¹⁰² Isto, str. 193.

V

INFORMBIROVSKI DOGMATIZAM

Informacioni biro komunističkih i radničkih partija, skraćeno: Informbiro (IB), osnovan je u Varšavi krajem septembra 1947. godine, radi razmene iskustava i koordinacije delatnosti ovih partija. Neko vreme sedište mu je bilo u Beogradu, a 1948. premešteno je u Bukurešt. IB se, nakon šteta koje je, kao i sve druge staljinističke organizacije, počinio u međunarodnom komunističkom i radničkom pokretu, ugasio aprila 1956. godine.

U sklopu priprema hladnog rata s obje strane Staljin i vrhovno rukovodstvo sovjetske države i Partije riješili su potkraj 1947. godine da učine odlučan korak prema dominaciji nad Jugoslavijom. To se desilo u vrijeme opasnog zaoštavanja odnosa između SSSR-a i Zapada, što će ubrzo dovesti do formiranja dvaju antagonističkih blokova i do veoma napete situacije pune opasnosti od izbijanja novog svjetskog rata. U sklopu toga su i Staljinova nastojanja da stvori lager socijalističkih zemalja i osigura potpunu kontrolu nad vanjskom politikom i unutrašnjim razvitkom socijalističkih zemalja. Ostvarivanje te kontrole i usmjeravanje razvitka u tim zemljama započelo je prvog dana nakon njihova oslobođenja od fašističkih režima i neprestano se učvršćivalo. Ali kurs dominacije nad Jugo-

slavijom nije se mogao provesti jer je – a to je i razumljivo – od prvog dana naišao na otpor. Naime, Jugoslavija je bila zemlja na čijem je čelu stajalo rukovodstvo revolucije, rukovodstvo Komunističke partije, inspirirano komunističkom etikom koja se nije mogla pomiriti s dominacijom kao odnosom među komunistima. Među partijama, kako su to shvaćale vođe jugoslavenske Komunističke partije, mora vladati duh otvorenosti, jednakosti, internacionalističke solidarnosti, dobronamjernosti. Sumnjičavost, zlonamjernost, dominacija među komunistima za njih je bila nezamisliva. To su bili odnosi starog klasnog društva. Po toj etici i odnosi među zemljama kojima su na čelu komunisti mogu biti samo bratski i ravnopravni.¹⁰³

Tako to izgleda u studiji jednog historičara i politologa. Oni koji možda površnije razmišljaju, koji se jednostavnije izražavaju, događaje iz 1948. godine tretiraju kao sukob dvojice sujetnih, vlastoljubivih, dogmatizovanih komunističkih diktatora: Josifa Visarionoviča Staljina i Josipa Broza Tita. Sukob je najpre tinjao, potom se u partijskim kuloarima razgorevao, da bi na kraju buknuo.

Na sjednici Informbiroa 28. VI 1948. godine KPJ je osuđena za niz “teških grijeha”.

Optužena je da je pošla “...putem otcjepljenja od jedinstvenog socijalističkog fronta protiv imperijalizma, putem izdaje stvari međunarodne solidarnosti radnog naroda i putem prelaska na pozicije nacionalizma” i da je CK KPJ “...isključio sebe i KPJ iz porodice bratskih komunističkih partija, iz jedinstvenog komunističkog fronta, te se poziva članstvo KPJ da smjeni CK i da istakne “novo internacionalističko rukovodstvo KPJ”.

Sutradan je CK KPJ u stotinama hiljada primjeraka u štampi objavio potpun tekst Rezolucije i svoj odgovor,

---

¹⁰³ Dušan Bilandžić, nav. delo, str. 152.

*što je postalo najveći politički događaj i senzacija u svijetu, ne samo toga dana već mjesecima i mjesecima.*¹⁰⁴

Neki članovi Komunističke partije Jugoslavije, godinama vaspitavani u duhu ljubavi prema Sovjetskom Savezu, njegovoj Partiji i drugu Staljinu, nisu bili u stanju da ignorišu poziv iz Rezolucije Informbiroa. Počeli su da kritikuju rukovodstvo svoje partije i države – i odmah se obrelu iza brave. Ni slutili nisu kakva ih iskušenja očekuju na Golom otoku, pa i u nekim drugim, manje “slavnim” Titovim mučionicama.

Pobornici Rezolucije Informbiroa i njihovi nemilosrdni mučitelji bili su zadojeni istim komunističkim, još živim kominternovskim dogmatizmom. Glavna dogma tog skupa paklenih shvatanja beše geslo: *Ko nije sa nama, taj je protiv nas!* A ko je protiv nas, valja se s njim obračunati onako kako bi se on s nama obračunao da mu se pruži prilika. Takvo shvatanje “krasilo je” i jedne i druge komunističke fanatike, te je ovo poglavlje umesto sadašnjeg naslova moglo da nosi i naslov “Antiinformbirovski...” ili “Golootočki dogmatizam”. No sukob o kome govorimo poznat je prvenstveno po Rezoluciji Informbiroa i po stradanju informbirovaca, pa je taj prepoznatljiv pojam ušao i u naslov ovog poglavlja.

Staljinove i Titove pristalice bile su, dakle, prožete istim dogmatizmom, a razlika među njima bila je samo u shvatanju organizacije, liderstva, ravnopravnosti, solidarnosti, nacionalizma, internacionalizma i drugih aspekata međunarodnog komunistikog pokreta.

Informbirovsku tematiku već duže vreme obrađuju i istoričari, i publicisti, i sami sužnji sa Golog otoka i drugih punktova Titovog Arhipelaga Gulaga, i romansijeri. Ovi poslednji, rekli bismo, najupečatljivije.

---

¹⁰⁴ Isto, str. 156.

Pored vrlo izraženog psihološkog i kritičkog analiziranja staljinizma kao pogleda na svet, u romanima sa temom Informbiro prisutno je još jedno vrlo važno stvaralačko određenje koje nije stavilo u sumnju brojnu istorijsku, memoarsku i publicističnu literaturu u ovoj temi, ali je nedvosmisleno pokazalo da ta vrsta literature po svojoj prirodi više konstatuje i opisuje stvarnost nego što je analizira pa joj zbog toga često izmiču unutrašnji slojevi činjenica. Sa književnim prikazom bitno je drugačije jer umetničko poimanje nekog problema podrazumeva posebnu dubinu i magičnu estetsku osetljivost, koja istorijski trenutak i sudbinu pojedinaca stavlja u univerzalne relacije.¹⁰⁵

Paklena sudbina informbirovaca plastično je prikazana u romanu Miodraga Ćupića "Đavolji trougao". Glavni lik tog romana, Dukljan Petrović, mlad pilot, trebalo je da sa nekim drugovima ode u Rusiju na obuku. Ali 28. juna 1948. godine u Domu ratnog vazduhoplovstva piloti saznaju da je objavljena "Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija" i da se njihovo školovanje u Rusiji odlaže. Uveče je Dukljan Petrović svom cimer-kolegi rekao:

Vala su mogli Staljin i Tito da se ne svađaju dok mi ne odemo u školu i završimo je.¹⁰⁶

Te su ga reči veoma skupo koštale. Cimer-kolega ga je, naime, prijavio višem oficiru, te se Dukljan obreo u zatvoru. Najpre u Staroj Gradiški, potom u Bileći, najzad i na Golom otoku, "biseru" Titovog mini Arhipelaga Gulaga.

I kad bi Dukljanov kažnjenički put bio šturo opisan, "Đavolji trougao" bio bi kao celina antidogmatsko delo. Ali čitalac tog romana gotovo na svakoj stranici nalazi potre-

---

¹⁰⁵ Milivoje Marković, "Preispitivanja – Informbiro i Goli otok u jugoslovenskom romanu", str. 29.

¹⁰⁶ Miodrag Ćupić, "Đavolji trougao", str. 9.

sne opise patnje kažnjenika tako reći ni zbog čega – za-
pravo, zbog neljudskog golotočkog dogmatizma.

Dukljan Petrović se ne zadovoljava samo opisiva-
njem patnji pod nebom lepog Jadrana. On pokušava da
iznađe korene nečovečnog ponašanja dželata koji su pre
formiranja Golog otoka bili drugovi onih na kojima se sada
iživljavaju. Koreni zla su, po Dukljanu, u karakteru *homo
balcanicus*.

*Razmišljao sam mnogo o tome. Zar se za vrijeme ra-
ta kod nas nije dogodilo poklanje kakvo svijet ne pamti,
bratoubilački rat, srazmjerno broju stanovnika – najveći u
istoriji čovječanstva? I sutra bi moglo sve da se ponovi.
Ne treba nam niko sa strane. Dovoljni smo mi jedni drugi-
ma. Kad pokrenemo staru bratsku mržnju i kad isučemo
noževe, biće leleka do neba. Crvene rijeke provreće našom
domovinom. Od dvadeset dva miliona neće ostati ni polo-
vina, jer je samoubijanje naš specijalitet. Eto razjašnjenja
za Goli otok, Bileću, Staru Gradišku, a i za ono otprije.¹⁰⁷*

Augustin, nesrećnik čiju paklenu sudbinu čitalac pra-
ti u romanu Dragana Kalajdžića "Otok gole istine", jedan
je od mnogih golotočkih mučenika koji su spas tražili, pa
i nalazili, u domenu vlastite moralnosti i psihološke čvrsti-
ne. Pitajući se, nakon svega proživljenog, kako je izdržao
torture primitivnih sadista na Otoku, on odgovara:

*Jednostavno, vrlo lako: imao sam sreću da su moje
fizičke osobine bile dobre, te da sam i u najtežim prilika-
ma tvrdo znao da sam ljudsko biće! Ako se tome doda da
sreća uglavnom služi onima koji stopala pretpostavljaju
koljenima, to bi bilo sve. Onda, ukoliko vas jedni proglase
"psetom ko je treba zatući", za druge ste upravo zbog to-
ga "čovjek koji treba živjeti". One za koje ste PAS, pod-
nosite uz pomoć onih za koje ste ČOVJEK. Oni koji vas ki-*

---

¹⁰⁷ Isto, str. 54.

*nje, muče i zlostavljaju – ako to podnosite ljudski – osjećaju se umanjeni za zlo koje vam nanose.*¹⁰⁸

Naravno, sve je to bilo daleko od jednostavnosti i lakće, što ih je sam Augustin kao retoričku frazu uneo u repliku iz koje smo citirali odlomak. Sve je to bilo teško, veoma teško, poput kamena koji i danju i noću pritiska telo, karakter, psihu.

*Svašta može čovjek istrpiti, preživjeti – ako zna smisao. Ali mi na Otoku ne samo da nismo znali smisao, mi smo znali da sve skupa nema nikakvog smisla. I danas, kad je sve prošlo, znamo da je bilo besmisleno. To treba izdržati.*¹⁰⁹

Ako informbirovci nisu znali smisao mučenja kojima su bili podvrgnuti, Titovi golotočki dogmatici su znali zašto ponižavaju i satiru svoje žrtve. Trebalo je tvrdoglave Staljinove pristalice “prevaspitati”, ili, kako se to danas kaže, propustiti kroz proceduru pranja mozga. U “Otoku gole istine” ta pranja su prikazana na razne načine, pa i putem Augustinovih beležaka. Navodimo jednu od njih.

Još mi zvuči u ušima:

*– Biti dobar član političke partije, odan, potpuno vjerovati u tu partiju, to znači: ne postoje objektivne činjenice, nema apsolutne istine, postoji samo ono što je korisno za partiju koje si član!*¹¹⁰

Rečeno je da se dokumentarni kvalitet romana može ostvariti i bez dokumenata. Navedeni citat je primer te vrste dokumentarnosti. Možda nikad neće biti objavljena knjiga o Golom otoku bogata dokumentima – većinu golotočkih dokumenata titoistički zlikovci zacelo su uništili –

---

¹⁰⁸ Dragan Kalajdžić, “Otok gole istine”, str. 79.

¹⁰⁹ Isto, str. 88.

¹¹⁰ Isto, str. 89.

ali su svedočenja golotočkih mučenika vrlo uverljivi dokumenti.

Etička, psihološka i dokumentarna funkcija najjača su sredstva kritike dogmatizma u romanima o Golom otoku. Čupićev "Đavolji trougao" i Kalajdžićev "Otok gole istine", zajedno sa "golotočkim" romanima objavljenim pre i posle perioda koji je vremenska odrednica našeg istraživanja, nedvosmisleni su argumenti za ovu tvrdnju.

VI

SAMOUPRAVNI DOGMATIZAM

Možda bi bilo ispravnije da naslov ovog poglavlja glasi: "Dogmatizam (ili dogmatizmi) samoupravnog perioda". No svaki naslov se po pravilu dobija uprošćavanjem veze dvaju ili više pojmova, da bi bio što kraći i upečatljiviji, pa ovo pravilo važi i za naslove poglavlja naše studije. Nijedan nije sasvim adekvatan, ali se, verujemo, iz svakog može zaključiti o čemu je reč u poglavlju kome je on na čelu.

Od 1950. do 1990. godine u jugoslovenskom društvu egzistirale su gotovo sve komunističke dogme koje su na ovim prostorima vedrile i oblačile u prethodnim periodima, ali je samoupravni sistem imao i specifične dogme, koje su bile samo njegovo obeležje. Edvard Kardelj, Titov glavni ideolog, u "Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja" naveo je šest stubova samoupravnog dogmatizma – naravno, on u njima nije video ništa dogmatsko – šest oblasti društvenog života u kojima su se ispoljavale osnovne karakteristike *demokratskog pluralizma samoupravnih interesa*.

Prva takva oblast je udruženi rad u svim svojim vidovima i u povezanosti sa svim oblicima ličnog rada seljaka, zanatlija, slobodnih profesija itd. A ti interesi radnika

i drugih radnih ljudi – zasnovani na njihovom položaju i odnosu prema uslovima, sredstvima i plodovima rada i stvaranja – demokratski se izražavaju u obliku radničkog samoupravljanja u svim domenima društvenog rada.

Druga oblast su interesi radnih ljudi i građana na području društvenih delatnosti kao što su zdravstvo, socijalna politika, obrazovanje, nauka, kultura i druge oblasti takvih širih zajedničkih interesa samoupravljača, odnosno građana. Ova oblast samoupravnih interesa demokratski je organizovana u obliku samoupravnih interesnih zajednica.

Treća oblast su interesi građana koji se odnose na njihove životne uslove i na životne uslove njihovih porodica u mestu stanovanja. Ovu oblast pokrivaju samoupravne mesne zajednice i samoupravne komune.

Četvrta oblast su specifični interesi narodâ i narodnosti, koje obezbeđuje samoupravna samostalnost republika i autonomnih pokrajina i demokratski odnosi u sistemu federacije.

Peta oblast je stvaralačka aktivnost socijalističkih društvenih snaga u domenu ideologije i opšte politike. Ta aktivnost se u sistemu samoupravnog pluralizma, odnosno samoupravne demokratije izražava u specifičnoj ulozi društveno-političkih i drugih društvenih organizacija.

Šesta oblast su najrazličitiji vidovi izražavanja zajedničkih društvenih interesa o kojima se odluke donose u demokratskim organima delegatskog sistema, odnosno u organima državne vlasti i opšteg društvenog samoupravljanja, to jest u skupštinama društveno-političkih zajednica i u organima koji su njima odgovorni. Taj sistem izgrađuje se na bazi delegatskog sistema koji izvire iz osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica svih pomenutih oblasti društvenog samoupravljanja.

Svaka od ovih oblasti samoupravnih interesa predstavlja, dakako, složen demokratski sistem za sebe. Načel-

*no uzev, sve one zasnivaju se na odlučujućoj ulozi osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, a ne na hijerarhiji tehnološke organizacije rada, odnosno poslovanja. Upravo to i omogućuje neposredni uticaj samoupravljača na sve oblike društvenog odlučivanja – ličnim izjašnjavanjem ili direktnim uticajem na delegacije koje su im odgovorne.*¹¹¹

Oni koji su živeli u periodu jugoslovenskog samoupravljanja znaju kakve su bile razlike između ovih institucionalizovanih ideja i konkretnih društvenih procesa. Ponešto se o tim razlikama može saznati i iz romana objavljenih u periodu 1985–1988. Ali ne mnogo. Specifične samoupravne dogme nisu bila tako upečatljive, jake i štetne da bi ljude satirale, da bi piscima i drugim kritičarima društva bile trn u oku, nezaobilazna preokupacija. Čak i oni autori koji su u romanima obrađivali probleme iz perioda samoupravljanja nisu se mnogo bavili samoupravnom praksom, pa ni samoupravnim dogmatizmom. Naime, iako je samoupravljanje obuhvatalo sve oblike društvenog života, najkonkretnije se ispoljavalo u privrednim organizacijama i nekim ustanovama. A tamo nije bilo mnogo romansijera. Zato su oni u romanima sa savremenom tematikom više kritikovali devijantno ponašanje pojedinih političkih moćnika i tehnobirokratskih karijerista – prepoznatljivih u svim socijalističkim društvima – nego konkretne oblike specifičnog samoupravnog dogmatizma.

Recimo, zbog dogme o samoupravljanju kao sistemu u kome radni ljudi istinski upravljaju preduzećima u kojima su zaposleni, štrajkovi nisu bili priznati kao legalno sredstvo borbe radnika za ostvarivanje nekih prava i boljitaka. Govorilo se: Neće, valjda, radnici štrajkovati protiv sebe samih. Kad su radnici shvatili da preduzećima ne

---

¹¹¹ Edvard Kardelj, "Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja", str. 89–90.

upravljaju oni, nego politički i tehnomenadžerski birokrati, počeli su, bar ponegde, da organizuju štrajkove. Ti štrajkovi nisu literarno obrađeni u savremenom jugoslovenskom romanu.

Navešćemo još jedan primer štete koju je radnim ljudima, društvu u celini, naneo samoupravni dogmatizam.

Svojevremeno čuveni Zakon o udruženom radu (ZUR), Kardeljevo čedo i Titovo kumče, iziskivao je cepanje preduzeća na mikroceline, takozvane osnovne organizacije udruženog rada. Zbog ove "zurovske logike" samo u računovodstvima preduzeća i ustanova bila je, prema nekim analizama, zaposlena čitava armija novih činovnika. Onih, dakle, koji, da nije donesen ZUR, ne bi trošili supstancu društva sedeći u kancelarijama.

Takvi fakti romansijerima ili nisu bile poznati ili im se nisu činili upotrebljivim kao književna građa. Jer nisu onako direktno, vidljivo, kobno uticali na sudbine pojedinaca kao neke druge zablude socijalističkih ideologa.

U svakom slučaju, samoupravni život još nije detaljno obrađen u savremenim jugoslovenskim romanima. S obzirom na nove bure kroz koje prolaze bivši i sadašnji jugoslovenski narodi, s obzirom na to da se na Balkanu, kako reče Čerčil, proizvodi više istorije nego što su proizvođači u stanju da apsorbuju, možda samoupravni život, i samoupravni dogmatizam, literarno nikad neće biti detaljno obrađen.

A kako je obrađen u romanima koje smo mi dužni da proanaliziramo, videće se iz celina što slede.

Dok se komunistička dogma o bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti u Narodnooslobodilačkom ratu i neposredno nakon njega ostvarivala u uslovi-
ma monolitizma, poleta i idealizma većine građana, u samoupravnom periodu nju je počeo da nagriza sve bujniji, mada još prikriven nacionalizam u pojedinim sredinama.

Naročito je naglo bujao na Kosovu, gde albanski šovinisti nikad nisu bili zadovoljni statusom jugoslovenskih građana, nego su želeli da budu građani Albanije. U drugim državama vlasti se energično bore protiv separatizma, a u Jugoslaviji su samoupravni ideolozi – ostajući na liniji dogme o bratstvu i jedinstvu – smatrali da će sve probleme rešiti *samoupravna samostalnost republika i autonomnih pokrajina*.¹¹² Tu zabludu samoupravnih dogmatika vešto su iskoristili podmukli separatisti albanske narodnosti.

Neke aspekte političke situacije na Kosovu početkom sedamdesetih godina prikazao je Vuk Drašković u "Ruskom konzulu". Jedan od likova tog romana, Ljubo Popović (koji se u opsesivnoj averziji prema albanskim šovinstima i separatistima poistovetio sa Ivanom Stjepanovičem Jastrebovom, ruskim konzulom u Prizrenu i Skadru krajem devetnaestog veka, velikim prijateljem Srba i neprijateljem turskih i arnautskih zulumčara), gine od metka ispaljenog iz puške neprijatelja Jugoslavije. Ljubova supruga Milica zahteva na sahrani da se sa mrtvačkog kovčega skine zastava Jugoslavije, zemlje koja je kosovskim Albancima majka, a Srbima maćeha, ali Ljubov otac Mijat, bivši partizan, borac Prve proleterske brigade, komunistički dogmatik, i dalje veruje da u Titovoj državi vlada bratstvo i jedinstvo, pravda i zakon, da će narodna vlast pronaći i kazniti krivce.

Mijat nije bio u stanju da shvati da je u samoupravnom periodu i sam tvorac Jugoslavije Josip Broz Tito, dopuštajući da se republike osamostale, nacije i nacionalne manjine opiju nacionalizmom, počeo da razgrađuje svoju tvorevinu. On to možda nije učinio svesno, svojevolejno, nego pod uticajem nekih svojih prepredenih saradnika, u prvom redu Slovenca Kardelja i Hrvata Bakarića. Oni su znali da Tito ne želi raspad socijalističke samoupravne

---

¹¹² Isto, str. 89.

Jugoslavije, zacelo ni sami nisu želeli njen raspad, već samo bolju poziciju svojih naroda u odnosu na poziciju srpskog naroda, najbrojnijeg u zemlji. (Mišljenja historičara i politikologa o njihovim pravim namerama su podeljena.) Do kakvog su ishoda doveli procesi započeti u vreme tvoraca titoističke Jugoslavije, vidimo danas.

Tragično nesnalaženje nekadašnjih Titovih boraca, zaluđenih kominternovskim dogmatizmom i njegovim šumskim, partizanskim derivatom, u vreme u kome su ti dogmatizmi počeli da kopne, gube moć, prikazano je i u nekim epizodama romana Živojina Pavlovića "Lov na tigrove".

Aljoša Jotić, narator pomenutog romana, za smrt duševno poremećene majke okrivljuje oca, a 1968. godine, za vreme studentskih demonstracija u Beogradu, sukob između osetljivog sina i brutalnog oca, revolucionarnog dogmatika, još više se rasplamsava. Sin napušta oca i odlazi na planinu Goleš, gde se zapošljava kao kelner u hotelu "Dijana". Pet godina kasnije otac će u istom hotelu izvršiti samoubistvo. Još kasnije, u aprilu 1980. godine, sin će, zamišljen nad pokušajima nekih preživelih starih vukova da sebi potčine stvarnost novog vremena, u svoj dnevnik zapisati:

Odjednom sam shvatio da je to davno doba – godine ratnog krvarenja, nacionalizacije zemlje i agrarne reforme, razvlašćenja buržoazije, obaveznog otkupa i nasilne kolektivizacije sela – bilo doba njihovog jedinog životnog smisla (Uče, Vuka Babića; mog pokojnog oca). I da najveće patnje koje su zadavali jedni drugima nisu odlučujuće u njihovom opredeljivanju prema srži samog života: za njih, smisao života predstavljali su oni sami – legionari svet-skog komunističkog pokreta. Ujedinjeni narkotičnim snom, snom o sopstvenoj mesijanskoj ulozi u istoriji koja danas liči na ludilo ispunjeno kricima nedužnih žrtava i besnom

*osvetom ostrvljenih pobednika (kao u iranskoj revoluciji ajatolaha Homeinija), oni su se nalazili nasuprot celom svetu koji nije bio sazdan od njihovih istomišljenika, i njihov cilj je bio i ostao sadržan u uništenju tog sveta – sveta socijalnih nejednakosti ali radosti stvaralaštva i gotovo neograničenih individualnih mogućnosti u galaksiji bele civilizacije što počiva na visokoj organizaciji i hijerarhiji vrednosti. Iz usrećiteljskih namera (svakodnevnom praksom degradiranih na otmicu tuđih materijalnih dobara), oni su se bez dvoumljenja predavali surovosti i krvološtvu, ali ja ne verujem da su ih njihovi postupci (koji su optimističku nadu u bolju i lepšu budućnost obezvređivali proizvodnjom beznađa sred sumorne svakidašnjice) bacali u moralne dileme čije ih je kancerozno bujanje dovelo na rub tragizma. Međutim, moguće je da im je čud istorije nepredvidljivim paradoksima i nemilosrdnim obrtima najednaka osnove životnog smisla. Zato sam stekao utisak da česta preobraćanja pobednika u žrtvu, vernika u jeretika, a slavljenoj vladaoca u bespravnog roba, uistinu jesu uzročnici ne samo pojedinačnih drama, no i masovnih tragedija.*¹¹³

Školski primer eksplicitne kritike političkog, tačnije rečeno revolucionarnog dogmatizma u vreme umiranja revolucije, mogli bismo konstatovati nakon ovog citata.

Kritika generacije sinova upućena na račun (dogmatizovanih) očeva u Pavlovićevom romanu može se uočiti na nekoliko, a u "Topoli na terasi", Milisava Savića, na mnogo mesta. "Topola" je najzanimljivija u središnjem delu, u kome su detaljno oslikane studentske demonstracije u Beogradu, početkom juna 1968. godine. Te demonstracije su jedna od najtamnijih mrlja samoupravne Jugosla-

---

¹¹³ Živojin Pavlović, "Lov na tigrove", str. 85–86.

vije i njenog Najvećeg Sina. Koji istovremeno beše i njen otac.

U "Topoli na terasi" sa mnogih stranica izbija žestoka kritika titoističkog, socijalističkog, samoupravnog dogmatizma. Nahranjeni njime, Titovi kerberi su kevtali o slobodi, demokratiji i socijalnoj pravdi, a u društvenoj svakodnevicu su praktikovali neslobodu, totalitarizam, socijalne anomalije. Na to je glavni junak i narator romana Andrija, zvani Lepi, jedan od vođa studentskog pokreta, svoje kolege podsetio već u prvim satima demonstracija. Mešajući revolucionarne stavove i lične frustracije, on je sa vatrogasnog kamiona-cisterne, koji su studenti oteli od milicije, vikao:

*Posla nema, a neki zgrću milione. Mi preskačemo doručak, jedemo splačine, klot pasulj, a drugi se debljaju kao svinje (mislio sam na Tanjinog frajera koga sam video kod "Mažestika"). Mi stojimo na jednoj nozi u autobusu, a neki se za državne pare šeću po belom svetu i voze "mercedesima" (taj beli "mercedes", Be-Ge registracije 150-982, nije mi izlazio iz glave). Mi stanujemo u prljavim, smrdljivim sobama, a pojedinci imaju po nekoliko ogromnih stanova, vile u banjama...*¹¹⁴

Studenti, vaspitavani i obrazovani u okrilju Titovog i Kardeljevog socijalističkog samoupravnog sistema, šezdeset osme godine nisu bili u stanju da sagledaju dublje korene svojih nevolja i nesreće celog jugoslovenskog društva. Oni su, doduše, klicali protiv socijalističkih kneževa i birokratije, ali su listom bili za Tita, Partiju i samoupravljanje. Za Tita, socijalističkog cara, Partiju, košnicu političke birokratije, i za samoupravljanje, titovsko-kardeljevsku utopističku ujdurmu.

Tito, njegov socijalizam, njegova Partija, njegovo samoupravljanje, najpre su perfidno pokušali da potkupe

---

¹¹⁴ Milisav Savić, "Topola na terasi", str. 166.

pojedine šezdesetasmaške vođe – koji su se, opet, nadali da će institucije sistema uspeti da reformišu iznutra – pa je, recimo, popularni Vlada Junski postao glavni i odgovorni urednik lista “Student”, a njegov drug Andrija Lepi direktor Studentskog doma kulture. Ali kad su kerberi komunističko-samoupravnog Makijavelija shvatili da su istaknuti šezdesetasmaši neukrotivi idealisti, počela su šikaniranja.

Od demonstracija bilo je prošlo malo više od godine dana. Već su bili počeli obračuni s – kako su političari govorili – ekstremistima studentskog pokreta. Uhapšeni studenti su osuđeni na prilično visoke kazne zatvora. Pripreman je novi, strožiji krivični zakon. Poveden je postupak za odstranjivanje profesora-filozofa iz nastave, koji su, eto, tako ozvaničeni kao idejni pokretači studentskog bunta.¹¹⁵

Vlada Junski smenjen je sa mesta glavnog i odgovornog urednika “Studenta”, a uskoro je i Andrija Lepi došao na red za odstrel. Povod beše zbirka pesama “Lakrdijaši i pevači”, koju je objavilo izdavačko odeljenje Studentskog doma kulture. U Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije direktoru Doma, koji ujedno beše i urednik pomenute zbirke, saopšteno je da je to opasna knjiga. I zbog nekih stihova u njoj i zbog toga što je njen autor potrčko izvesnih opozicionih grupa. A u Francuskoj, kamo je otputovao, kleveće Jugoslaviju, govoreći kako u njoj nema slobode. Drug iz Centralnog komiteta pružio je Andriji, kao perspektivnom mladom rukovodiocu, pojas za spasavanje: predložio mu da Programski savet Studentskog doma kulture “samoupravno” donese odluku da se pesnička zbirka, zbog uočenih tehničkih, u prvom redu korektorskih grešaka, povuče iz prodaje.

---

¹¹⁵ Isto, str. 230.

Međutim, Andrija Lepi – koga je zbog oportunističkog ponašanja već prezirao donedavni idol i drugar Vlada Junski – ponovo je postao onaj stari Lepi, etičan i hrabar, kakvog su studenti poznavali za vreme junskih demonstracija, te je na sastanku Programskog saveta izjavio kako u zbirci pesama ne vidi ništa sporno.

Zaplašeni članovi Programskog saveta su ipak, većinom glasova, doneli odluku da se inkriminisana zbirka povuče iz prodaje. A Radnički savet je doneo odluku da se knjižica uništi. Članovima ovog samoupravnog organa zacelo nije palo ni na kraj pameti da tom odlukom negiraju dogmu o samoupravljanju kao sistemu koji perspektive slobode *otvara neuporedivo šire nego što ih je ikad mogao da otvori bilo koji demokratski sistem u dosadašnjoj istoriji čovečanstva.*¹¹⁶

Pomenuta odluka Radničkog saveta, donesena pod prinudom, nije zaustavila represivni mehanizam koji je pokrenulo političko čudovište na višem nivou. Andrija Lepi priča:

Naš pravnik mi je, u prolazu, šapuno da se u Domu od jutros movaju inspektori Službe društvenog knjigovodstva i prevrću svaki računčić i priznanicu. Tu je i pravobranilac samoupravljanja, koji je već utvrdio da neki pravilnici nisu urađeni kako treba, što mu daje za pravo da predloži da se u Domu uvedu prave mere. Iz Zajednice kulture su upozorili da će Dom ostati bez dotacija.

*Dobro sam razumeo pravnika, koji je verovatno prenosio nečiju poruku: bolje je da podnesem ostavku nego da Kući u kojoj radim pravim nepravilike.*¹¹⁷

Bivši buntovan student je, međutim, odlučio da odbaci optužbe, da ne prizna krivicu i ne podnese ostavku.

---

¹¹⁶ Edvard Kardelj, nav. delo. str. 90.

¹¹⁷ Milisav Savić, nav. delo, str. 308–309.

Vlastodršcima, opet, nije bilo ni na kraj pameti da tolerišu takvo ponašanje. Andrija Lepi obaveštava čitaoca:

Iz Partije sam izbačen onog dana kad su se na sastanku – na kome je trebalo da podnesem ostavku – potukle Vera i Lela. Izbacio me je Opštinski komitet. Momci iz Komiteta su, očigledno, bili izgubili poverenje u moju organizaciju. Stvar se suviše odugovlačila i zapetljavala, došlo je do neželjenih skandala, a biće da su se bojali i mojih novih optužbi: možda sam još neko cenjeno partijsko ime mogao da spomenem.

Sutradan sam smenjen sa direktorskog mesta. Jednoglasnom odlukom radnika Doma – kako je pisalo u novinama. Naravno, novine nisu objavile da je odluka doneta u mom odsustvu.

Ja sam bio u zatvoru.¹¹⁸

Ovakvim pasusima – posejanim na nekoliko desetina stranica – narator je plastično oslikao delovanje dogmatizovanog titoističkog mehanizma, koji je pod plaštom samoupravljanja zaplašivao i korumpirao mekane, šikanirao nešto tvrđe, a uništavao najtvrđe i nejnepočudnije pojedince ili grupe.

Raskol između generacije očeva i sinova, usled različitih ideala koji su im životne vodilje, čini deo radnje u još jednom romanu: "Parenezi", Lasla Vegela. Zaplet počinje kad je Pala Damjana, direktora Instituta za marksizam, pozvao na razgovor predsednik partijskog komiteta Karolj Sabo, zbog uvodnika koji je u studentskom listu "Seminar" objavio Damjanov posinak Gabrijel.

Palu Damjanu bola su oči velika slova: "Neka počne stečajni postupak!" Što je brže mogao pročitao je članak u kojem je Gabrijel razglabao o tome kako sadašnje političko rukovodstvo ne trpi kritiku i da je to razumljivo,

---

¹¹⁸ Isto, str. 332.

*jer starci više ne mogu da drže korak sa svetom. Partijski rukovodioci više nemaju socijalističkih vizija, gledaju samo kako da sačuvaju vlast. Što pre dođe do pada, to bolje, jer se komunizam kali u takvim padovima.*¹¹⁹

Predsednik partijskog komiteta iskazao je razumevanje za svog prijatelja Pala Damjana, koji se zbog posinka našao u neprilici, ali mu je ipak naložio da porazgovara sa Gabrijelom, da ga smiri, nagovori neka se buntovničkog uvodnika javno odrekne.

Svi glavni likovi "Pareneze" opsednuti su brojnim reminiscencijama, dilemama, sumnjama. Mlađani Gabrijel Damjan i matori Karolj Sabo takođe. Čitalac će, recimo, saznati misao jedne Gabrijelove prijateljice da je svaka pobuna smešna, da postoje samo beznačajni i duboki doživljaji, da samo nemoćni ljudi žele promeniti svet, dok jaki u njemu uživaju. (U ovoj sentenci vidimo svojevrstu kritiku revolucionarnog dogmatizma.) Takođe će saznati da je partijski čelnik Karolj Sabo u stvari pesimistična, nesigurna ličnost, da se plaši komunista koje predvodi. *Osećao je da nije u stanju da prihvati njihovu naivnost, njihove površne utopije, ali je brižljivo skrivao svoje sumnje.*¹²⁰ Takva ličnost sigurno nije skrojena po meri jedne od važnijih komunističkih dogmi: *(Probrani, neustrašivi, nepokolebljivi) kadrovi rešavaju sve!*

Nekoliko sedmica nakon objavljivanja Gabrijelovog buntovničkog uvodnika u "Seminaru" Partija je, preko svog sluga Zoltana Bajora, uzvratila udarac. Deo polemičkog napisa u listu "Igaz So" glasi:

Karakter revolucije se menja, jučerašnji snovi ostvarili su se, danas je potrebno razumno prilagođavanje, okupljanje u zajedničkoj akciji. Vilhelm Majster nikad nije imao bolju priliku za tako bogata i mnogostrana iskustva

---

¹¹⁹ Laslo Vogel, "Pareneza", str. 10.

¹²⁰ Isto, str. 81.

*nego danas. Ne istupamo mi protiv novoga, jer sve što je novo pred nama je. Ko to ne vidi, detinjasto greši. Zato žalimo što je Gabrijel Damjan, sin poznatog revolucionara, objavio članak neprijateljskog sadržaja, u "Seminaru", listu koji se poduhvatio rušenja svih autoriteta. Ovaj zabludeli mladi čovek nije shvatio u čemu se sastoji sloboda. Zato kritikuje autoritet Partije.*¹²¹

Gabrijel i njegovi drugovi u redakciji "Seminaru" prilično su zbunjeni. Partija je utelovljeni protest, rezonuje glavni urednik Emil Hajdu, a brani se od njih, mladih, naprednih protestanata. U vreme objavljivanja drugarevog uvodnika Emil se nadao da iza Gabrijelovog protesta stoji sam Pal Damjan. Možda je nekadašnji partizan rešio da se ponovo bori za ideale mladosti. Sada je, međutim, glavnom uredniku, duhovnom sinu starog revolucionara, bilo jasno da je Pal Damjan svoju levičarsku decu napustio.

Ovo će uskoro postati jasno svima, kad, na sednici partijskog komiteta, posvećenoj, pored ostalog, i "Seminaru", Pal Damjan bude dobio reč i progovorio:

Drugovi, znam da me sada svi gledaju i očekuju šta ću reći. A trebalo bi da znate šta ću reći. Sve što je suprotno tome, odnosno nesigurnost, bolno me se dotiče. U pokretu sam naučio da nema težeg iskušenja od pobede nad vlastitim osećanjima. Nije pravi revolucionar onaj ko se makar jednom u životu nije žrtvovao. Svestan sam toga i priznajem moj sin je pogrešio. Pogrešio je prema budućnosti, prema svojem ocu. Ne opravdava ga ni to što svi grešimo. Možda smo najviše grešili kad ih nismo naučili ljubavi prema idealima, tome da je ljudski um najčudesnija stvar, ali ako se oslobodi obaveze, raspada se u paramparčad, raspada se do beskraj, uništava ga beskonačnost, koja zadobija oblik samo kroz veru i ubeđenje, i u

---

¹²¹ Isto, str. 128.

*njima biva ukroćen. Razočaranje, koje je tako naglo diglo glavu, luksuz je dece koja su postala siročad.*¹²²

Treba li reći da je nakon ove izjave raskol između preplašenog komunističkog dogmatika Pala Damjana, koji žali što sina nije naučio ljubavi prema očevim idealima, i Gabrijela, razočaranog u očeve ideale, postao definitivan?

U nekim od dosad osvetljenih romana uočili smo popriličan broj detalja koji, iako ne nose direktnu kritiku specifičnih samoupravnih dogmi, ipak mogu da se ugrade u samoupravni mozaik onovremenog jugoslovenskog društva. U trotomnom romanu Ivana Ivanovića "Jugovac" takvih detalja ima bezbroj. Nijedno romaneskno ostvarenje objavljeno u periodu koji posmatramo ne oslikava samoupravnu svakodnevicu tako plastično i sveobuhvatno kao ova, kako ju je sam pisac nazvao, *humoristička hronika o ljudima koji su igrali na sceni Jugovca*,¹²³ varošice na jugu Srbije.

Najveći deo radnje ovog romana-hronike odvija se u jugovačkoj Ekonomskoj školi, budući da u njoj službuje Uroš Glišić, profesor književnosti i pisac dnevnika koji će Ivanu Ivanoviću poslužiti kao romaneskna građa. Zaplet sa mnogim smešno-tužnim epizodama počinje kad je direktorkin muž, čuveni hirurđ (koji ume da operiše samo kad je pijan), supruzi obezbedio još bolje direktorsko mesto, i tako u Ekonomskoj školi otvorio proces izbora novog direktora. U samoupravnu ujdurmu uključio se sav društveno-politički "krem" provincijske varošice, u kojoj *svako o svakom ima negativno mišljenje*.¹²⁴ Na sednici Saveta

---

¹²² Isto, str. 158.

¹²³ Ivan Ivanović, "Jugovac", prvi tom, str. 11.

¹²⁴ Isto, str. 32.

škole, na kojoj treba izabrati vršioca dužnosti direktora, potpredsednik Opštine govori:

*U okviru naše ekonomske zaostalosti ljudi su naša najveća investicija! Župi su neophodni stručnjaci. Mogu da vam navedem primer Japana, koji je danas jedna od tehnološki najrazvijenih zemalja sveta samo zahvaljujući investicijama u stručni kadar! Mi moramo da se borimo da u Župu dovedemo sposobne ljude koji će je svojim znanjem i stručnošću izvući iz zaostalosti!*¹²⁵

Ove fraze izgovorene su u vreme kad su mnogi stručno osposobljeni Jugosloveni postajali gastarbajteri na Zapadu. Razlika između samoupravnih načela i samoupravne prakse bila je pogolema. Razlika između načela i prakse karakteristična je za sva društva prožeta političkim dogmatizmom.

U "Jugovcu" se, uglavnom ironično, govori i o tzv. deetatizaciji, procesu u kojem neke funkcije države prelaze na opštine i radne organizacije,¹²⁶ i o privrednoj reformi iz 1965. godine (*Nema više plandovanja, to prepuštamo ovcima!*),¹²⁷ i o društvenoj podršci radničkoj klasi (*Kaiševe ćemo svi da stežemo!*),¹²⁸ i o mesnom samodoprinosu kao jednom od oblika dobrovoljne, samoupravne solidarnosti (*A sad, drugovi seljaci, da mi nešto obećate! Ali nemojte da mi odreknete, inače ću vam jebem majku! Svi da glasate za samodoprinosa!*),¹²⁹ i o kulturi u provinciji, u kojoj su glavne zvezde kafanske pevačice (*Ja pevam za ovaj narod a ne za stotinak kompletnih idiota koji sebe nazivaju*

---

¹²⁵ Isto, str. 47.

¹²⁶ Isto, str. 49.

¹²⁷ Isto, str. 50.

¹²⁸ Isto, str. 50.

¹²⁹ Isto, str. 62.

intelektualcima!),¹³⁰ čak i o Titovoj velikosvetskoj politici (*Zar je politika aktivne miroljubive koegzistencije, čiji je idejni tvorac drug Tito, prepredena i lukava? Zar je politika nesvrstavanja, velika nada čovečanstva i trećeg sveta, a čiji su idejni tvorci i praktični realizatori predsednici Tito, Nehru i Naser, dosetljiva i dovitljiva? Proglašavam besedu Đorđa Bubonje politički štetnom i neprihvatljivom! To je diverzija!*).¹³¹

Poslednji citat je samo deo prikaza jedne od mnogih bitaka koje su lokalni politikanti, karijeristi i samoupravljači međusobno vodili na sednicama organa Saveza komunisti, Skupštine opštine, Socijalističkog saveza, te raznih jugovačkih ustanova i radnih organizacija. Trivijalnih epizoda iz društveno-političke, samoupravne svakodnevice u periodu 1965–1968. je mnogo, čak previše, pa se ta trivijalnost i ta množina mogu smatrati hendikepom obimnog Ivanovičevog romana. No pojedine duhovito napisane stranice – koje kod čitaoca izazivaju ne samo smeh nego povremeno i setu, prezir ili ogorčenje prema junacima “Jugovca” – dokazuju da se i putem humorističkih romanesknih ostvarenja, pogotovo ako su ona realističke provenijencije, može predstaviti duh samoupravne epohe, da se i zabavnom literaturom mogu kritikovati svi oblici dogmatiskog rezonovanja i ponašanja. Istina, ta kritika nije onako snažna kao u “ozbiljnim” romanima, jer humor obično simpatičnim čini ne samo pozitivne nego i negativne likove, ali, kako bi narod rekao, *bolje išta nego ništa*.

Upoređivanje života na sređenom, bogatom kapitalističkom Zapadu i nesređenom, siromašnom socijalističkom Balkanu upečatljiva je kritika ovog drugog u romanu Milovana Danojlića “Dragi moj Petroviću”.

---

¹³⁰ Ivan Ivanović, “Jugovac”, drugi tom, str. 66.

¹³¹ Ivan Ivanović, “Jugovac”, treći tom, str. 98.

Neki pečalbari, i pored svih prednosti Zapada, podlegnu zovu zavičaja, pa se vrata iz belog sveta. U Danojlićevom romanu tako su učinila braća Parmakovići. Oni su se iz dalekog Sidneja vratili u zabačenu Prigrevicu, da bi tu otvorili gurmanski restoran, sa domaćim i stranim specijalitetima. Nisu znali da će im samoupravna stvarnost u zavičaju uskoro presesti.

*Sve je teklo kako se samo poželeći može, dok ne dođe prvo poresko rešenje. Da su na Floridi otvorili hotel, ne bi im, za početak, toliko razrezali! Opština siromašna, ne može da čeka da nekom istinski krene, a nije ni naviknuta na privatnike, pa traži odmah sve što joj treba. A mnogo joj treba, valja podmiriti onolike činovnike!*¹³²

Sam Mihailo Putnik je lik samoupravnog dogmatizma jasno ugledao kad je naumio da u svom selu Kopanji osnuje nedeljnik "Delikt mišljenja", koji je trebalo da bude list jugoslovenskog karaktera, otvoren za veoma različite stavove i shvatanja.¹³³ Već sam naziv tog lista mora da je kod dogmatikâ na vlasti izazivao jezu. A kad je čuo da je gospodin Putnik, povratnik iz Amerike, spreman da u svoj privatni poduhvat uloži svu ušteđevinu, tri miliona dolara, opštinski birokrat Laković je bukvalno pobledeo. Predložio je gospodinu milioneru da svoje dolare prepusti nekoj društvenoj firmi, koja će mu davati deo ostvarene čiste dobiti. Mihailo Putnik je, međutim, želeo svoj list, a ne nepouzdanu saradnju sa socijalističkim privrednicima, koji na privatnike, pogotovo bogate, gledaju popreko.

Laković se zakašlja, kao da mu vazduh usfali, pa onda muklo, iz creva, izvuče rečenicu: Bojim se da to neće ići bez dozvole Socijalističkog saveza. Ja: U zakonu se taj Savez nigde ne spominje... On: Pominje se, pominje, niste do kraja iščitali... Ja: Znači li da se s njima moram uorta-

---

¹³² Milovan Danojlić, "Dragi moj Petroviću", str. 14.

¹³³ Isto, str. 142.

*čiti? On: Nije stvar u ortakluku. Vi pokrećete inicijativu od posebnog društvenog interesa; društvo mora reći svoju reč o svrsishodnosti pokretanja novog lista. Ja: Ako čitaoci prihvate list, to će biti društveno priznanje mom trudu; ako ga odbace, biće mi jasno da list nije potreban. On: Naše društvo nije protiv poštenog ličnog rada. Mi, štaviše, priznajemo da je materijalna dobit glavni pokretač proizvodnje, a dobra zarada preduslov zalaganja pojedinaca.*¹³⁴

Sve su to komunističko-socijalističko-samoupravni dogmatici znali i priznavali, samo nisu znali – bolje reći, nisu priznavali – jednu vrlo bitnu stvar: da kapitalistički sistem mnogo efikasnije organizuje proizvodnju i razmenu dobara nego socijalistički. Prvi sistem nije pravičniji od drugog, naprotiv, ali je u njemu prinuda, i lična motivacija svih zaposlenih da se na radnim mestima maksimalno zalažu, mnogo jača nego u socijalizmu. Protagonisti administrativnog socijalizma parolama su, udarničkim zvanjima i drugim sredstvima apelovali na svest “radnika, seljaka i poštene inteligencije”, protagonisti samoupravnog socijalizma behu uvereni da su problem rešili davanjem mogućnosti radnim ljudima da (bar formalno) upravljaju preduzećima u kojima su zaposleni, ali su neuspeh doživeli i jedni i drugi. Jer će svaki zaposlen čovek maksimalno da se trudi samo ako mu nad glavom visi stalna pretnja da će radno mesto izgubiti, i ako je, s druge strane, dobrom platom motivisan da iskoristi sve svoje “unutrašnje rezerve”. U tom pogledu kapitalizam je zasad efikasniji od socijalizma. Jednog dana, kad sva društva budu veoma bogata, kad obrazovanje, kultura, svest i savest svih ljudi budu na veoma visokom nivou, za ostvarivanje dobrih radnih rezultata neće biti potrebna spoljašnja prinuda i motivacija. Tada neće postojati ni kapitalizam, ni socijalizam, ni ko-

---

¹³⁴ Isto, str. 144–145.

munizam. Postojeće jedino humanizam. Pitanje je samo da li će to vreme čovečanstvo dočekati.

U prvom poglavlju Danojlićevog romana-eseja "Kao divlja zver" nosilac radnje i narator D. A., diplomirani filolog bez stalnog zaposlenja, pronicljivo i duhovito razmišlja o televizijskom intervjuu koji je pratio prethodne noći, a u svim ostalim poglavljima priča o trivijalnostima svakodnevice malog čoveka.

Tv novinaru je intervju dao politički funkcioner, u novembru 1984. godine. U to vreme su gotovo svi jugoslovenski političari još bili dogmatici, pa i dotični E. T. (Danas je takvih znatno manje, iz čega zaključujemo da ljudi nisu po svojoj prirodi dogmatici. Mnoge na podržavanje okoštalih, institucionalizovanih ideja prisiljavaju okolnosti.)

Tv gledalac je, kontajući o antipatičnom mu političaru, nama dao argument za potvrdu teze da ni u jednoj ljudskoj delatnosti totalitet života nije sadržan u tolikoj meri kao u umetnosti. Taj totalitet se najčešće prezentira isečcima iz unutrašnjeg i spoljašnjeg čovekovog sveta. Na primer:

*Ranije sam lakše podnosio. Bio sam uveren da je sve to goli glupak, da sam pametniji od svih njih. Sad, ni u jedno ni u drugo nisam više siguran... Glupaci, a vek po njihovom ide... Ja pametan... i šta sam u životu postigao? Mudrost i glupost nisu jasno i pravedno raspodeljene...*¹³⁵

Ovako već godinama u Jugoslaviji meditiraju mnogi građani zagledani u televizijske ekrane, sa kojih političari seju vlastite gluposti. Narator nam je, izvanrednim subjektivnim zapažanjem, pružio priliku da sagledamo totalitet političke stvarnosti.

---

¹³⁵ Milovan Danojlić, "Kao divlja zver", str. 6.

Uz glupost obično ide i nemoral. Kod političara E. T., koga posmatra televizijski gledalac D. A., glupost i nemoral su evidentni. D. A. obaveštava čitaoca:

Tema razgovora je: Kako izići iz privredne, društvene i moralne krize u kojoj se nalazimo? Našli su s kim da počnu. "Svi smo donekle krivi i svi se, zajedno, moramo čupati", kaže, i gleda me u oči. "Svinjo!", uzviknuo sam, i obazreo se oko sebe; ne volim da vređam ljude, ali, to je bilo jače od mene. "Nije tačno da smo svi krivi! Dok si ti mahao zastavom i ubeđivao nas da idemo najispravnijim mogućim putem, nikog nisi pitao za mišljenje! A sad, hteo bi saodgovornost!" Pogledao me je prekorno i plačevno, pa nastavio: "Svi smo rasipali." "Ni to nije tačno", viknuo sam, ponovo. "Ja nisam rasipao: nisam imao šta. Ti jesi: to ti se po stomaku vidi! Pogledaj se, na šta ličiš, stomak ti se izlio preko opasača!"¹³⁶

Milovan Danojlić ne piše humorističke knjige, ali je, kao i Ivan Ivanović, pojedinim celinama ovog i prethodnog romana dokazao da se i humorističkim štivom može kritikovati ideja o samoupravljanju kao "najispravnijem mogućem putu", i mnoštvo drugih elemenata samoupravnog dogmatizma.

Na početku romana Vojislava Donića "Prjav veš" Miloš M. Ječmenica, vršilac dužnosti urednika beogradskog Radio Studenta, po podne 17. juna 1984. godine biciklom odlazi u redakciju, a na kraju romana vraća se, istog dana, iz redakcije kući, znajući da će uskoro biti smenjen.

Radio Student pripada, kako kaže autor, Velikom Radiju, jedno vreme je studentska redakcija čak bila u zgradi glavne radio stanice, a onda se preselila u malu zgradu preko puta velike. Na zidu te male zgrade neko

---

¹³⁶ Isto, str. 8.

je ispisao grafit: *OVO JE SLOBODAN SOCIJALISTIČKI RADIO*.¹³⁷ To se, naravno, rukovodiocima iz Velikog Radija nije dopadalo. A desile su se još neke stvari preko kojih oni nisu mogli da pređu.

*Na neke uspešne akcije Radio-Studenta pala je senka, kao na akciju Šta bi Marks danas rekao, ili na akciju Izađimo na ulice – i očistimo sneg.*¹³⁸

Nakon ovog uvoda, iz koga se može naslutiti dogmatska i antidogmatska atmosfera jednog miljea, autor romana neočekivano napušta Radio Student i Miloša M. Ječmenicu; putem preopširnih digresija, koje se protežu na nekoliko desetina stranica, opisuje dogodovštine iz života Miloševih rođaka i prijatelja. Tek negde na sredini romana čitalac dobija nova obaveštenja o Radio Studentu: saznaje da studenti u redakciji ponovo čine incidentne ludorije, što se rukovodiocima nikako ne dopada.

*I direktor radio-stanice je izjavio: Radio je radio, radio ne morate uvek da uključite na početku emisije, otu-da svaki segment emisije, svaki delić programa svih dva-deset četiri časa emitovanja mora da bude društveno-politički podoban, da nosi specifičnu boju, prepoznatljivost stanice, ja neću dozvoliti preovlađujući engleski vokal na talasnoj dužini moje stanice. Za štampu nije: Vreme je da rasturimo taj studentski ološ!*¹³⁹

Rečeno – učinjeno! Čitalac će, doduše, pre raspleta biti u prilici da pročita masu novih digresija – od kojih samo neke doprinose boljem sagledavanju borbe članova studentske redakcije za širenje granica istine, demokratije i slobode – a na kraju romana videće Miloša M. Ječmenicu kako se, uveče 17. juna 1984. godine, iz redakcije Ra-

---

¹³⁷ Vojislav Donić, "Prjav veš", str. 33.

¹³⁸ Isto, str. 34.

¹³⁹ Isto, str. 99–100.

dio Studenta biciklom vraća kući. Pri tom će još ponešto saznati o dogmatizovanoj titoističkoj mašineriji. I kroz Miloševo meditiranje o detaljima iz samoupravne prakse – takvih detalja (rekli smo na početku ovog poglavlja) nema mnogo u romanima o samoupravnom periodu – i kroz neke uopštene biciklistove refleksije.

Grad još nije spavao, bašte restorana pune gostiju, svetlele su i žagorile u mraku uličnog osvetljenja. Na zgradi pozorišta visio je polupocepan plakat za drugi čin sinoćne predstave "Prljav veš", na strateškim mestima njihovi ljudi, pomisli, dođe do pozorišta i poravnat plakat na kome je pisalo GRAĐANI, POGLEDAJTE SVOJ PRLJAV VEŠ. Koga to zanima, pomisli i otrgnu plakat sa zida, otišao sam daleko do krajnjih granica, i dodade: do granica samoupravnog socijalizma, mehanizam koji su nedavno navili sad će zazujati, sad će pokrenuti zupčanike i prenosnike i rad mehanizma postaće sasvim vidljiv kao što je vidljivo okretanje skazaljke na satu, najpre će me zbog članarine izbaciti iz partije ukoliko im se takav razlog učini pogodnim, a onda će neko, tobože rukovođen čistom moralnošću i od slobodne volje koja ne stoji ni pod čijim igom, reći zašto je bivši partijac još na položaju u ustanovi od opštenarodne važnosti i značaja, zbog brige za čoveka biće prebačen u kartoteku gde će biti bezopasan i sticati svoj dohodak pod pretnjom članova 133. i 114, Krivičnog zakona, verbalni delikt i kontrarevolucionarna delatnost, ona uopšte ne voli šta se događa s njom i posmatra svoje telo kao poligon za vežbu, član 166. Ustava jemči slobodu opredeljenja a sam Ustav jemči i slobodu misli, skrovito mesto kartotekara dovoljno za život, znaš li da su ga skinuli, pitaće ljudi jedni druge, da, mnogo je lajao, odgovoriće čaršija i počće ubrzo da se zanima za nešto drugo.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ Isto, str. 245–246.

U "Forsiranju romana reke", Dubravke Ugrešić, ima lakših, zabavnih celina, čak i trilerskih zapleta i raspleta, ali je to ipak relevantno, višeslojno delo, sa izvanrednim portretima pojedinih likova, te zapažanjima o društvenoj svakodnevicu sredinom osamdesetih godina u Jugoslaviji i nekim drugim zemljama.

Da će u romanu biti i kritike dogmatizma autorka je nagovestila kad je čitaoca obavestila da je čehoslovački pisac Jan Zdzizil na međunarodnu manifestaciju Zagrebački književni razgovori doputovao sa prošvercovanim rukopisom romana koji u svojoj totalitarnoj zemlji ne može da objavi. Drugi učesnik pomenutog skupa, sovjetski pisac Jurij Trošin, u hotelskom baru, gde studentkinja rusistike iz Beča želi da od njega dobije intervju, meditira o slavistima sa Zapada. Koji su, kad bi se obreli u Moskvi, pomno lovili i fotografisali prizore iz bedne sovjetske svakodnevice: *prazne izloge moskovskih mesnica (ako se tu našla parola "Naš cilj je komunizam", bio je to pun pogodak), stražu pred Lenjinovim mauzolejom na Crvenom trgu, pijance, parole, socrealističku arhitekturu (Staljinove "pagode", kamena klasja žita, srpove i čekiće, sve što ih je podsećalo na Muhinu, kipiće Lenjina nalik na vrtne patuljke, ofarbane srebrnom bojom, to po selima), zabrađene prodavačice "psećih piroški" na ulicama, muškarce sa zečjim "ušankama" na glavi, "ruske devuške", parkove, metroe.*¹⁴¹

Duh totalitarnih, okljaštrenih, upropašćenih društava u romanu Dubravke Ugrešić prezentira se putem većeg broja ovakvih detalja. U poređenju s tim društvima, jugoslovenski samoupravni socijalizam bio je raj na zemlji. Ne zbog ekonomske efikasnosti i demokratičnosti samoupravljanja, već zbog pomoći koju je Tito, ekvilibrirajući

---

¹⁴¹ Dubravka Ugrešić, "Forsiranje romana reke", str. 51.

između Istoka i Zapada, uspeva da iskamči od bogatih kapitalističkih zemalja.

Kad je čehoslovačkom piscu u Zagrebu ukraden rukopis romana, i kad je policijski inspektor zatražio od Zdžazila da napiše podatke o ukradenom predmetu, čitalac je, nakon serviranih mu prizora o materijalnoj bedi u obruču dogmatizovanih sistema, dobio priliku da upozna i njihovu duhovnu, političku, moralnu bedu.

To je roman – pisao je Jan – radnja kojeg se događa u jednoj praškoj izdavačkoj kući – i zastao... A zatim je, nezadovoljan formulacijom, precrtao napisanu rečenicu. Kako objasniti da je cio roman zapravo iscrpan opis perfidnog procesa sakaćenja jednog remek-dela u kojem sudjeluje čitava mala, zla i zastrašena četa ljudi: političara, direktora, urednika, recenzenata, kritičara, lektora, birokrata, slagara... Sâm je bio vojnik u toj četi. Znao je kako se to radi. Isprva je kao lektor bio zadužen da pazi na pravopis, zatim su mu dali mali, dodatan zadatak da iz svih rukopisa briše bezazlenu riječ privremeno, a zatim je križao sve češće i žešće, njuškao kao dobro treniran pas-tragač, rovaio, izvlačio riječi, lomio rečenice, zavirivao iza redaka, a kad je postao redaktor mijenjao je završetke, junake, odlomke, poglavlja...¹⁴²

U "Forsiranju romana reke" prikazana je ne samo totalitarna stvarnost realsocijalističkih zemalja već i hipokrizijom ispunjena svakodnevnica jugoslovenskog samoupravnog društva. Naime, organizatori manifestacije Zagrebački književni razgovori odveli su goste u jednu klanicu, jer *kultura mora doprijeti do najširih masa*.¹⁴³

Šef pogona, kojeg je Prša oslovljavao "Jura", konačno je dao riječ Ministru. Ministar je rekao da mu je osobito drago što je među radnicima, revolucionarnom bazom

---

¹⁴² Isto, str. 127–128.

¹⁴³ Isto, str. 129.

ovoga društva, tim više što je i on sam započeo svoj životni put kao radnik. Rekao je da mu je također drago da može otvoriti promociju nove knjige druga Prše, pisca koji već niz godina pruža svoju književničku desnicu radničkoj, odnosno pisca koji godinama sam probija put svojoj knjizi do radnika-čitaoca, te da je njegov novi roman "Zlatan prst" kruna pišćevih višegodišnjih stremljenja na planu povezivanja kulture i udruženog rada.¹⁴⁴

Kako su u samoupravnoj Jugoslaviji bili povezani kultura i udruženi rad, koliko je u njoj uopšte bilo kulture, pokazuje, između ostalog, pakao u kome danas živimo.

Na početku romana Veroslava Rančića "Faustov rulet", koji pripada žanru političkog trilera, čitalac upoznaje mafijaški svet multinacionalnih korporacija koje se bave proizvodnjom i prodajom nuklearnih elektrana. Bosovi "Londžinghausa", jedne od tih korporacija, rešili su, saznajemo iz romana, da prodru i u Jugoslaviju, u kojoj postoji projekat za izgradnju većeg broja nuklearnih elektrana na potezu Dunava i Save. Ilija Divac, podmićen i uceđen jugoslovenski političar, ima zadatak da profesora Milovana Vukobratovića, direktora Instituta za nuklearne nauke "Nikola Tesla", nagovori da pomenut institut predloži jugoslovenskoj vladi da se na licitaciji za izgradnju nuklearnih elektrana opredeli za "Londžinghaus". Profesor Vukobratović podseća političara da predloge eksperata verifikuju samoupravni organi Instituta. Divca je ova napomena razljutila, i tako smo dobili ono što nas u "Faustovom ruletu" najviše zanima: kritiku jedne komponente političkog dogmatizma, to jest kritiku dogme o samoupravljanju kao demokratskom sistemu.

Oni mogu da donose odluke, mogu da samoupravljaju i upravljaju institutom, ali njima ti treba da rukovodiš!

---

¹⁴⁴ Isto, str. 130.

*Ti im moraš nametnuti svoj stav. Zašto si postavljen za direktora instituta? Da bi imao visok dohodak i da bi se bavio naučnim radom? – Divac se nasmejao. – Kome su potrebna vaša naučna dostignuća, kada je sve to što vi prčkate po naučnim ustanovama, odavno otkriveno u svetu. I na Istoku i na Zapadu... Postavljen si tamo zato što nam je na tom mestu trebao naš čovek. Čovek koji će znati da ceni naše odluke i koji će umeti, kad bude trebalo, ispravno da postupi.*¹⁴⁵

Za Divca je, kao što vidimo, samoupravljanje fasada iza koje uticajni funkcioneri, preko svojih marioneta, obavljaju glavne poslove.

Fabula "Faustovog ruleta" gradi se na borbi između jugoslovenskih političara koji pripadaju nuklearnom lobiju i angažovanih protivnika mirnodopske primene atomske energije, kako se to obično kaže. Ovi drugi dobili su jake argumente kad se u jednoj državi severno od Jugoslavije dogodila havarija u nuklearnoj elektrani "Junak Revolucije". Radioaktivni oblaci prošli su i iznad Jugoslavije, politički moćnici su, služeći se i naučnim autoritetom profesora Vukobratovića, uveravali narod da mu ne pretila ozbiljna opasnost, a te laži navele su članove Lige za mir, Udruženja za zaštitu čovekove okoline i studente beogradskog Fakulteta političkih nauka da u amfiteatru pomenutog fakulteta organizuju protestni skup. Jedan od govornika bio je veoma otvoren u kritici hipokrizije kako političkih tako i pojedinih naučnih vrhovnika, što mi tumačimo kao implicitnu kritiku socijalističkog, samoupravnog, u izvesnoj meri i naučnog dogmatizma. Zato ćemo izlaganje tog naučnika citirati u celosti.

Ja sam Vuk Mihić – čuo je svoj glas, postajući polako svestan situacije u kojoj se našao – student, magistar i doktor atomske fizike. Do pre nedelju dana radio sam u

---

¹⁴⁵ Veroslav Rančić, "Faustov rulet", str. 91.

Institutu za nuklearne nauke "Nikola Tesla". Od pre sedam dana ja sam doktor atomske fizike bez zaposlenja, po sopstvenoj želji i zbog ličnih principa.

Amfiteatrom je odjeknuo aplauz.

Vuk je osećao toplinu Minine šake u svojoj. Sačekao je nekoliko trenutaka i onda nastavio.

– Havarija u "Junaku Revolucije" pokazala nam je da se budućnost ne bi smela da gradi na nuklearnim elektranama i da one nisu, kao što su mi govorili na fakultetu, i kako sam verovao kasnije, "čiste i bezbedne" i da, kada se radi o funkcionisanju reaktora, sigurnost ne postoji. Katastrofa se dogodila, Evropa, svet se digao na noge, a kod nas je sve dignuto na nivo državne tajne. Međuresorski štab pri Saveznom izvršnom veću davao nam je nepotpune i naučno netačne podatke. Svedoci smo poražavajuće situacije da kod nas ne postoje planovi za vanredna stanja, kao što je ovo u kome se nalazimo. Istina je da su urađeni planovi ukoliko bi došlo do havarije u "Krškom". Međutim, to nije dovoljno. Mi, kao država, morali bismo da imamo jedan zajednički, sveobuhvatni, plan vanrednih situacija u slučaju da bilo gde na Zemljinoj kugli dođe do slične havarije, a ne da sve zavisi od republičkih ili saveznih foruma.

Ponovo je odjeknuo aplauz, ali se Vuk nije obazirao na to. Ponet uzbuđenjem i čudnim osećanjem koje ga je celog preplavilo, nastavio je.

– Na sve strane se govori o jodu, a ni rečju nisu pomenuti brojni izotopi, koji se oslobađaju u ovakvim slučajevima, a čije zračenje remeti čovekov genetski sistem i time dovodi u opasnost i nas i buduće generacije. Patološke promene, ponekad, mogu da se jave u polnim ćelijama posle dve, ali i nakon trideset generacija. To znači da se posledice havarije u "Junaku Revolucije" ne mogu registrovati na nama, već na našim potomcima kroz šezdeset ili

*kroz devet stotina godina. To je istina koju niko ne može da porekne.*¹⁴⁶

Uskoro će plaćeni snajperist “Londžinghausa” pogoditi rezervoar sportskog aviona kojim će se od aerodromske piste udaljavati doktor Vuk Mihić i njegova devojka Mina. U ciriškom hotelu “Plaža” biće ubijeni profesor Vukobratović i njegova prijateljica Zina. Profesor je, naime, ucenom pokušao da uzvрати na ucenu “Londžinghausovog” podmićenog i ucenjenjog sluge Ilije Divca, a takve grehove mafijaška korporacija ne oprašta.

Pogibija četvero ljudi samo je iskonstruisana završnica “Faustovog ruleta”, u kome, osim ovog površnog, trilerskog sloja, postoji i dublji, relevantniji, nama zanimljiviji. To je sloj putem kojeg je bar delimično razotkriven mehanizam beskrupulozne, dogmatizovane vlasti u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji.

Šta se dobija kad jedan univerzitetski profesor, teoretičar književnosti, naumi da piše romane koji se mogu svrstati i u socijalno-kritičku literaturu i u žanr trilera, a ima u njima i primesa fantastike? Oni koji očekuju neobičan rezultat, biće razočarani. Pavao Pavličić je obrazovan čovek, možda i talentovan pisac, ali se opredelio za serijsku produkciju zabavnih romana, ovladao tehnologijom te produkcije, postao rutiner i tokom osamdesetih gotovo svake godine na književno tržište izbacivao po jedan lepo upakovan instant-roman.

Serija misterioznih samoubistava najpre mladih, potom i starijih stanovnika Zagreba izvesno vreme golica pažnju ne samo čitalaca “Čeličnog mjeseca” nego i jednog od glavnih aktera tog romana, ambicioznog političkog funkcionera Slobodana. Razmišljajući o mogućim uzrocima tih samoubistava, on svojoj prijateljici Veri objašnjava:

---

¹⁴⁶ Isto, str. 265–266.

*U ovoj zemlji stvari su krenule naopako upravo zato što nema dovoljno autoriteta, shvaćáš. Nema onoga što je nekad bilo, da se zna tko donosi odluke, a tko sluša. To daje osjećaj sigurnosti. Partija je ispustila stvari iz svojih ruku.*¹⁴⁷

Portretišući ovog pravovernog komunistu, pisac kritikuje jedan od najnegativnijih oblika političkog dogmatizma. A portretišući pojedine potencijalne samoubice, članove Društva čeličnog mjeseca, on implicitno kritikuje jedan neobičan ideološki derivat, koji bismo mi nazvali sektaškim dogmatizmom, odnosno dogmatizmom vaninstitucionalnih fanatika. Jer su pripadnici pomenutog društva opčinjeni mesecom, simbolom smrti, zato što se javlja noću, i simbolom obnove, zato što se svake noći ponovo rađa. Šiparica Željka vidi još jedno svojstvo ovog nebeskog tela i složenog simbola.

*Mjesec ima jednu vidljivu i jednu nevidljivu polovicu – rekla je. – Smrt i život. Shvaćate? Cilj je Društva da njegovi članovi steknu obje polovice. A to se može postići samo onako kako to članovi kluba rade. To se inače naziva samoubojstvo, ali to nije samoubojstvo. To je obnova, novi život.*¹⁴⁸

Epidemija nerazjašnjenih samoubistava u Zagrebu se širi, a karijerist Slobodan u borbi protiv te pošasti – koja o samoupravnom socijalizmu govori kao o nesavršenom sistemu – vidi šansu za brže napredovanje na funkcionalnoj lestvici. Njegova prijateljica Vera se čak pita nije li on jedan od osnivača Društva. A neki detalji govore joj da je Slobodan možda i sam opčinjen ideologijom neobične sekte. Njene sumnje su se uvećale kad je u prijateljevom novčaniku pronašla mali čelični mesec, talisman svih članova Društva čeličnog mjeseca. U svakom sluča-

---

¹⁴⁷ Pavao Pavličić, "Čelični mjesec", str. 58.

¹⁴⁸ Isto, str. 103.

ju, cela ova afera, činilo se Veri, dobro je došla Slobodanu i njegovim partijskim drugovima.

To im je omogućavalo da podržavaju atmosferu opasnog stanja, da cijelu stvar prikažu kao zavjeru, kao nešto što je došlo izvana, kao organizirano potkopavanje temelja društva, i da tako za sebe traže veće ovlasti u sređivanju stanja. A to je značilo da malo jače pritegnu uzde, da steknu još više vlasti. Samoubojice su zapravo radile za njih, jer su im stvarale široko polje za djelovanje.

Što je onda bilo prirodnije nego da se Slobodan i njegovi uključe u Društvo čeličnog mjeseca? Nije bilo važno čak ni to jesu li u to Društvo ušli iskreno ili s nekim skrivenim namjerama. Jer, kad se malo bolje pogleda, kad se zagrebe ispod površine, onda se vidi da su njihovi ciljevi zajednički. Samoubojice i ljudi željni reda, discipline, hijerarhije, idejne čistoće, rigoroznih metoda, imali su zapravo isti program.¹⁴⁹

U novogodišnjoj noći na glavnom zagrebačkom trgu okupila se masa sveta, a na Neboderu, odakle su se mogla nadgledati zbivanja na Trgu, okupila se politička vrhška, jer su joj bile dostavljene informacije da će sektaški ludaci izvršiti kolektivno samoubistvo. Lideri takvo blaćenje sistema nisu mogli da dopuste, mada su neki od njih možda i sami vrebali priliku da skoče u sedlo. Jer, mislila je Vera, što bi bilo logičnije od toga? Zar nije utvrdila da su Slobodan i njegovi istomišljenici zapravo samoubojice, i zar njihovi ciljevi nisu isti kao i ciljevi luđaka sa čeličnim mjesecima što su skakali kroz prozore i gutali pilule za spavanje, samo što oni svoje ciljeve drugačije nazivaju? I zar i njih nema posvuda, među svakakvim ljudima i u svim društvenim strukturama, kao i onih drugih, pravih, neposrednih samoubojica? Možda je sve to skupa zajednička

---

¹⁴⁹ Isto, str. 182.

*akcija Slobodanovih mračnjaka i manijaka koji se ubijaju, a da, možda, ni jedni ni drugi toga nisu svjesni?*¹⁵⁰

Diskutabilna teza, kao što je diskutabilan i završetak romana: na asfaltu Trga u ponoć se našlo mnoštvo bačelih malih čeličnih meseca, simbola života i smrti. Potencijalne samoubice iz neobjašnjivih razloga oslobodile su se sektaške dogme. Time su Slobodanu i njegovim partijskim drugovima oduzele mogućnost da prave reda u društvu, da zatežu uzde, da uvećavaju svoje najveće bogatstvo – vlast.

Pavličićev roman još jedna je potvrda naše teze, prvi put saopštene prilikom razmišljanja o Ždraleovoj “Zemlji sreskih galebova”, da se dogmatizam najefikasnije kritikuje u delima koja se mogu svrstati pod kapu “čistog”, tradicionalnog realizma. Romane sa primesama fantastike, sa izveštačenim, iskonstruisanim dogodovštinama i situacijama, koje se ne sreću u realnom životu, čitalac tretira prevashodno kao zabavno, irelevantno, u nekim slučajevima čak neozbiljno štivo, pa tako tretira i kritiku dogmatizma u njima.

U “Trgu slobode”, koji je takođe artikal Pavličićeve produkcije, grupa starih školskih drugara za vreme proslave godišnjice mature saznaje da će sutra početi rušenje pomenutog trga. Protagonist romana, koji je doneo tu vest, predlaže vršnjacima da krenu u borbu protiv gradske birokratije, da spasu trg koji je deo i njihovih mladalačkih uspomena. Drugari prihvataju predlog. Iste noći pridružuju im se neki građani i zajedno s njima podižu barikade oko trga.

Sutradan su funkcioneri počeli da uveravaju pobunjenike kako treba da se urazume, jer je odluka o rušenju Trga doneta samoupravno. No građani u birokratsko “sa-

---

¹⁵⁰ Isto, str. 187.

moupravljanje” ne veruju. Pravo samoupravljanje je samo ovo njihovo, spontano, putem kojeg se organizuju u odbrani Trga.

Natezanje traje par dana, pseudodemokratski vlastodršci govore, pored ostalog, o ugledu zemlje, koji zbog neposlušnosti grupe građana može biti narušen, ali ogorčeni, obespravljani ljudi ne popuštaju. Naprotiv, raste njihova odlučnost da Trg slobode sačuvaju. Pridružuje im se sve veći broj žitelja grada. Oni će na kraju prinuditi birokrate da kapituliraju. Trg slobode neće biti srušen.

Ovaj roman je, kao celina, kritika vlasti prožete dogmom o svojoj kompetentnosti u rešavanju svih problema, i o svojoj svemoći. No u “Trgu slobode”, kao i u većini zabavnih romana, pogotovo ako su štancerski produkti, površnost, izveštačenost, neuverljivost izbija i iz fabule i iz pojedinih detalja, te je ovde kritika dogmatizma manje ubojita nego u delima respektabilne umetničke vrednosti.

VII

SVEVREMENI DOGMATIZMI

Ovi dogmatizmi nisu vezani za određene epohe i društvene sredine, nego se javljaju od davnina, u raznim sredinama. Jer proizilaze više iz nekih osobina čovekovog bića nego iz političkih ideja i ustrojstva društvenih zajednica.

U pročitanim romanima uočili smo osam svevremenih dogmatizama. Svakom od njih posvetićemo na narednim stranicama po jednu celinu. U tim celinama ćemo objasniti osnovna obeležja svevremenih dogmatizama, te navesti i prokomentarisati romaneskne segmente putem kojih su oni prezentirani.

U ovom kratkom uvodu valja još napomenuti da se neki od dogmatizama o kojima ćemo govoriti jedva mogu tretirati kao dogmatizmi u pravom smislu reči. Ne smatra se, naime, svaka konzistentno formulisana, raširena, dominirajuća ideja dogmom, već samo ona koju njeni pobornici tretiraju kao neizmenljivu. Ne smatra se svako kruto uverenje dogmom, ne smatra se svaki skup takvih uverenja dogmatizmom, već samo onaj što je zasnovan na religijskim, političkim ili nekim drugim autoritetima, onaj što je iracionalan, što se ne može potkrepiti valjanim argumentima. A ponekad je teško razlučiti uverenje, odnosno miš-

ljenje zasnovano na valjanim argumentima od onog koje takvim argumentima nije potkrepljeno. Neretko se čak dešava da je neko uverenje normalno, racionalno, a kad se s njim pretera, kad ono postane ekstremno, pretvara se u dogmu. Čini nam se da baš među svedremenim dogmatizmima ima dosta onih što su nastali kada je normalno rezonovanje postalo odviše kruto, iščašeno, ekstremno.

HUMANISTIČKI DOGMATIZAM

Prvi je sistem određenih shvatanja koji potvrđuje našu upravo izrečenu tezu. Naime, opšte mišljenje o čoveku kao racionalnom, moralnom, u svakom pogledu pozitivnom biću ispravno je, ali kad se s njim pretera, kad se minimiziraju sve čovekove slabosti, a nekritički idealizuju i glorifikuju njegove vrline, zapada se u iracionalno rezonovanje koje smo mi nazvali humanističkim dogmatizmom. To nije neki nametljiv, krut, negativan dogmatizam, ali je i ovakav kakav je – latentan, elastičan i uglavnom pozitivan – ipak dogmatizam.

Kritici ga izlažu svi romansijeri koji kritikuju čoveka kao biće što strema ka mudrosti, moralnosti, savršenstvu u svakom pogledu, ali je najčešće još daleko i od mudrosti, i od moralnosti, i od bilo kog drugog oblika savršenstva.

Ima dosta romana koji su kao celine nekritička idealizacija i glorifikacija čoveka. Za takve verbalne umetničke tvorevine može se reći da su bar donekle prožete humanističkim dogmatizmom. No više je romana koji su implicitna kritika pomenutog dogmatizma. A u mnogima se mogu naći primeri eksplicitne kritike ove vrste iracionalnog verovanja u čoveka kao sliku i priliku Boga.

Ovakvih primera mogli bismo naći i u većini jugoslovenskih romana objavljenih u periodu 1985–1988, ali

ovde navodimo samo par ilustracija iz Ćosićeve trilogije "Vreme zla".

Protagonist njenog prvog toma Ivan Katić u samoisповesti kojom sebi olakšava grešničke muke piše:

*Ljudska suština je sebičnost. Samoživost. Skoro sva zla ukorenjena su u njoj. A glupost, koja je suština po sebi, posebna, nepromenljiva je supstanca našeg bića. Glupost je svojstvo svih ljudi; i genijalnost sadrži svoju glupost. Zato nam je najniža i svest o svojoj gluposti.*¹⁵¹

U nastavku ove celine Ivan Katić navodi konkretne primere ljudske sebičnosti, gluposti i moralne bede. Nema potrebe da te primere citiramo, jer ih svi vidimo u vlastitoj svakodnevicu.

Humanistički dogmatizam ispoljava se ne samo kao nekritičko idealizovanje i glorifikovanje čoveka nego i kao preterana ljubav prema čovečanstvu. O toj vrsti filantropa Bora Pub, drugi protagonist Ćosićevog romana, nema lepo mišljenje.

*Odmah da ti kažem: od svih zaljubljenih najmrskiji su mi zaljubljeni u čovečanstvo. Mrzim i iz dna duše prezirem i pisce koji pišu o ljubavi prema čovečanstvu. Koji izmišljaju te spodobe što bajagi pate i ginu za čovečanstvo. Biti ushićen ruljom i voleti milione tupavaca i zlikovaca, fuj! Monstruoza je to laž!*¹⁵²

Možda je Bora Pub preterao u kritici prevelikih filantropa, možda je zapao u neku vrstu antihumanističkog dogmatizma. Ponekad se dešava da kritičari nekog ekstremnog mišljenja i sami upadaju u ekstremno mišljenje, ali sa suprotnim predznakom.

Međutim, mnogo je više romansijera i romanesknih likova koji o ljudskoj jedinki i ljudskom rodu govore nekritički pozitivno nego onih koji o čoveku i čovečanstvu

---

¹⁵¹ Dobrica Ćosić, "Grešnik", str. 74.

¹⁵² Isto, str. 241.

govore ekstremno negativno, te smo mi pažnju poklonili samo humanističkom, a ne i antihumanističkom dogmatizmu.

Nekritička idealizacija ljudskog bića može se, naravno, kritikovati na razne načine, pa i prezentacijom ponašanja komunističkih dogmatika. Recimo, skojevac Vladimir Dragović je u beogradskoj Glavnjači, pred islednikom Vujkovićem, pljunuo prema svom ocu Bogdanu, da bi se distancirao od njega, komunističkog otpadnika. Vladimiru je bio važniji vlastiti skojevski ugled, čist obraz pred partijskim drugovima, nego očev zao udes. Mladiću se kao "olakšavajuća okolnost" može računati njegov komunistički idealizam, deformisan staljinističkom "gvozdenom logikom", ali u njegovom stavu ipak ima elemenata sebičnosti, čak bezobzirnosti prema roditelju, svojevrsnog moralnog pada.

Uopšte uzev, u rezonovanju i ponašanju političkih, religijskih ili nekih drugih dogmatika ima podosta sujete, egoizma i sličnih ljudskih slabosti koje se mogu tretirati kao kritika svakog vrlo pozitivnog mišljenja o čoveku, dakle kao kritika humanističkog dogmatizma.

RELIGIJSKI DOGMATIZAM

Jedan je od najstarijih i najuticajnijih na celoj planeti. Postoji otkako postoje religije. Vekovima je osnovni uzrok verske netrpeljivosti među ljudima, izuzetno pogubne netrpeljivosti, te je čovečanstvu tokom istorije nanosio ogromne štete. Nanosi ih i danas.

Religija je u socijalističkoj Jugoslaviji dugo bila marginalna pojava, crkva je bila isključena iz društvenog života. Sem toga, religijski dogmatizam je specifičan, na politički, ekonomski i kulturni život velike većine građana ove zemlje – među kojima ima mnogo ateista – on donedavno

nije uticao neposredno, te je kao celovit sistem retko bio predmet pažnje romansijera.

U uvodnom poglavlju ovog rada prezentirali smo jedno Berđajevljevo upoređenje religijskog i komunističkog dogmatizma. Takva upoređivanja u više navrata čine i protagonisti analiziranih Čosićevih romana. Oni time kritikuju i jedan i drugi dogmatizam. Najzanimljivija je celina u kojoj Petar Bajević svojoj ljubavnici, Bogdanovoj supruzi Mileni, priznaje da ga je Hrist Pantokrator, koga su onomad, za vreme tajnog odmora u Grčkoj, njih dvoje posmatrali u crkvi u Dafnima, podsetio na Pantokratora u Krem-lju.

Pantokrator u Kremlju? Šta ti to, Petre, znači?

To znači da i mi komunisti imamo svog Pantokratora koji nas gleda sa svojih nebesa – ideja mu se učini ubedljivom, domisli je, nastavi: Mi smo, boljševici, poslednja hrišćanska sekta, Milena. Iako smo u svemu njihova suprotnost. Ali to je privid. Istorijski gledano, s nama se i obnavlja i okončava Hristova vera u spasenje od apokalipse. Naravno, mi eksploataciju čoveka i uvećanje bede radničke klase smatramo apokalipsom.

Moja ženska pamet ne shvata te igre pojmovima. Vi ste, boljševici, poslednja hrišćanska sekta, a onda ste im suprotnost, pa je ta suprotnost privid... Ništa ne razumem u tom, kako bi moj sin rekao, galimatijasu, kada bi Ivan započeo neko svoje filozofiranje.

Petar se usiljeno osmehnu:

Pa, najprostije rečeno, hrišćani se dve hiljade godina uspinju na nebo, u večnost i raj. Nemamo nijedan dokaz da je bilo koji pravednik zaslužio večnost u raj, niti grešnik večni pakao. Shvativši iskustvo hrišćanskog poraza, mi se komunisti odričemo večnosti i nebesa: raj spuštamo na zemlju, večnost zamenjujemo budućnošću.

Za koga, Petre?

Za sve. Sem za eksploatatore i njihove braniocce – začuta, jer mu se glas spusti u šapat. Uplašen svojom neubedljivošću, dodade preglasno za razgovor u postelji: Uostalom, i hrišćani bezbožnike ne puštaju u raj.

Na vratima vašeg raja stoji Staljin. Pantokrator, je li tako? – Milena se nasmjeja.

Ta nadmoćnost malo povredi Petra, nalakti se i nadnese nad njom, strogo kakav nikad nije u postelji:

Da, Staljin! Partija. Za hrišćane u carstvu nebeskom gospodari Bog; ovde, u našem svetu, za nas boljševike – generalni sekretar, Staljin.

I koga će on propustiti u vaš raj? – izaziva ga Milena, smeškajući se.

Dostojne, čiste, prave ljude.

Poslušne i pokorne. To su za tebe pravi ljudi?

Petar se uplaši nesporazuma sa Milenom, počuta, pa reče:

Ti, Milena, znaš da je za hrišćane neposlušnost prvi greh. Za nas boljševike, to je nedisciplina. A neposlušnost i nedisciplina u suštini su sinonimi. Zašto se smeškaš?

Ja sam odavno počela da sažaljevam vas komuniste. Zar ti stvarno veruješ da vi komunisti, tvoja partija, možete spasti svet?

Tvrdo verujem! I verujem da bez potčinjavanja partiji nema spasenja.

Ne pristajem, Petre, na takvo spasenje.

A ja pristajem. Uveren sam da drugog puta iz ovog paklenog sveta u kome smo danas, nema. Moramo se žrtvovati. Moramo sve svoje žrtvovati.¹⁵³

Kao što znamo, glavni dogmatski likovi Ćosićeve trilogije, pa i neki njihovi bližnji, zaneseni kolektivnim iluzijama, identičnim iluzijama religijskih vernika, sve svoje su žrtvovali. A izlaz iz paklenog sveta našli su – u smrti.

---

¹⁵³ Dobrica Ćosić, "Vernik", str. 255–257.

I u romanu Radovana Ždralea "Zemlja sreskih galebova" religijski i komunistički dogmatizam kritikuje se na taj način što se upoređuje i gotovo poistovećuje jedan s drugim. To čini seoski doktor Mile Ačanski. U razgovoru sa mladim komunističkim aktivistima on govori:

U vašim glavama vlada božanski kult naučnog socijalizma kao jedina tačna i apsolutno istinita koncepcija sveta. Ista stvar kao kod hrišćana! Zar ne? Njihov Bog kaže: "I nemoj imati drugih bogova osim mene." Vi kažete: nema drugih istina osim onih koje su nam otkrili osnivači marksizma! Sve što je ostalo od hrišćanskih propovednika čuva se i nastoji da primeni kao dogma. Ono što je ostalo od osnivača socijalizma čuva se i pokušava da primeni kao Sveto pismo. Napred momci! Isto kao što su nekada rani hrišćani vodili bitku za pravoverno tumačenje Hristovog učenja, tako i vi, od Marksove smrti, vodite bitke za pravovernu interpretaciju njegovog učenja. Zar ne? Progonite jeretike, kako su to i oni činili, kažnjavate ih, ekskomunicirate iz svojih redova, odsecate im glave. Sve isto kako je činila crkva. Napred momci! Na jednoj strani religiozan odnos prema Hristovom, na drugoj prema Marksovom učenju. Sličnost je i u tome što su i hrišćani i komunisti stvorili svoje institucije u kojima će negovati svoju politiku. To su crkva i partija. Obe su nepogrešive. Crkva sveta – i ne greši, Partija sveta – i ne greši! Greše samo pojedinci i sa njima se obe rođake oštro obračunavaju. Udri po njima! Crkvu predstavlja i oličava svojim izuzetnim kvalitetima, svojim apsolutnim umom, kao božiji predstavnik na zemlji – njen vrhovni poglavar, papa, patrijarh i slična lica. U Partiji tu funkciju Marksovog predstavnika na zemlji predstavlja šef Partije. On je takođe božanska ličnost po tome što je nepogrešiv i sveznajući. On nikada ne greši. Naravno, dok je na funkciji. Bravo komunisti! Te, bar formalne sličnosti, zbunjuju obične ljude, osobito one

koji bi hteli da poveruju u ono što je sam Marks govorio: moje učenje je kritičko a ne apologetsko... Od crkve ste preuzeli i potrebu citiranja. Ni za vas ni za crkvu ništa nije istinitije od podesnog citata... Niko još nije ostao živ koga ste tresnuli citatom po glavi! Ima i drugih podudarnosti, vrlo bitnih. Crkva obećava ljudima raj, carstvo božije. Vi obećavate lepšu budućnost. Međutim, ne izgleda da će brzo k nama! Božiji neprijatelj broj jedan je đavo, vaš se zove klasni neprijatelj. Ali postoje i drugi, sporedni, neprijatelji. Postojanjem klasnog neprijatelja tumače se greške u politici, greške protiv naučnog socijalizma. Savremene đavole vi komunisti ste veoma namnožili, pa ih nazivate: reakcijom, buržoaskom klasom, nenarodnim elementima, kljovašima, kulacima, levim i desnim oportunistima, sektašima, anarhistima, revizionistima, nacionalistima, izdajnicima... Složenije društvo pa je i neprijatelja više!... Pored svih tih neospornih sličnosti među vama je jedna suštinska razlika. Koja to? Oni imaju instituciju praštanja grehova, kod vas – nema rahabilitacije! Ko se oklizne, gurnete ga pod led!¹⁵⁴

Ovaj malo duži citat nije jedini primer eksplicitne kritike religijskog dogmatizma u "Zemlji sreskih galebova". Na samom početku tog romana seoski pop Svetozar je u crkvi vernicima saopštio:

Hoću na ovaj dan da se oprostim od vas kao sveštenik, jer sam odlučio da se više ne bavim sveštenečkim pozivom; već četiri godine ne verujem u Boga i crkvu... Eto, ni vi ni Bog niste sa mnom imali sreće. Mene je on izdao još na početku rata, kad je dopustio toliko zlo. Molio sam ga i opominjao u svojim molitvama da ne dozvoli takva zverstva, ali njemu kao da je bilo svejedno... Kad sam vi-

---

¹⁵⁴ Radovan Ždrale, "Zemlja sreskih galebova", str. 289–290.

*deo da ne pomaže, da stâri, ravnodušan, drema u budžaku nebeskom, rekao sam: e, nećemo više zajedno ti i ja!*¹⁵⁵

Malo kasnije raspop se ponovo okomljuje na Boga.

*Čujte, hoću još ovo da vam kažem... Dugo već razmišljam o svetu, vasioni, čoveku... Pročitao sam o tome mnogo toga što su veliki ljudi rekli, od starih Grka, za koje vi, uzgred rečeno, niste ni čuli... Svi oni kažu: Bog je maštarija lukavog uma starih i novih upravljača svetom. Na zemlji i u vasioni postoji samo materija, kao što je nje-no svojstvo da stvara živu formu, pa i čoveka. Sam čovek po sebi demantuje mogućnost postojanja Boga. Boga je izmislio čovek, da bi druge držao u vlasti i pokornosti, onako kako mi to činimo sa decom. Taj podli prikan izmislio je Boga da bi njime plašio tupane oko sebe.*¹⁵⁶

Religijski dogmatizam je u "Zemlji sreskih galebova" prikazan kao društveno štetan prvenstveno zbog toga što je seljake činio – bar po mišljenju komunističkih aktivista – zatucanim, reakcionarnim slojem, koji se protivio uvođenju zadruga, obrazovanju u duhu marksizma-lenjinizma i drugim tekovinama mladog socijalističkog društva.

Mnogo je opasniji bio (i ostao) religijski dogmatizam bosanskih Srba i Muslimana, prezentiran u romanu Vojislava Lubarde "Pokajanje". Opasniji je zbog toga što je uzrok dugotrajnih verskih raskola ovih dvaju etnosa. Deo tih raskola opisan je u pomenutom ostvarenju, a njihova pogubnost sintetički je sagledana već na početku romana.

Tokom dva protekla veka bilo je više pokušaja mirjenja, čak i bratimljenja i kumstva, ali sve je privremeno i praktično uzalud: dva verom i vlašću raskoljena sveta nisu se još pomirila. Otud nove tuče i zavade. Nož je uvek preticao pamet. Menjala su se carstva, pretezalo je čas na

---

¹⁵⁵ Isto, str. 18.

¹⁵⁶ Isto, str. 19.

*ovu čas na onu stranu, ali se odistinska mržnja nije dala mirnim putem iskoreniti. Štaviše, kao da je ta mržnja – poslednji događaji su to i pokazali – postala jedina pokretačka snaga svekolikog življenja i jednih i drugih, i Izgora i Čaršije, što je, zapravo, jedna velika tragika. Ali i opomena.*¹⁵⁷

Nikakve tragedije *homo balcanicusu* nisu dovoljno velika i trajna opomena. Doduše, Srbi iz Izgora i Muslimani iz Čaršije su se u avgustu 1939. godine pomirili – tim pomirenjem završava se Lubardin roman – ali je u stvarnosti krv ponovo potekla već početkom četrdesetih godina. Teče u Bosni i sada, početkom devedesetih.

Krv je u bratoubilačkom ratu potekla 1941. godine, a njeno prolivanje oslikao je, pored ostalih, Vuk Drašković u dvotomnom ostvarenju “Molitva”. U prvom tomu veći deo grozomorne radnje romana čine masakri u Hercegovini.

Srpski živalj klali su ustaški zlikovci, uz pomoć svojih saradnika balija, a uz moralnu podršku katoličanstva i islama. Neki sveštenici i hodže bili su i sami koljači, pa je moralna podrška dobijala konkretne jezive oblike. Vuk Drašković je sve to detaljno opisao, a celine putem kojih je ovo učinio možemo smatrati poljima kritike religijskog dogmatizma.

I religijski dogmatizam Albanaca na Kosovu, prezentiran u Draškovićevom romanu “Ruski konzul”, mnogo je opasniji od verske zatucanosti vojvođanskih seljaka iz “Zemlje sreskih galebova”. Pogubnost tog dogmatizma, bolje reći zloupotrebe religije, sažeto i upečatljivo je ocrтана u razgovoru dvojice Srba. Jedan od njih, Ljubo Božović, govori drugom, Iliji Jugoviću:

---

¹⁵⁷ Vojislav Lubarda, “Pokajanje”, str. 12–13.

*Hodže i muftije... vidiš, baćuška, ja često odlazim u džamije. Nikakva sloboda, nikakva ljubav, pa čak se i nikakva vera tamo ne spominje. Hodža, jedino, naređuje. Preti i naređuje. Teško od Alaha onom muslimanu Arnautinu koji barem desetoro dece ne bude imao! To im govore svakog dana. Teško od Alaha Arnautinu koji ne čini sve da zemlje arnautske očisti od nevernika i, naročito, teško onom koji se uplaši ili pokaje! Milijarda muslimana je danas u...*¹⁵⁸

Ovaj odlomak pokazuje da uticajni religijski dogmatičari svoju moć mogu da upotrebe u podsticanju etničkog čišćenja i preteranog demografskog rasta na određenom prostoru. Poznato je da svi civilizovani ljudi oštro osuđuju etnička čišćenja uopšte (pa i ona što se upravo u vreme nastanka ove studije sprovode na Kosovu i u Bosni), a o drugom negativnom društvenom fenomenu koji smo ovde spomenuli biće reči u narednoj celini.

DEMOGRAFSKI DOGMATIZAM

Zasnovan je na autoritetu crkvenih pastira i nacionalistički orijentisanih političkih lidera, koji podanicima nalažu da se nekontrolisano množe. Ovaj zahtev proizilazi iz iracionalnog egoizma, iz želje da religija kojoj pripadaju dotični pastiri, odnosno nacija kojoj pripadaju dotični lideri, ima što više podanika, kako bi sama bila što moćnija, rasprostranjenija, uticajnija.

U realizaciji svoje moći, rasprostranjenosti, svog uticaja, svaka religija i nacija sudara se sa drugim religijama i nacijama. A koliko su ti sudari bolni i pogubni, ne treba

---

¹⁵⁸ Vuk Drašković, "Ruski konzul", str. 145.

govoriti. Ljudi koji žive na prostorima bivše Jugoslavije to osećaju bolje od bilo koga drugoga.

Nekritičko verovanje da vlastita religija, odnosno nacija, treba da ima što više pripadnika danas je pogubno i zbog toga što su resursi svake države, a i planete u celini, ograničeni, pa nekontrolisan demografski rast stvara sve veće probleme. Oni se očituju u domenu zapošljavanja, stanovanja, zdravstvene zaštite, životnog standarda, zagađivanja životne sredine i u mnogim drugim domenima. Zbog toga je demografski dogmatizam izuzetno štetan.

Njegovu kritiku zapazili smo u malopre citiranom odlomku iz "Ruskog konzula", a nastavak te celine, iskazan rečima naratora romana Ilije Jugovića, glasi:

*Milijarda muslimana je danas u svijetu – obreh se, kad to čuh, u Osmanovićima, u džamiji. Mora nas, do isteka ovog vijeka, biti još toliko, najmanje još toliko – prenosi hodža, listajući Kuran, naredbu Alahovu.*¹⁵⁹

Pedesetak stranica dalje, na sahrani svog druga Ljuba Božovića, koga su ubili albanski separatisti, Ilija Jugović u imaginaciji prati dijalog duha ruskog konzula u Solunu Jastrebova i duha njegovog neprijatelja Paše Solunskog. Tu je utilitarna religijsko-nacionalistička strategija nosilaca demografskog dogmatizma veoma upečatljivo oslikana.

Koliko je, konzule Jastrebov, na dan vaše i moje solunske smrti, bilo muslimana, a koliko Rusa u Rusiji?

Muslimana osam miliona, a nas stotinu i trideset miliona.

Tačno, ekšelencijo. A znate li, možda, koliko je, tada, na Balkanu bilo vaših Srba, a koliko nas, pravovjernih?

O tome sam, Pašo, za "Rusko slovo" i jedan članak bio napisao. Od Galipolja pa do Velebita i od Skadra pa

---

¹⁵⁹ Isto, str. 146.

do Pešte i Temišvara, Srba je bilo dvanaest miliona a šest puta manje muhamedanaca.

Imate izvrsno pamćenje. Čestitam. Ama, čujte sada brojke iz moga teftera. I ja vodim neki račun i ponešto napišem, ekšelencijo. Muslimana je u vašoj Rusiji danas osamdeset miliona, a Rusa samo onoliko koliko ih je bilo i prije osam decenija! Srbi su prošli još fatalnije. Sad ih nema ni deset miliona, a pet ili možda čitavih šest miliona je onih koji su okupljeni ispod Pejgamberove zastave!

[...]

Na putu smo, mislite, da sami sebe istrijebimo?

Tako ružna želja je daleko od mene. Kažem, samo, da se vašim uspjesima i pobjedama radujem. Usput, radujem se i računu koji pokazuje da će, do polovine idućeg vijeka, u Rusiji biti više muslimana nego Rusa, a u Srbiji manje Srba nego Šiptara. Polovina Francuske i Engleske biće islamizirano. Amerikanci će...

Nikada broj nije odlučivao u istoriji.

Pardon, konzule Jastrebov. Većina odlučuje: taj je princip temelj evropske demokratije. Englezi dobiše dva svjetska rata a izgubiše svjetsku imperiju. Penis crnačkih plemena najurio je Engleze iz Zambije, Ugande, Kenije, Rodezije... Danas, vidite, cio svijet traži da južnoafrički bijelci prepuste vlast crncima, jer su crnci brojniji. Najduže do kraja narednog vijeka, muslimani će steći isto pravo da vladaju Balkanom i vašom Rusijom!

Postaraćemo se, Pašo, da se to nikad ne dogodi. Ima načina. Ima raznih načina.

Varate se, ekšelencijo. Srbi su, samo u ovom vijeku, tri puta vojnički pobjeđivali Šiptare i tri puta oslobađali svoje Kosovo. I? Evo ih, bježe kao stoka, sele i svoje grobove. Bježe od arbanaškog, od islamskog penisa, gospodine konzule!¹⁶⁰

---

¹⁶⁰ Isto, str. 200–201.

Ova ilustracija rezultata demografskog dogmatizma, koji je u službi religijskog i nacionalističkog dogmatizma, tako je upečatljiva da je svaki komentar suvišan.

MILITARISTIČKI DOGMATIZAM

Njegova osnova je shvatanje rata kao sredstva za bolno ali efikasno razrešavanje nekih društvenih problema, koji se ne mogu razrešiti u miru. Taj dogmatizam odavno šire ne samo generali i političari već i pojedini mislioci. Poznata je, recimo, Hegelova refleksija o ratu kao sredstvu za popunjavanje stranica istorije i za poboljšavanje moralnog zdravlja naroda.

Militaristički dogmatizam implicitno, često i eksplicitno, kritikuju svi autori ratnih romana. Nema onog koji hvali rat, a opisi strahotnih razaranja materijalnih dobara, te masovnih patnji i pogibija ljudi na frontovima i u pozadini snažna su kritika mišljenja o ratu kao pozitivnom fenomenu.

Doduše, svaki rat privremeno razrešava neke probleme, ali nijedan rat, koliko nam je poznato, trajno nije razrešio ni jedan društveni problem.

Pridržavajući se postupka primenjenog u svim poglavljima u kojima jednostrano, sa stanovišta kritike dogmatizma, osvetljavamo romane objavljene u periodu 1985–1988, postupka što uz gotovo svaku načelnu tvrdnju iziskuje konkretnu ilustraciju, i ovde ćemo navesti par primera eksplicitne kritike militarističkog dogmatizma.

U romanu Nedjeljka Fabrija "Vježbanje života" jedan za brinut otac govori svom sinu:

Rat je ludilo, rat nije pitanje pravde. Ludilo u kojem se svatko kiti svojom pravdom da bi čovjek s opravdanjem smio klati čovjeka, cazzo, osvećivati se, mrziti. A najgore

*je kad je u ratu netko u pravu. I kad zna da je u pravu. Tada je mržnja najstrašnija, jer je opravdana.*¹⁶¹

Ovakvi primeri mogu se naći u većini romana sa ratnom tematikom. A kritike militarističkog dogmatizma ima i u nekim romanima u kojima rat nije glavna tema, nego se o njemu, kao jednom od velikih zala, pomno ili uzgredno razmišlja.

U Ćosićevom "Grešniku" Prvi svetski rat nije glavna tema, ali o njemu bivši ratnik, potom zarobljenik Ivan Katić s vremena na vreme pomno razmišlja.

*U skopskim "Plavim kasarnama", uz Bogdanovo podsticanje, omrzao sam državu koja ima vojsku, kasarne i podnarednike. Na suvoborskom bojištu mi se stužila otadžbina za koju mora toliko da se strada i gine, koliko se ginulo i stradalo. Na najvećem dunavskom ostrvu, nazvanom "Zlatni vrt", u blizini Bratislave, u močvari kod sela Nadmeđera, u austro-ugarskom lageru za ratne zarobljenike, omrzao sam svet kome ratovi čine istoriju, donose nekakve pobjede i slavu, tvore moral i umetnost.*¹⁶²

RASISTIČKI DOGMATIZAM

Bilo bi divno kad bi svaki čovek osećao podjednaku ljubav, ili bar simpatiju, prema svim pripadnicima ljudskog roda. Možda će jednog dana ta utopistička želja mnogih humanista biti ostvarena. Zasad ljudsko biće, veoma udaljeno od savršenstva, u načelu najveću simpatiju oseća prema članovima svoje porodice, potom prema sunarodnicima, a i pripadnici rase kojoj sâm pripada bliži su mu od pripadnika bilo koje druge rase. *Moramo početi s činje-*

---

¹⁶¹ Nedjeljko Fabrio, "Vježbanje života", str. 57.

¹⁶² Dobrica Ćosić, "Grešnik", str. 47.

*nicom da primitivan čovjek "stranca", osobu koja ne pripada istoj grupi, često ne prihvaća kao bližnjeg, već kao "nešto" s čime se on ne poistovećuje,*¹⁶³ kaže Erich Fromm. Manja ili veća averzija prema onima što ne pripadaju našoj rasi, naciji ili grupi manifestuje se kao ksenofobija uopšte, odnosno kao rasizam i nacionalizam.

Rasistički dogmatizam je, najkraće rečeno, iracionalno verovanje da je rasa kojoj pripada dotičan dogmatik u svakom pogledu bolja od bilo koje druge rase. Ovaj dogmatizam najviše nosilaca imao je među nacistima u vreme Trećeg rajha. No mnogi maloumni ekstremisti iskazivali su ga i u davna vremena. Koliko kroz pohvale upućene vlastitoj rasi toliko i kroz pogrde upućene drugoj rasi.

Rasistički dogmatizam ispoljen kroz pogrde upućene pripadnicima druge rase pokazaćemo putem odlomka iz "Srpske rapsodije" Dragomira Popnovakova. U tom romanu se na popularan način prikazuje Velika seoba Srba 1690. godine i život u Ugarskoj nakon seobe.

Raspravljajući na sednici budimskog Magistrata o doseljenicima, oholi iroši nemačke i mađarske narodnosti govore ne samo o materijalnoj i moralnoj bedi pridošlih Rascijana – čime kritikuju lepo mišljenje pripadnika slovenske rase o svojim osobinama – nego razotkrivaju i vlastiti, germanski i ugarski rasistički dogmatizam. Evo, za ilustraciju, odlomka iz izlaganja člana Magistrata Martina Mozera:

Svi ti Rascijani što su u svom rodnom kraju imali samo prazno nebo i golet pod nogama, kad se dočepaše boljeg života, više ga ne ispuštaju. Svaki bi prodao i oca i majku za kap slave i čašu vlasti. Ne znaju da skrivaju ni strast, ni sebičnost. Uvek su otvoreni i bestidni, a sva po-

---

¹⁶³ Erich Fromm, "Anatomija ljudske destruktivnosti", prvi tom, str. 137.

*hlepnost na licu im se vidi. Vi znate, gospodo, da gladan pas žudno gleda u hranu koju treba da dobije. Nestrpljivo tapka nogama, vrti repom, guta pljuvačku, dok mu oči sjakete i lepo ga je videti takvog, jer je pas. A kad čovek tako izgleda, onda je to ružno. Ima ih, doduše, bistrih i rečitih, ali su svi odreda lukavi i zato nijedan nema onu ljudsku dobrodušnost i toplinu koju čovek voli da otkrije u ljudima. Svi su sebični i puni gordog samoljublja.*¹⁶⁴

Ovaj odlomak može se tretirati kao implicitna kritika rasističkog, ali i nacionalističkog dogmatizma.

Prezentaciju određenijeg rasističkog dogmatizma uočili smo u romanu Aleksandra Tišme "Kapo". Tamo se opisuje hrvatski rasist Zvonko Gabelić, koji je pred Drugi svetski rat na zagrebačkom Sveučilištu studentima poklanjao brošure zatrovane genocidnom ustaškom ideologijom. Ponudio ih je i Vilku Lamianu, ne znajući da je taj kolega Jevrejin. Vilko je, ne želeći da otkrije svoj identitet, uzeo brošure.

*Kad je kod kuće knjižnice otvorio, našao se pred iskazima u kojima su se kao vrelo i hladno mešali zanosi i mržnje: o Hrvatima, tim stamenim braniocima zapadne kulture i vere, potomcima ne lenih i glupih Slovena već borbenih Gota, koje samo tuđinski nakot sa istoka, pravoslavlje i jevrejstvo, hoće da uvuku u kal boljševizma i slobodnog zidarstva, protiv čega najbolji sinovi kreću u krstaški uništavajući rat zajedno sa ostalim probuđenim narodima Evrope.*¹⁶⁵

Svaki čitalac Tišminog romana, u kome su kroz sećanja Vilka Lamiana opisane patnje Jevreja i drugih stradalnika u Jasenovcu i Aušvicu, mogao je zaključiti da je "Kapo" kao celina teška kritika i militarističkog i rasističkog

---

¹⁶⁴ Dragomir Popnovakov, "Srpska rapsodija", str. 46.

¹⁶⁵ Aleksandar Tišma, "Kapo", str. 60.

dogmatizma germanskih nacista i njihovih vazalnih prijatelja sa sredine dvadesetog veka.

NACIONALISTIČKI DOGMATIZAM

Vrlo je sličan rasističkom dogmatizmu, moglo bi se reći da je njegov mlađi brat. Predmet ljubavi i precenjivanja je ovde vlastita nacija, a predmet mržnje i potcenjivanja tuđa. Nacionalistički dogmatizam hrani se nacionalnom mitologijom, istorijom, etnologijom, religijom, umetnošću i drugim duhovnim disciplinama ukorenjenim u etničkom tlu. Te discipline same po sebi nisu negativne – naprotiv, u njima ima mnogo pozitivnog – ali se u rukama, odnosno mozgovima primitivaca i egoista mogu zloupotrebiti.

Pojedini romansijeri afirmativno govore o naciji kojoj pripadaju, ali u normalnim, dopuštenim granicama, da tako kažemo. Samo slabi, popularnosti “na svom bunjištu” željni, nedovoljno kultivisani pisci nekritički idealizuju i glorifikuju vlastitu naciju, svrstavajući sebe time u kategoriju podnošljivih nacionalističkih dogmatika. Nepodnošljivih nacionalističkih dogmatika, koji preterano precenjuju vlastitu naciju a potcenjuju druge, ima samo među neobrazovanim, nekultivisanim individuama iz svih slojeva društva.

Poštovanja dostojni romansijeri o naciji kojoj pripada ju najčešće govore kritički. Jer znaju da će sunarodnicima više pomoći kritikama nego pohvalama.

Eksplicitne kritike nacionalističkog dogmatizma u romanima koje smo pročitali ima na mnogo mesta. Nećemo citirati sva ta mesta, već samo sedam-osam najdojmljivijih.

U kompleksnoj Ćosićevoj trilogiji “Vreme zla”, u kojoj bismo ljude i događaje mogli razvrstati na razne načine,

uočavamo, između ostalog, generaciju dedova, očeva i sinova. Pripadnici prve od ove tri generacije – Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić i Vukašin Katić – najviše raspravljaju o nacionalnoj problematici.

U “Verniku”, u kome se opisuju prilike u Srbiji i Beogradu na početku Drugog svetskog rata, Dragiša Vasić, koji je doživeo da ga partizani išamaraju, a potom da ga s praga kuće otera univerzitetski profesor koji je svoje političke govore završavao rečima: *Braćo Srbi, uspravite se! Budimo dostojni svojih slavni predaka!*,¹⁶⁶ potražio je starog prijatelja Vukašina Katića. Odmah su se upustili u raspravu o namerama četnika i komunista, o sudbini svog naroda. Dragiša Vasić konstatuje da je srpstvo jedini cilj dostojan da se za njega pogine. Mudar i skeptičan Vukašin Katić tvrdi: *U ovim danima gine se samo za zablude. Ja smatram komuniste opasnim za opstanak ovog naroda i zato što rasplamsavaju lakoverje, najveću srpsku manu.*¹⁶⁷

Tvrđnju da je lakoverje najveća srpska mana neće prihvatiti nijedan srpski nacionalistički dogmatik. Nacionalistički dogmatici, ma koje narodnosti bili, veruju da njihov narod ima samo sitne mane i krupne vrline.

U nastavku rasprave sa prijateljem, Vukašin Katić govori protiv ponovnog uspostavljanja Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata.

Naše granice treba da budu samo do mržnje naših suseda. Naša buduća država, ako ona može ponovo da nastane, treba da bude ona teritorija koju niko sem Srba ne može da smatra svojom.

Predlažeš da se odrekemo Bosne i Hercegovine, Stare Srbije?

Ja sam uveren da mali narod treba da živi na što manjoj teritoriji. Da bude što gušći i da veliki i jači ne-

---

¹⁶⁶ Dobrica Ćosić, “Vernik”, str. 567.

¹⁶⁷ Isto, str. 573.

maju šta da mu uzmu, a manji od njega da mu zavide na tome što ima. Samo tada narod može imati spokojnu budućnost.

Užasna misao! Nikad od Srbina nisam čuo crnji defetizam! To je, Vukašine, odricanje od vekovnih ciljeva srpskog naroda, to je poricanje njegove istorije!

To je, Dragiša, suprotstavljanje nacionalnom samoubistvu, koje će se izvršiti vašom, četničkom, i njihovom, komunističkom borbom za Jugoslaviju. A ti kao pisac moraš znati da na svako samoubistvo ima pravo čovek, ni na jedno samoubistvo nema pravo narod. Uostalom, on to nikada nije ni činio svojom voljom. Na to su ga navodili samo njegovi spasioci. Ja sada uviđam koliko je bilo nerazumno ono moje i tvoje oduševljenje 27. marta, kada smo zajedno marširali od "Londona" do Slavije pod parolom "Bolje rat nego pakt" i "Bolje grob nego rob!"¹⁶⁸

Da li je ova kritika pijemontskih težnji mnogih Srba i njihovog pogibeljnog otpora nadmoćnom neprijatelju ispravna, teško je reći. Znamo samo da je otpor u Drugom svetskom ratu pružen, i veoma skupo plaćen, da je druga Jugoslavija stvorena, i nedavno razbijena, da danas Srbi stvaraju nove svoje države. Vukašin Katić, ako je suditi po citiranim njegovim rečima, imao bi drugačije stavove od današnjih srpskih lidera.

Nacionalistički dogmatizam hrani se, rekli smo, i nacionalnom mitologijom. Tu mitologiju nemilosrdno kritikuje jedan od dvojice sabesednika u romanu Milenka Vučetića "Otimanje sreće".

Narod kakav zamišljate vi političari postoji jedino u narodnim pesmama, kaže gospodin Tadija. Veliki je naš narod, kaže gospodin Dušan. Tragičan i mizeran, kaže gospodin Tadija. Stalno ga tuku ali on preživljava, kaže

---

¹⁶⁸ Isto, str. 574–575.

gospodin Dušan. Srpska politika, kao i srpske narodne pesme, od poraza pravi pobede, od kukavičluka herojstvo a od sramote ponos, kaže gospodin Tadija. Razumem vaš bes i bes svakog poštenog Srbi na na nas političare, kaže gospodin Dušan. Prevrtljivi Marko Kraljević je arhetip Srbina, kaže gospodin Tadija. A Miloš Obilić? pita gospodin Dušan. I on je još jedna srpska samoobmana, kaže gospodin Tadija. Učinio je junačko delo kada za to nije bilo nikakvih uslova i na tome izvoru mi treba da napajamo pokolenja jer nam je sudbina da budemo junaci u izgubljenim bitkama, kaže gospodin Dušan. Ono što je uradio Miloš Obilić, ubivši sultana na prevaru, najobičnije je varvarstvo, kaže gospodin Tadija. Veliko je pitanje šta je u Srbiji varvarstvo a šta viteštvo, kaže gospodin Dušan.¹⁶⁹

Osnovna tema romana Živojina Pavlovića "Oni više ne po stoje" je stvaran događaj: herojska borba branilaca Beograda protiv austrougarskih okupatora u septembru 1915. godine. Zahuktalo kazivanje naratora Živadina Jotića odražava zahuktalost dramatičnih zbivanja koja taj rezervni potporučnik opisuje.

U jeku jedne od žestokih bitaka naleteo je na svog školskog druga Aleksandra Trajkovića, i tako je nastala celina u kojoj se kritikuje najpre militaristički, a potom nacionalistički ili, kako bismo ga još mogli nazvati, patriotski dogmatizam. Živadin Jotić priča:

Pitam ga, vičući mu pravo u krto, prozirno uvo, gde se i kojom prilikom obučio u rukovanju mitraljezom kada nije služio vojsku, no se izležavao po švajcarskim sanatorijumima, na šta mi on, izvijajući podsmešljive usne, saopštava da za ratničke veštine nikad nije potrebna pamet, već snaga, što dokazuje i ovaj rat. Jer rat, po njemu, vode budale. Ne mogu da istrpim ujed, te, savlađujući osećanje povređenosti zbog nasrtaja na najdublju moju veru u čast

---

¹⁶⁹ Milenko Vučetić, "Otimanje sreće", str. 9–10.

i slavu smoždene nam otadžbine nastavljam da ga zapitkujem tobož veselo: misli li da smo i mi, i naš kralj Petar, i prestolonaslednik Aleksandar, a i slavne nam vojskovođe – vojvoda Stepa, na primer, i vojvoda Putnik, ili vojvoda Živojin Mišić, recimo, glupaci i maloumnici? – što on potvrđuje brzinom ubitačnog mehanizma čiji ga zatvarač kljuka mecima nanizanim u beskrajni redenik, hitajući pri tom da mi svu budalaštinu naših vođa obrazloži glupošću samog, po njemu, nekultivisanog, varvarstvu sklonog naroda, koji je svoju divljačku prirodu dokazao kako samouništiteljskim krvarenjem u tek minulim balkanskim ratovima boreći se za slavu monarhije (umesto da je oružje upotrebio za uspostavljanje republike) tako i atentatom na nadvojvodu Ferdinanda, izazvavši novo krvoproliće, iz kojeg mu nema izlaza.¹⁷⁰

Kritika uvreženog mišljenja latentnih i evidentnih nacionalističkih dogmatika da je nacija kojoj pripadaju nepogrešiva može se naći i u Pavlovičevom romanu "Lov na tigrove". Onda tu kritiku iskazuje profesor Globus, prijatelj Aljoše Jotića. Aljoša u svom dnevniku, koji je okosnica romana, piše:

Po njemu, 27. mart 1941. nije trijumf nacionalne svesti, niti potvrda volje za slobodom, već tragična greška nacionalnog političkog daltonizma, nasedanje na varku Intelidžens servisa, proigravanje šanse da država i srpski narod u njoj izbegnu ratni haos kome su, u balkanskim ratovima i u I svetskoj kataklizmi platili prevelik danak. Naglašava da pakt sa silama Osovine, potpisan 25. marta u Berlinu, nije sadržao nijednu kompromitujuću klauzulu kojom bi bili ugroženi nezavisnost i integritet Kraljevine Jugoslavije, niti su Hitler i Nemci išta drugo tražili do obavezu da se Jugoslavija u ratnom metežu drži po strani.

---

¹⁷⁰ Živojin Pavlović, "Oni više ne postoje", str. 90–91.

Međutim, puč 27. marta i pobuna naroda doveli su do jednostranog prekida ugovora, a to je značilo: do napada Nemačke, Italije i Bugarske, do bezuslovne kapitulacije, četničkih diverzija početkom maja i komunističkog ustanka početkom jula. Nepromišljenost i pristajanje na slugeranstvo tuđim interesima (Londona i Moskve), brzo su se izrodili u četvorogodišnji bratoubilački obračun, u kome je palo 1.700.000 ljudskih glava: 300.000 u borbama s okupatorom i u njegovim represalijama; ostalih 1.400.000 u međusobnom istrebljenju.¹⁷¹

U prvom poglavlju ove studije rekli smo da je u romanima moguće uočiti ideologiju samih romansijera, kao i ideologiju romanesknih likova. Tezu o velikim greškama srpskog naroda našli smo čak u dva romana Živojina Pavlovića, te se pitamo nije li njome autor zaokupljen više nego njegovi romaneskni likovi. Odgovor bi mogao da bude potvrđan, ali on i nije naročito bitan. Bitnija je sama kritika nacionalističkog dogmatizma – koja je, bila ispravna ili ne, u citiranom pasusu dojmjljiva.

Na više mesta u romanu Vuka Draškovića “Ruski konzul” može se uočiti teza da je i pre i posle Narodno-oslobodilačkog rata jedan od osnovnih zadataka jugoslovenskih komunista bilo slamanje kičme preuveličanoj velikosrpskoj hegemoniji. Stoga se ovde može ponoviti malopredašnje pitanje. Nema sumnje da je autor odnosom komunistička partija – srpska nacija zaokupljen više od nekih likova svog romana, ali u tome ne vidimo ništa neprirodno.

U odlomku koji ćemo navesti partijski moćnik albanske narodnosti Faruk, po nadimku Čakmak paša, ili samo Paša, sa kojim u mislima dijalog vodi Ilija Jugović, kritikuje velikosrpsku hegemoniju – koja se može tretirati kao

---

¹⁷¹ Živojin Pavlović, “Lov na tigrove”, str. 57–58.

jedan oblik nacionalističkog dogmatizma – a istovremeno nesvesno kritikuje i svoj komunistički dogmatizam.

Život je – povika drug Paša – prived, stvarnost je obmana. Za revolucionara je istina ono što proklamuje revolucionarna strategija!

To znači... znači li to, družo Paša, da je istina laž, a laž istina?

Ne podmeći i ne nastupaj sa pozicija... Zar Srbi ne bi postali hegemonisti onoga istoga časa kada bi naša Partija odbacila učenje o velikosrpskoj hegemoniji? Kada bi naša Partija pljunula na revolucionarne odluke i zakone, najmanje milion Srba pokazali bi tapije vlasništva i jurnuli na Kosovo. A šta tada sa nama, Albancima? Kuda da bežimo sa otete srpske zemlje i gde da se pomerimo?

Pa sami priznajete da ste srpsku zemlju oteli.

Ja, druškane moj, samo priznajem da bi povraćaj te zemlje ugrozio opstanak Albanaca i da bi razbuktao velikosrpsku hegemoniju! Ne, ta hegemonija nije izmišljena, ona postoji ali joj naša revolucija ne dopušta da se iskaže. Velikosrpska hegemonija je pritajena, kao klica strašne bolesti, i buknuće bi čim bi bili ukinuti lekovi! Istinit je revolucionarni princip, a stvarnost je prevara.¹⁷²

Mnogi Srbi, a i Hrvati, koji imaju visoko mišljenje o osobinama vlastite nacije – čime se svrstavaju u kategoriju mlakih ili gorljivih nacionalističkih dogmatika – nisu ni malo srećni kad se sete činjenice da su mase njihovih sunarodnika pre nekoliko vekova milom ili silom napustile veru predaka i prešle u islam, promenivši nakon toga i etnički identitet. Teško je naći Engleza ili Nemca koji je promenio veru, još teže onog koji je promenio i nacionalni identitet. Ali slovenska rasa nema, izgleda, mentalnu čvrstinu germanske. Bilo kako bilo, pomenutim činom svojih

---

¹⁷² Vuk Drašković, "Ruski konzul", str. 219–220.

pripadnika ne ponosi se nijedna rasa, nijedna nacija. Zato je njegovo opisivanje, ili samo spominjanje, implicitna kritika rasističkog, odnosno nacionalističkog dogmatizma.

Poturčenjaštvo je svojevremeno mnogo mučilo Mešu Selimovića, a i neki romaneskni likovi Vuka Draškovića su njime zaokupljeni. Najoštrije je zbog njega, kao i zbog nemčenja (koje, prema našim saznanjima, na jugoslovenskim prostorima nikad nije bilo masovno), svoje sunarodnike osudio Vojin Međedović, jedan od protagonista romana Branka Letića "Povratak u tuđinu".

*Dok su gospodarili Turci, turčili smo se. Dok su gospodarili Nijemci, njemčili smo se. Slugan vavijek radi za drugoga. Slugan ne bi bio slugan kad bi radio za sebe.*¹⁷³

Milovan Danojlić je u epistolarnom romanu "Dragi moj Petroviću" nacionalnoj problematici posvetio čak dva pisma-poglavlja. U njima je, a i u drugim celinama, ostavio sijaset zanimljivih i bitnih refleksija o nacionalizmu. Citiraćemo samo jednu, podužu. Mihailo Putnik, u petom pismu Stivu Petroviću, napisanom januara 1979. godine, priča o svom prijatelju Vuku Paligoriću, srpskom nacionalisti:

Slušaš ga, pa ti se sve smući, i Srbi i Hrvati, i njihovi odnosi, njihova ljubav i njihova mržnja, sve što je s njima u vezi! Svejedno ti je ko je kriv, ko prav, ko je prvi počeo, ko nastavio. Zli smutljivci, otrovni pakosnici, i jedni i drugi. Pa kad bi bar mogao nekud da pobegneš! Nema se kud... Odeš na kraj sveta, i opet nađeš Srbina i Hrvata, jedan drugom rade o zlu. Sve što je s njima i oko njih žalosno je i ponižavajuće... U njihovom je sporu sramotno učestvovati. Ti si smešan čak i ako propovedaš ljubav i bratsko pomirenje: koješta, kakva ljubav, kakvo pomirenje...

---

¹⁷³ Branko Letić, "Povratak u tuđinu", str. 47.

*Grozno je mrzeti, i još groznije osećati tuđu mržnju na svojoj koži, grozno je stajati u blizini tog zmijskog legla i gledati ih kako se vrte ukrug, ujedajući se za repove. Otrovno klupko, proklet bio ko ga sastavio, na koju god stranu stao, bićeš umanjen i ponižen. Čak i pod pretpostavkom da su oni najgori narod na svetu, a mi najbolji, opet je sramota biti pozitivna strana jednog takvog sklopa. Valjda smo, svojim glupostima, jedni druge zaslužili, a svi zajedno ovo što nam stoji nad glavama.*¹⁷⁴

Navedene reči su u ovoj celini svakako najotvorenija, najbritkija, najdojmljivija kritika nacionalističkog dogmatizma. Da su ih krajem osamdesetih godina pročitali svi jugoslovenski nacionalisti i šovinisti, možda danas Jugoslovenskog rata ne bi bilo.

Svesni smo, avaj, da je ovo pre puka želja nego realna mogućnost. Uticaj romana na društvo, pogotovo na primitivne, samožive, iracionalne nacionaliste i šovinate, veoma je slab.

PORODIČNI DOGMATIZAM

Nekad, dok su postojale patrijarhalne porodične zadruge, bio je razrađen i uticajan. Kao arhaičan skup okoštalih porodočnih normi, neretko i predrasuda, u velikoj mери je determinisao svakodnevni život članova patrijarhalne zadruge. Danas takvih zadruga ima veoma malo, i nisu onako čvrsto organizovane kako su nekad bile, pa je porodični dogmatizam gotovo iščezao i iz savremenih jugoslovenskih romana.

---

¹⁷⁴ Milovan Danojlić, "Dragi moj Petroviću", str. 112.

Našli smo ga u jednoj celini "Okvira za mržnju", Ivana Aralica. U toj celini spominje se patrijarhalna zadruga Sarića, koja je brojila šezdeset čeljadi, i u kojoj se matori udovac oženio sedamnaestogodišnjom devojkom. Dalje pisac govori:

U Sarića obitelji živio je i lijep sinovac od dvadeset godina, stasit, neoženjen. Zagledao se bio u svoju strinu još dok je bila devojka, ali je nije smio zaprositi jer se nije smio ženiti. Naime, zadruga je bila mnogoljudna i nikakve potrebe nije imala za snahama i djecom, pa su starci donijeli odluku, kako se ne bi nakotili međusobno i pojeli kao štakori, muškarci će stjecati pravo na ženidbu nakon tridesete, a djevojke neka se udaju što prije.¹⁷⁵

Ovaj primjer pokazuje do kakvih neprirodnih situacija i, što je gore, individualnih nesreća može dovesti utilitaran, ali ponekad i nehuman porodični dogmatizam. Mladom devojkom oženio se matori udovac, a ne njegov dvadesetogodišnji sinovac.

Nakon porodičnog dogmatizma patrijarhalnih zadruga, koji iščezava zajedno s tim zadrugama, ostaće njegova razvodnjena i sužena varijanta, da tako kažemo, familijarni dogmatizam. On se jedva može nazvati dogmatizmom. Možemo to učiniti samo ako uvreženo uverenje da se svi članovi jedne familije vole, poštuju i pomažu prerašće u nekritičko idealizovanje i glorifikovanje te sloge.

Život ovu familijarnu ljubav i harmoniju često demantuje, što se može zaključiti i iz mnogih romana u kojima se opisuju nimalo nežni odnosi supružnika, poremećeni odnosi roditelja i dece ili sukobi među samom (odraslom) decom.

Ovakvih primera ima – kad je reč o ostvarenjima koja su predmet naše pažnje – u sva tri romana Dobrice Ćosića, u oba romana Vuka Draškovića, u "Očevima i oci-

---

¹⁷⁵ Ivan Aralica, "Okvir za mržnju", str. 26.

ma” Slobodana Selenića, “Lovu na tigrove” Živojina Pavlovića, “Povratku u tuđinu” Branka Letića, “Ocu i sinu” Pavla Ugrinova i još nekim romanima.

ANTIFEMINISTIČKI DOGMATIZAM

Mlak je, relativno bezazlen i uglavnom beznačajan, poput prethodnog. Njegova osnova je okoštalo mišljenje nekih “muških šovinista” da su žene u svakom pogledu manje sposobne od muškaraca, da nisu dorasle njihovim ambicijama, poslovima, dostignućima.

Koreni antifeminističkog dogmatizma su u religijskom dogmatizmu. Hrišćanska religija je (kao i islamska) zasnovana na patrijarhalnoj koncepciji, u njoj je diskriminacija žena mnogostruka. Počinje na jednoj od prvih stranica Biblije – predstavljanjem Eve kao neposlušne, lakoverne grešnice koja je, poverovavši zmiji i prenebregavši zapovest Boga, navela muža na praroditeljski greh – nastavlja se preko Mojsijevih zakona, koji od žene zahtevaju pokornost mužu i poslušnost uopšte, a završava se poznatom izrekom: *Žene neka ćute u crkvama*, koja nosi u sebi, pored ostalog, i zabranu ženama da obavljaju svešteničke dužnosti. Diskriminacija slabijeg pola u hrišćanstvu danas nije ništa manja nego što je bila na počecima te religije. Ona je, nema sumnje, jedan od uzročnika diskriminacije žena i u laičkom životu.

Antifeministički dogmatizam prepotentni muškarci ispoljavaju na razne načine, prema svim ženama. Čak i prema onim koje su predmet njihovog obožavanja.

U Ćosićevom “Verniku” Milena Dragović, prilikom jednog ljubavnog sastanka, negoduje zbog rešenosti svog obožavaoca Petra Bajevića, “vojnika svetske revolucije”,

da joj ne otkriva razloge promenljivog raspoloženja. On odgovara:

Koješta! Ti o meni možeš sve znati, sve, osim stvari koje se tiču moje dužnosti.

Pa da! Samo to: stvari koje se tiču tvoje dužnosti. To ste vi muškarci! Ljudi s dužnostima, svetskim brigama, posvećeni srećnoj budućnosti čovečanstva, a naša ženska dužnost, pogotovo dužnost ljubavnice, jeste da zna da je vama najpreča na svetu neka dužnost.¹⁷⁶

Antifeministički dogmatizam ispoljava se kao potcenjivanje žene uopšte – to smo videli iz upravo navedenog primera – ali i kao skup predrasuda o sposobnosti nežnijeg pola u pojedinim delatnostima. Navešćemo primer potcenjivanja žena kao literarnih stvaralaca.

U književnom životu donedavne Jugoslavije najpoznatiji antifeministički dogmatik bio je Igor Mandić. Dubravka Ugrešić dala mu je u svom romanu "Forsiranje romana reke" obličje književnog kritičara Ivana Ljuštine. I sam se prepoznao u tom liku. Ugrešićeva mu se sa zadovoljstvom narugala u epizodi u kojoj ga je nekoliko učesnica Zagrebačkih književnih razgovora namamilo u hotelsku sobu, vezalo za krevet i pripretilo mu silovanjem. Evo odlomka iz kojeg se dosta saznaje o shvatanjima tog prezirača "ženskog pisma".

Na riječ "silovanje" kritičarev nezaštićeni visuljak se još više uvukao i stisnuo u malu, bezobličnu mesnatu krpicu.

– Gad! – gotovo da je ispljunula riječ Dunja, a onda je sjela i ona, pa pripalila cigaretu.

– Mislim da bismo trebale biti operativnije. Nemamo vremena za suvišne emocije. Dogovor je bio da ga – silujemo! – rekla je Dankinja.

---

¹⁷⁶ Dobrica Ćosić, "Vernik", str. 261.

– Pa kad ne možemo! Osim toga, radije bih umrla nego dotakla tog – vodenog konja! – vrisnula je Dunja.

– Vas dvije kao da ste zaboravile zašto smo ovdje...

– mirno je primijetila Tanja. – Dotični kritičarski monstrum već nekoliko godina sistematski diskreditira naš književni rad, nije li tako?

– Tako je! – borbeno je rekla Dunja.

Dankinja se solidarizirala kimanjem glave.

– Je li dotični proglasio našu književnost kuhinjskom?! Je li napisao da nijedna žena ne može biti romanopisac, jer je u tome sprečava osobita, tračerska priroda ženske imaginacije, koja nije u stanju da nadraste trač kao biološku kategoriju?!

– Napisao je! – viknula je Dunja. – Priznaj, gade! – prostrijelila je pogledom književnog kritičara.

– Je li isti, ovdje ležeći goli subjekt, napisao da je rodno mjesto trača kuhinja i da je trač bit ženskog odnosa prema svijetu? Je li izjavio da u našim knjigama odjekuje ono užasno torokanje koje se poput lave izljuje iz svih kuhinja na svijetu?! – nemilosrdno je citirala Tanja.¹⁷⁷

Zacelo je sve to Ivan Ljuština, *alias* Igor Mandić, napisao, ali njegovo antifeminističko shvatanje je, kao i antifeministički dogmatizam svakog drugog “muškog šovinište”, kako već rekosmo, bezazlen i uglavnom beznačajan društveni fenomen. Pošto taj dogmatizam ne smatramo bogzna kako ozbiljnim, razmišljanje o njemu završićemo parafraziranjem šaljivdžije koji je rekao da se muškarci i žene ne mogu složiti, jer su im ciljevi različiti, čak suprotni: muškarci žele žene, a žene žele muškarce.

---

¹⁷⁷ Dubravka Ugrešić, “Forsiranje romana reke”, str. 139.

VIII

NEKONVENCIONALNA KNJIŽEVNA SINTEZA

Naslovom uvodnog poglavlja nagovestili smo tezu da je savremeni roman kompleksan književni reprezentant, a naslovom ovog, završnog poglavlja želeli smo akcentovati zaključak – proizašao iz posmatranja romanesk-nih ostvarenja objavljenih u zadatom periodu, te iz iščitavanja odgovarajuće naučne, esejističke, stručne i priručne literature – da je današnji roman nekonvencionalna sinteza kako književnih postupaka tako i saznanja romansijera o svetu u kome žive. Kada to kažemo, ne mislimo na konkretno ostvarenje, nego na savremen roman kao književnu vrstu. Ona sadrži mnoge elemente ostalih književnih vrsta: novele, drame, lirske i epske pesme, eseja, humoreske, putopisa, biografije, dnevnika, memoara i dr. Čak i neka konkretna ostvarenja – romani kakve su napisali Dobrica i Bora Ćosić, Borislav Pekić, Milorad Pavić, Svetislav Basara i još neki autori – približavaju se formi (u mnogo manjoj meri i sadržaju) totalnog, integralnog romana. No valja napomenuti da idealan, stopostotni integralan roman još niko nije napisao. On bi, da postoji kao pojedinačno delo, bio književni totalitet putem kojeg bi romansijer istražio i prikazao individualni i društveni totalitet. A tako nešto jedan čovek nije u stanju da učini. Mogli

bismo reći da tek svi romani sveta čine idealan, stopostotni integralan roman.

U ovoj studiji mi nismo istraživali sve aspekte forme i sadržaja savremenog romana kao kompleksne književne vrste – to je posao teoretičara književnosti – nego kritiku raznih oblika dogmatizma na stranicama romana objavljenih u određenom periodu. Sumirajući rezultate do kojih smo došli, ponovo ćemo, kao i u uvodnom poglavlju, umetnost romana sagledati kroz celu književnosociološku trijadu. To znači da će najpre biti osmotren:

DOMEN KREACIJE

Složenost bezbrojnih fenomena minulog i tekućeg života, s jedne strane, i nastojanje većine serioznih romansijera da formom i sadržajem obuhvate totalitet stvarnosti, s druge strane, iziskuju od tvoraca savremenih romana pogoleme napore i u domenu samousavršavanja i u domenu ostvarivanja umetničkih rezultata. Na osnovu uvida u romane Dobrice i Bore Ćosića, Borislava Pekića, Milorada Pavića, Svetislava Basare, Mihaila Lalića, Milovana Danojlića i drugih autora, te na osnovu podataka obelodanjenih u radovima teoretičara i sociologa književnosti koji u istraživanjima primenjuju i biografski metod, zaključujemo da romansijer koji želi da stvori delo vredno pažnje ne može da bude boemski tip u tradicionalnom smislu reči. On mnogo više vremena treba da provodi u svojoj sobi, nad knjigama, nego u kafani, nad čašama. Njegov život i rad u mnogo čemu sličan je životu i radu naučnika. Romansijer, doduše, fenomene stvarnosti kojima se bavi ne mora da poznaje tako detaljno kao naučnik, ali treba da sagledava njihovu celinu i otkriva njihovu suštinu. Naučnik uvek istražuje neki konkretan fenomen, a predmet romansijerovog istraživanja je čovek, život, celokupna

stvarnost. Naravno, u jednom romanu pisac obrađuje omeđen segment stvarnosti, ali i tada on u pojedinačnom traži univerzalno, kroz pojedinačno nastoji da, uopštavanjem, prikaže totalitet. Naučnik, naročito specijalist koji se bavi nekom od prirodnih nauka, obično nema takve pretenzije. Za univerzalnim istinama u konkretnim predmetima istraživanja češće tragaju filozofi, donekle i sociolozi, istoričari, psiholozi i drugi protagonisti društvenih nauka, s kojima romansijer ima više dodirnih tačaka nego sa protagonistima prirodnih nauka.

Osim nekih osobina naučnika i filozofa, romansijer treba da poseduje i veliko životno i stvaralačko iskustvo, kao i bogatstvo vlastite ličnosti. Jer je predmet njegovog istraživanja ne samo u spoljašnjem svetu nego često i u njemu samome. Gotovo svi malopre pomenuti romansijeri, a i mnogi drugi, koje ovde nismo pomenuli, najznačajnije romane stvorili su u drugoj polovini života, kao istrajne, eruditne, životnim i stvaralačkim iskustvom bogate, u svet i u sebe zagledane ličnosti.

Kao kreativni intelektualci koji, pridržavajući se određenih književnih konvencija, ili, češće, prevazilazeći te konvencije, daju maha vlastitoj duhovnosti i duševnosti kako bi savremenicima i budućim naraštajima ponudili sintezu svog viđenja života i sveta, romansijeri po pravilu ne stvaraju dela da bi prezentirali samo jedan ili dva fenomena stvarnosti. Stoga među pročitanim romanima nismo našli one u kojima je bio obrađen samo problem dogmatizma, recimo, ili neki drugi parcijalni problem individualnog ili društvenog života. Romansijer uvek nastoji, čak i ako toga nije sasvim svestan, da obuhvati totalitet stvarnosti, a parcijalni individualni i društveni fenomeni, kakav je i dogmatizam, samo su deo prezentiranog totaliteta.

Ovom konstatacijom zaokružili smo sažeto razmatranje književnosocioloških aspekata romansijerske kreacije. A rezultati te kreacije su, dabome:

ROMANI

Iščitavajući one što u Jugoslaviji behu objavljeni u periodu 1985–1988, i pišući prethodna poglavlja, došli smo do sledećih zaključaka:

Da bi bili respektovani i čitani, romani treba da budu u prvom redu originalne, duboke, izražajne, snažne, umetnički vredne, u svom vremenu, po mogućnosti i u narednim epohama aktuelne priče o ljudskim sudbinama.

U domenu sadržaja velike inovacije nisu moguće, jer su gotovo svi fenomeni života umetnički već obrađeni, a u domenu forme romansijeri imaju još podosta neosvojenog prostora. Formalne inovacije su preokupacija prevashodno teoretičara književnosti, a kad je reč o sadržaju, koji je u većoj meri predmet pažnje sociologa književnosti, valja napomenuti da su u tom domenu ipak moguće izvesne inovacije. Jer život, odnosno njegova učiteljica istorija, odnosi jedne ljude, događaje, procese, spoznaje, ideje, a donosi druge. Kominternovski svet, recimo, niko nije obradio tako sveobuhvatno i upečatljivo kao Dobrica Ćosić. Neke aspekte Narodnooslobodilačkog rata Mihailo Lalić sagledao je drugačije nego romansijeri koji su pre njega obrađivali tu temu. U romanima o posleratnom zadržarstvu i Golom otoku originalnih činjenica ima već zbog toga što su to donedavna bile tabu-teme, pa ih niko nije obrađivao. U sadržaju romana o samoupravnoj jugoslovenskoj svakodnevici takođe ima novina, jer i ta tematika tek odnedavna ulazi u literaturu.

Opšta kriza autoriteta, koja je u nekim domenima čovekove egzistencije – u domenu morala, recimo – stvorila pogoleme probleme, u domenu dogmatizma izazvala je pozitivne procese. Jer su sa nestankom nekih negativnih autoriteta nestale i pojedine dogme. U socijalističkim

društvima najveći negativan autoritet bile su komunističke partije i komunistički diktatori. Nakon njihovog nestanka, nestao je i komunistički dogmatizam.

Opšti značaj romana, pa i njegov društveni uticaj, ne poklapa se uvek sa količinom i jačinom kritike dogmatizma u njemu. To je razumljivo, jer u principu naglašen ideološki i kritički kvalitet književnog dela nije garancija da će biti velik njegov opšti značaj i društveni uticaj. Roman u kome ima više kritike dogmatizma značajniji je kao kulturno dobro i u društvu uticajniji od romana sa manje iste kritike samo ako im je umetnička vrednost podjednaka. Ta vrednost – koja zavisi od svih deset bitnih kvaliteta romana – u rangiranju romanesknih ostvarenja na lestvici opšteg značaja važnija je od bilo kog pojedinačnog kvaliteta.

Na primer, Ćosićeva realistička trilogija "Vreme zla" tvorevina je velikog opšteg značaja i društvenog uticaja. Ali ne zato, ili bar ne samo zato što je u njoj naglašen ideološki i kritički kvalitet, već zbog toga što su u njoj na visokom nivou gotovo svi bitni kvaliteti romana.

U Pavićevom postmodernom "Predelu slikanom čajem" ideološki i kritički kvalitet nije izražen, ali je opšti značaj tog romana pogolem, jer je visoka njegova umetnička vrednost. No društveni uticaj ovog ostvarenja nije velik. Ako u književnom delu nema ideološkog i kritičkog kvaliteta, njegov uticaj na društveni život je skroman, bez obzira na sve druge kvalitete koji se u njemu mogu naći.

Svaki od šezdesetak romana koje smo analitički iščitavali mogao bi biti razmotren u svetlu izvedenih zaključaka. Smatramo, međutim, da nema potrebe za tolikim ilustracijama.

Valja ipak reći da je potvrđena naša teza, saopštena u uvodnom poglavlju, da se *u postmodernim romanima retko sreće konkretna kritika dogmatizma. Ako je i ima, ona nije tako delotvorna kao kritika dogmatizma u romani-*

ma realističke provenijencije. Navešćemo neke naslove koji potvrđuju ovu tezu, krećući od modernih romana koji su samo u izvesnoj meri prožeti elementima postmoderne. Čisti postmoderni romani naći će se tek na kraju sačinjene niske. Imamo, dakle, na umu: "Zlatno runo" Borislava Pekića, "Kasino" Tvrтка Kulenovića, "Cink" Davida Albaharija, "Senke na zidu" Radoslava Petkovića, "Trag kočenja" Judite Šalgo, "Testament" Vidosava Stevanovića, "Doktor Krleža" Bore Ćosića, "Predeo slikan čajem" Milorada Pavića, "Famu o biciklistima" Svetislava Basare, "Prvih pet godina i smrt Haila Selasija" Velimira Ćurgusa Kazimira i "Knjige naroda lutaka" Đorđa Pisareva.

U nabrojanim romanima našli smo malo kritike pojedinih oblika dogmatizma, ili je uopšte nismo našli. Razlozi ovog fenomena delimično su objašnjeni prilikom postavljanja teze. Ovde bismo objašnjenje dopunili konstatacijom da su autori navedenih ostvarenja – uglavnom visokoobrazovani, literaturom opsednuti intelektualci – zagnjureniji više u svet knjiga nego u sirov, manjkav, političkom prljavštinom (u koju spadaju i razni oblici dogmatizma) zagađen društveni život. Takav život je njima trivijalan i dosadan, prezira dostojan, te nisu bogzna kako motivisani da se bakte s njim, da njime zagađuju svoja pretežno ekstravagantna umetnička ostvarenja. Ako ga i upotrebljavaju kao književnu građu, oni tu građu najčešće podvrgavaju onoj vrsti oneobičavanja što većinu životnih, političkih, društvenih fenomena, koji su neretko sami po sebi banalni i smešni, čini još banalnijim i smešnjim. A kad se dogme učine smešnim, njihova kritika nije tako delotvorna kao kad se prikažu u svoj svojoj pogubnosti. Doduše, u romanima realističke provenijencije dogme se prilično efikasno kritikuju i humorom, ali u modernim i postmodernim romanima humor je samo jedno od mnogih sredstava oneobičavanja. Kad se sva ta sredstva nagomilaju, i stvarnost učine banalnom, smešnom, farsičnom, sve u njoj izgleda

ništavno, glupo, besmisleno, pa i dogmatizam. Tako onda izgleda i kritika dogmatizma.

Uticaj romana na društvo manji je nego što smo pretpostavljali pre početka istraživanja. Potvrdu ovog zaključka formulišemo ovako:

Mnogobrojne su, u analiziranim romanima, kritike političkog, naročito nacionalističkog dogmatizma, a sada, početkom devedesetih godina, političkog i nacionalističkog bezumlja na prostorima bivše Jugoslavije ima daleko više nego sredinom osamdesetih. Mogli bismo reći: Novoformirane države su, bar teorijski, poboljšale poredak, jer je meki titoistički totalitarizam velike Jugoslavije zamenjen višepartijskom demokratijom malih republika, a građani su pogoršali sliku o sebi, jer su u demokratiji počinili gluposti veće od onih koje su činili u Titovom socijalizmu. Odbacivši oktroisan komunistički dogmatizam, nepromišljeno su uleteli u mnogo pogubniji religijski i nacionalistički dogmatizam.

Upravljati masama koje su aktivno stupile u istoriju nije nimalo laka stvar, govori nam Berđajev. U suštini, sloboda je aristokratska, a ne demokratska. S gorčinom se mora priznati da je sloboda misli dragocena tek ljudima kod kojih postoji stvaralačka misao. Ona je veoma malo potrebna onima koji misao ne cene. U takozvanim demokratijama, zasnovanim na principu narodnog suvereniteta, veliki deo ljudi čini narod koji još nije saznao sebe slobodnim bićima koja u sebi nose vrlinu slobode. Predstoji još vaspitanje u duhu slobode, što se ne dešava brzo. Stari princip autoriteta, koji ograničava, a ponekad i potpuno negira slobodu, razbijen je i njega ne treba obnavljati. Ali potom su izgrađeni novi autoriteti za koje su pokušali naći sankciju u samim masama, međutim, ti autoriteti su klimavi i teži, ubistveniji za slobodu od pređašnjih. Mora se priznati da je sloboda pre aristokratska nego demokratska. Istovremeno, sloboda čini mogućom demo-

*kratiju. Negativno u demokratijama je to što one ne ogra-
ničavaju toliko vlast, koliko je prenose na novi subjekt.*¹⁷⁸

Romansijeri, avaj, bez obzira na to što su u svojim delima kritikovali i politički, i religijski, i nacionalistički dogmatizam, nisu uspeli da urazume građane bivše Jugoslavije, da ih zaustave na putu u katastrofu. Istina, u prvom poglavlju naše studije rečeno je da ova književna vrsta ne deluje kratkoročno, da ona sporo ali delotvorno menja čoveka; no poklonicima romaneskne umetnosti to je slaba uteha. Ostaje im samo nada da je u sređenijim, bogatijim zemljama, u kojima ima više obrazovanih, načitanih, kultivisanih ljudi, uticaj romana na društvena zbivanja efikasniji.

Spomenuvši načitanu ljude, približili smo se završnici osmog poglavlja, u kojoj treba sažeto obraditi:

DOMEN RECEPCIJE

Prilično oštre reči upućene na kraju prethodne celine svim bivšim Jugoslovenima nisu izraz našeg uverenja da u bivšoj Jugoslaviji nije bilo, da u sadašnjoj nema obrazovanih, načitanih, kultivisanih ljudi. Takvih ljudi ima – najviše upravo među ljubiteljima beletristike. Nesreća je samo u tome što ljubitelja beletristike u Jugoslaviji nikad nije bilo onoliko koliko bi trebalo da ih bude.

Najznačajnija misija romana je, po našem mišljenju, u tome što on menja, obogaćuje, poboljšava čitaoca. Identifikujući se sa pojedinim likovima, osećajući sažaljenje, ogorčenje, simpatiju, antipatiju, ljubav ili mržnju, saznavajući činjenice koje su mu dotle bile slabo poznate ili nepoznate, upoznajući pozitivna i negativna ljudska dosti-

---

¹⁷⁸ Nikolaj Berđajev, nav. delo, str. 75.

gnuća – u ova druga spada i većina dogmi, odnosno dogmatizama – čitalac se tokom zagledavanja u roman neprijetno ali istinski menja. Možda nijedan produkt čovekovog intelekta i senzibiliteta ne menja obrazovane, duševne, kultivisane ljude tako delotvorno kao valjano, zanimljivo i relevantno književno delo.

Zato je velika šteta što književnost u svakodnevnom duhovnom životu mnogih ljudi nema onu ulogu koju imaju, recimo, sredstva masovnog informisanja.

Ona tu ulogu nema zbog toga što je jedna od glavnih preokupacija današnjeg čoveka površna duhovna i svaka druga razonoda. A na tom polju nijedan produkt čovekovog intelekta i senzibiliteta ne može da se ravna sa sredstvima masovnog informisanja, pogotovo sa kraljicom među njima, televizijom. I roman je većini čitalaca-gledalaca manje atraktivan od televizije. Sem toga, on iziskuje određena predznanja, potom intelektualni napor, pa i pogolemu količinu vremena – a sve to površno obrazovane ljude navodi da budu mnogo revnosniji gledaoci televizije nego čitaoci beletristike.

Relevantni romani su jedan od osnovnih sastojaka duhovne hrane samo pripadnicima intelektualne elite. Doduše, pojedini previše obrazovani pripadnici te elite smatraju da su prevazišli fiksijske konstrukcije romansijera i mestimične beletrističke banalnosti, koje su neminovan element romanesknih ostvarenja. Zbog toga, a i zato što osećaju potrebu samo za najjačim duhovnim “koncentratima”, izuzetno obrazovani pripadnici intelektualne elite čitaju – kad nisu nadneseni nad tekstove što spadaju u njihovu profesiju – prevashodno filozofsku, historiografsku, sociološku, psihološku, esejističku, eventualno memoarsku, odnosno autobiografsku literaturu izašlu iz pera znamenitih ljudi. Ta literatura je, u domenu duhovnosti, konkurent romanu odozgo, kao što su mu televizija i druga sredstva mentalne razonode konkurent odozdo.

Roman, međutim, pored gnoseološkog, aksiološkog, ideološkog, kritičkog, etičkog, psihološkog, dokumentarnog, edukativnog i distraktivnog kvaliteta, koji se mogu naći i u navednim diskurzivno-verbalnim tvorevinama, ima još jedan kvalitet, za mnoge čitaoce bitniji od svih ostalih. To je, dabome, estetski kvalitet. Zahvaljujući njemu, trenuci provedeni nad romanom, ili nekom drugom beletrističkom tvorevinom, sasvim su drugačiji od trenutaka provedenih nad filozofskom, sociološkom ili memoarskom knjigom. Originalan, dubok, izražajan, snažan, relevantan i čitljiv roman ne samo što obogaćuje čovekov duh i oplemenjuje njegov karakter, poboljšava njegovu ličnost u celini, nego mu donosi i estetsko zadovoljstvo – koje je produhovljenim ljudima jedno od najdragocenijih zadovoljstava.

BIBLIOGRAFIJA

NAUČNA I ESEJISTIČKA LITERATURA

- Adorno V. Teodor, "Estetička teorija", "Nolit", Beograd, 1979.
- Berđajev Nikolaj, "Carstvo duha i carstvo ćesara", "Svetovi" i "Dobra vest", Novi Sad, 1992.
- Bilandžić Dušan, "Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije", "Školska knjiga", Zagreb, 1985.
- Bogićević Miodrag, "Moderno i tradicionalno", "Veselin Masleša", Sarajevo, 1980.
- Ćimić Esad, "Dogma i sloboda", NIRO "Književne novine", Beograd, 1985.
- Escarpit Robert, "Sociologija književnosti", Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
- Escarpit Robert, "Revolucija knjige", "Prosvjeta", Zagreb, 1972.
- Flaker Aleksandar, "Stilske formacije", "Liber", Zagreb, 1976.
- Focht Ivan, "Uvod u estetiku", "Svjetlost", Sarajevo, 1980.
- Fromm Erich, "Anatomija ljudske destruktivnosti", "Naprijed", Zagreb, 1980.
- Goldman Lisjen, "Za sociologiju romana", "Kultura", Beograd", 1985.
- Hauser Arnold, "Sociologija umjetnosti", prvi i drugi tom, "Školska knjiga", Zagreb, 1986.
- Jaus Hans Robert, "Estetika recepcije", "Nolit", Beograd, 1978.

- Kardelj Edvard, "Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja", Izdavački centar "Komunist", Beograd, 1977.
- Liotar Žan-Fransoa, "Postmoderno stanje", "Bratstvo-jedinstvo", Novi Sad, 1988.
- Lukić Sveta, "Moderna intelektualna proza", "Novo delo", Beograd, 1987.
- Markjevič Henrik, "Nauka o književnosti", "Nolit", Beograd, 1974.
- Marković Milivoje, "Preispitivanja – Informbiro i Goli otok u jugoslovenskom romanu", "Narodna knjiga", Beograd, 1986.
- Mataga Vojislav, "Književna kritika i teorija socijalističkog realizma", Hrafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.
- Matvejević Predrag, "Književnost i njezina društvena funkcija", "Radivoj Ćirpanov", Novi Sad, 1977.
- Mukaržovski Jan, "Struktura, funkcija, znak, vrednost", "Nolit", Beograd, 1987.
- Orwel George, "Zašto pišem – i drugi eseji", "Naprijed", Zagreb, 1977.
- Parandovski Jan, "Alhemija reči", "Kultura", Beograd, 1964.
- Petrović Sreten, "Sociologija književnosti", hrestomatija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
- Popović Danko, "Vreme laži", NIRO "Književne novine", Beograd, 1990.
- Ranković Milan, "Opšta sociologija umetnosti", "Svetozar Marković", Beograd, 1983.
- Žmegač Viktor, "Književnost i zbilja", "Školska knjiga", Zagreb, 1982.
- Žmegač Viktor, "Književno stvaralaštvo i povijest društva", "Liber", Zagreb, 1976.

ROMANI

- Albahari David, "Cink", "Filip Višnjić", Beograd, 1988.
- Aralica Ivan, "Okvir za mržnju", "Znanje", Zagreb, 1987.
- Basara Svetislav, "Fama o biciklistima", "Prosveta", Beograd, "Globus", Zagreb, i "Mladost", Zagreb, 1988.
- Čolanović Voja, "Zebnja na rasklapanje", "Prosveta", Beograd, 1987.
- Ćosić Bora, "Doktor Krleža", "Nolit", Beograd, 1988.
- Ćosić Dobrica, "Grešnik", BIGZ, Beograd, 1985.
- Ćosić Dobrica, "Otpadnik", BIGZ, Beograd, 1986.
- Ćosić Dobrica, "Vernik", BIGZ, Beograd, 1990.
- Čupić Miodrag, "Đavolji trougao", "Filip Višnjić", Beograd, 1988.
- Ćurgus Kazimir Velimir, "Prvih pet godina i smrt Haila Selasija", "Filip Višnjić", Beograd, 1988.
- Danojlić Milovan, "Kao divlja zver", "Filip Višnjić", Beograd, 1985.
- Danojlić Milovan, "Dragi moj Petroviću", "Znanje", Zagreb, 1987.
- Donić Vojislav, "Prljav veš", "Prosveta", Beograd, 1988.
- Drašković Vuk, "Molitva prva", "Nova knjiga", Beograd, 1986.
- Drašković Vuk, "Molitva druga", "Nova knjiga", Beograd, 1987.
- Drašković Vuk, "Ruski konzul", peto izdanje, "Nova Evropa", Beograd, 1990.
- Fabrio Nedjeljko, "Vježbanje života", "Globus", Zagreb, i "Otokar Keršovani", Rijeka – Opatija, 1985.
- Ivanović Ivan, "Jugovac", prvi tom, "Panpublik", Beograd, 1988.
- Ivanović Ivan, "Jugovac", drugi i treći tom, "Alter", Beograd, 1989.
- Kalajdžić Dragan, "Otok gole istine", "Globus", Zagreb, 1985.

Kekanović Drago, "Ivanjska noć", BIGZ, Beograd, 1985.
 Kulenović Tvrtko, "Kasino", "Prosveta", Beograd, 1987.
 Lalić Mihailo, "Gljedajući dolje na drumove", drugo izdanje, "Nolit", Beograd, 1986.
 Letić Branko, "Povratak u tuđinu", "Prosveta", Beograd, 1987.
 Lubarda Vojislav, "Pokajanje", NIRO "Književne novine", Beograd, 1987.
 Lukić Sveta, "Ratne igre u Vrbovcu", BIGZ, Beograd, 1986.
 Mandić Slobodan, "Vreme očeva", "Filip Višnjić", Beograd, 1988.
 Marković Milivoje, "Poslednji dan", "Sloboda", Beograd, 1988.
 Pavličić Pavao, "Čelični mjesec", "Znanje", Zagreb, 1985.
 Pavličić Pavao, "Trg slobode", "Znanje", Zagreb, 1986.
 Pavličić Pavao, "Krasopis", "Znanje", Zagreb, 1987,
 Pavlović Živojin, "Oni više ne postoje", BIGZ, Beograd, 1985.
 Pavlović Živojin, "Zid smrti", "Prosveta", Beograd, 1985.
 Pavlović Živojin, "Lov na tigrove", "Prosveta" i BIGZ, Beograd, 1988.
 Pekić Borislav, "Zlatno runo", šesti i sedmi tom, "Prosveta", Beograd, 1986.
 Pekić Borislav, "Atlantida", prvi i drugi tom, "Znanje", Zagreb, 1988.
 Petković Radoslav, "Senke na zidu", "Rad", Beograd, 1985.
 Pisarev Đorđe, "Knjige naroda lutaka", "Bratstvo-jedinstvo", Novi Sad, 1988.
 Popnovakov Dragomir, "Srpska rapsodija", Matica srpska, Novi Sad, 1986.
 Popović Danko, "Knjiga o Milutinu", NIRO "Književne novine", Beograd, 1986.

Rančić Veroslav, "Faustov rulet", "Filip Višnjić", Beograd, 1988.

Savić Milisav, "Topola na terasi", BIGZ, Beograd, 1985.

Savićević Miroslav, "Slovo", "Prosveta", Beograd, 1985.

Savićević Miroslav, "Priča o kosovskom boju", drugo izdanje, "Prosveta", Beograd, 1989.

Selenić Slobodan, "Očevi i oci", "Prosveta", Beograd, 1988.

Slijepčević Branka, "Kraljev gambit", "Znanje", Zagreb, 1988.

Stevanović Vidosav, "Testament", Srpska književna zadruža, Beograd, 1987.

Stevanović Vidosav, "Ljubavni krug", "Svjetlost", Sarajevo, 1988.

Šalgo Judita, "Trag kočenja", Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1987.

Šomlo Ana, "Glasovi dijaspore", NIRO "Književne novine", Beograd, 1985.

Tišma Aleksandar, "Kapo", "Nolit", Beograd, 1987.

Ugrešić Dubravka, "Forsiranje romana reke", "Avgust Cesarec", Zagreb, 1988.

Ugrinov Pavle, "Otac i sin", drugo izdanje, "Nolit", Beograd, 1987.

Vegel Laslo, "Pareneza", "Filip Višnjić", Beograd, 1987.

Velikić Dragan, "Via Pula", treće izdanje, "Rad", Beograd, 1990.

Vlajković Svetozar, "Pokretne stepenice", "Nolit", Beograd, 1987.

Vučetić Milenko, "Otimanje sreće", BIGZ, Beograd, 1987.

Zogović Radovan, "Kožuš s pola rukava", "Narodna knjiga", Beograd, 1985.

Ždrale Radovan, "Zemlja sreskih galebova", "Globus", Zagreb, i "Prosveta", Beograd, 1988.

PRIRUČNICI

Grupa autora, "Rečnik književnih termina", "Nolit", Beograd, 1985.

Grupa autora, "Sociološki leksikon", "Savremena administracija", Beograd, 1982.

ŠTAMPA

"Politika", Beograd, 12. jun 1980. i 15. septembar 1990.

SADRŽAJ

	Predgovor prvom izdanju	4
	Rezime	8
	Summary	9
I	Kompleksan književi reprezentant	10
II	Kominternovski dogmatizam	61
III	Partizanski dogmatizam	90
IV	Zadrugarski dogmatizam	103
V	Informbirovski dogmatizam	111
VI	Samoupravni dogmatizam	118
VII	Svevremeni dogmatizmi	150
VIII	Nekonvencionalna književna sinteza	180
	Bibliografija	191

Vladimir Kirda Bolhorves
heuteranističko-beletristički venac
SNEVAJUĆI ZVEZDU HEUTERANIJE
dvadeset deveti dokumentarni tom
KNJIŽEVNOST I DOGMA
drugi tom Naučne tetralogije

Autorovo izdanje

Recenzenti

Akademik Julijan Tamaš
Dr Stevan Konstantinović

Kompjuterska priprema

R. G. Šelgardon

Štampa

“Maxima graf”, Petrovaradin

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

000.000.00-00

KIRDA BOLHORVES, Vladimir

Snevajući zvezdu Heuteranije, Tom 46,
Književnost i dogma / Vladimir Kirda Bolhorves.
– [1. izdanje]. – Novi Sad, V. K. Bolhorves, 2014.
(Petrovaradin : Maxima graf). – 196 str. 21 cm.

Tiraž 300.

ISBN 000-00-000000-0-0

COBISS.SR-ID 000000000